

Тернопільський державний економічний університет

На правах рукопису

Шміло Оксана Петрівна

УДК 94:334.732:636.034(477.83/.86)''363''

**Українська молочарська кооперація
Галичини у міжвоєнній Польщі
(1921-1939 рр.)**

Спеціальність – 07.00.01 – історія України

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата
історичних наук

Науковий керівник
Матейко Роман Михайлович,
кандидат історичних наук, доцент

Тернопіль - 2005

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. Історіографія та джерельна база дослідження.....	10
РОЗДІЛ 2. Передумови розвитку української молочарської кооперації.....	29
2.1. Соціально-економічні чинники	29
2.2. Політика уряду Польщі щодо українського кооперативного руху.....	47
РОЗДІЛ 3. Становлення та розвиток української молочарської кооперації.....	60
3.1. Зародження української молочарської кооперації та її відновлення після Першої світової війни.....	60
3.2. Розбудова українського кооперативного молочарства в міжвоєнний період.....	84
3.3. Організаційна структура “Маслосоюзу”.....	103
РОЗДІЛ 4. Господарська діяльність “Маслосоюзу”.....	120
4.1. Досягнення у сфері виробництва та торгівлі	120
4.2. Співпраця “Маслосоюзу” з українськими громадськими організаціями.....	141
ВИСНОВКИ.....	163
СПИСОК ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ	169

Вступ

У здійсненні сучасних економічних реформ цінним є досвід роботи української молочарської кооперації, очолюваної “Маслосоюзом”. Розбудова української демократичної держави вимагає обґрунтованого прогнозування шляхів соціально-економічного прогресу, що є неможливим без аналітичних і синтезованих оцінок фундаментальних питань суспільно-політичного і господарського розвитку України в минулому. Одним із ключових моментів у цьому комплексі проблем є дослідження історії української молочарської кооперації.

Кооперація, як самостійна, національно-орієнтована громадсько-господарська інституція, у період між двома світовими війнами діяла лише на західноукраїнських землях. В основі діяльності українських кооперативів лежала національна кооперативна ідеологія, вироблена піонерами української кооперації на початку ХХ ст. Сила кооперації не лише в результатах господарської діяльності кооперативів, вона – в людській солідарності та взаємодопомозі. Кооперація міжвоєнних часів об’єднувала людей духовно на християнських засадах, створюючи для досягнення спільної мети відповідні структури. У кооперативах концентрувалося національне виробництво. Вони давали засоби до існування сотням тисяч селян, скорочуючи еміграцію, творили ринок для українських товарів, вирощували кадри патріотично налаштованих фахівців. Український народ знайшов у кооперації форму економічного, культурного і духовного збереження себе як національної спільноти.

Слово “кооперація” (лат. cooperation) означає співробітництво. Сучасна теорія кооперації визначає кооператив як первинну громадсько-господарську організацію, добровільне об’єднання громадян, створене для поліпшення умов життя своїх членів на основі колективної (групової) власності на господарські або інші підприємства, керівництво якими здійснюють виборні органи, що

обираються на рівноправних засадах, демократичним шляхом, на загальних зборах [222]. Тобто, кооператив – це самодіяльне та самоврядне об'єднання, створене групою людей за власною ініціативою задля досягнення певних економічних та соціальних цілей, передусім із метою покращення умов життя та праці, підвищення матеріального і культурного добробуту.

Кооперація може і повинна великою мірою задовольнити вимоги сучасного періоду розвитку вітчизняної економіки. Для цього кооперативна ідея мусить бути відроджена в суспільній свідомості. Кооперація як форма народного самоуправління і демократії в нинішній час може стати ефективним способом організації економічного життя українського суспільства, одним з основних шляхів його поступу до національного збагачення. Кооперація здатна допомогти селянським господарствам у переробці сільськогосподарської продукції та забезпечити її реалізацію на внутрішньому і зовнішньому ринках, дати додаткові можливості в розвитку середнього та малого підприємництва, сприяти поліпшенню соціального захисту населення, його добробуту. Багаті природні ресурси, неабиякий інтелектуальний потенціал українського народу, його працьовитість і духовні цінності є доброю основою, сприятливим морально-соціальним середовищем для успішного розвитку кооперації в нашій країні.

Конституційною основою кооперативного руху є стаття 36 Основного закону, яка проголошує, що громадяни України мають право на свободу об'єднання у громадські організації для здійснення і захисту своїх прав і свобод та задоволення економічних, соціальних і культурних інтересів [75]. Діяльність кооперативних організацій в Україні регулюється законами “Про споживчу кооперацію” (1992 р.), “Про сільськогосподарську кооперацію” (1997 р.), “Про кооперацію” (2003 р.), які передбачають демократичні принципи управління в кооперативах, самостійність їхньої діяльності, захист прав та інтересів членів кооперативів, право кооперативної власності [73,72].

Кооперативний рух в Галичині, що розгорнувся в останній третині XIX ст. й набув масового характеру в період між двома світовими війнами, став

широким соціальним явищем, значення якого для процесів націотворення та самоорганізації українського суспільства досі не знайшло належної оцінки. Саме розвиток сільськогосподарської кооперації став одним із важливих чинників господарського й національного відродження. Серед усіх секторів кооперативної організації Галичини найбільш динамічно та ефективно розвивалася молочарська кооперація, яка зародилася ще перед першою світовою війною і нарощувала свої потужності в міжвоєнний період.

Обрана нами тема дотепер не була предметом спеціального дослідження. Як у вітчизняній, так і в зарубіжній історіографії, при вивченні суспільно-політичних і національно-культурних процесів в Галичині у 20-30-х роках ХХ ст., доволі повно висвітлювалась діяльність української кооперації, але детальне вивчення української молочарської кооперації на чолі з “Маслосоюзом” залишалось поза увагою дослідників. Всебічне й об’єктивне дослідження історії української молочарської кооперації Галичини набуває сьогодні важливого науково-теоретичного значення з огляду на необхідність відтворення цілісної наукової картини кооперативного життя Галичини досліджуваного періоду. Необхідність звернутися до даної теми вбачається авторкою і в тому, що ознайомлення з досвідом діяльності українських молочарських кооперативів дасть змогу виважено використовувати його для розвитку соціально-економічного життя сучасного українського суспільства.

Мета і завдання дослідження. Авторка поставила собі за мету визначити місце і роль української молочарської кооперації в соціально-економічному житті Галичини в 1921-1939 рр.

Реалізація поставленої мети передбачає вирішення таких завдань:

- з’ясувати передумови становлення українського молочарства;
- простежити обставини його розвитку;
- охарактеризувати структуру та етапи організаційного розвитку “Маслосоюзу”;
- проаналізувати господарську і торговельну діяльність українського кооперативного молочарства;

– дослідити еволюцію взаємин “Маслосоюзу” з українськими громадськими організаціями.

Об’єктом дослідження є українська молочарська кооперація Галичини в 1921-1939 рр.

Предмет дослідження – організаційно-ідеологічне становлення української молочарської кооперації та її еволюція в контексті національно-політичного, економічного і культурного розвитку Галичини у 20-30-х рр., форми і методи діяльності українського молочарства, його роль в консолідації української нації в умовах польського режиму.

Хронологічні рамки роботи зумовлені предметом дослідження й охоплюють 20-30-і рр. ХХ ст., період становлення та розвитку кооперативного молочарства в Галичині. Умовно за крайні точки хронологічних меж взято 1921 – 1939 рр., тобто цілісний у загальноєвропейській історії період між двома світовими війнами, коли Галичина входила до складу Польської держави, і коли тут, з одного боку, проводилась політика національної дискримінації українців, а з іншого посилювався український національно-визвольний рух, зростала роль кооперації у розвитку національної самосвідомості галичан.

Географічні межі дослідження охоплюють Львівське, Станіславівське і Тернопільське воєводства, які впродовж досліджуваного періоду входили до складу Польщі.

Методологічна основа дисертації. Українська молочарська кооперація у дисертації розглядається у нерозривному зв’язку із загальним історичним розвитком суспільства. Методологічну основу дослідження становлять загальні принципи наукового пізнання (об’єктивність та історизм) та суто історичні (проблемно-хронологічний, порівняльно-історичний, статистико-аналітичний) методи дослідження, які дозволили всебічно розкрити значення молочарської кооперації в господарському та громадсько-культурному житті українців.

Наукова новизна дисертації обумовлена, насамперед, вибором самої теми дослідження і полягає в тому, що вперше у вітчизняній та зарубіжній історіографії здійснено комплексне дослідження найбільш розвинутого сектора

української кооперації міжвоєнного періоду – молочарства очолюваного “Маслосоюзом”.

Наукова новизна дисертації полягає в тому, що в ній:

- на основі вивчення та аналізу теоретичного доробку відомих кооперативних діячів, економістів, організаторів українського кооперативного руху прослідковано передумови та особливості становлення кооперативного молочарства;
- здійснено комплексний аналіз різнобічної діяльності української молочарської кооперації;
- вперше у вітчизняній історіографії зроблена спроба дати об’єктивну оцінку участі української молочарської кооперації в українському кооперативному русі, простежити еволюцію взаємин із громадськими організаціями: “Просвітою”, “Рідною школою”, “Союзом українок”, “Сільським господарем”;
- на основі введення до наукового обігу широкого кола джерел зроблена спроба довести визначальну роль української молочарської кооперації у зміцненні економічного підґрунтя національно-визвольної боротьби українців за досягнення економічної самостійності та національної політичної незалежності.

Теоретичне значення роботи визначається новизною і конструктивно-критичним аналізом порушених у ній проблем, що дозволяє суттєво збільшити повноту та об’єктивність вивчення історії української молочарської кооперації, поглиблює розуміння кооперативної ідеї, сприяє формуванню наукової теорії становлення і розвитку кооперативної системи господарювання.

Практичне значення дисертації полягає в тому, що його результати можуть бути використані при написанні узагальнюючих праць з історії України, західноукраїнських земель, зокрема Галичини. Їх можна використати також при підготовці у вищих навчальних закладах лекційних занять та спецкурсів з історії України, з історії та теорії кооперації, з історичного

краєзнавства, для проведення факультативних занять та виховної роботи у середніх школах, для лекційної пропаганди кооперативної ідеї серед широкого загалу.

Зв'язок роботи з планами наукових досліджень.

Дане дослідження є складовою науково-дослідницької теми “Історичні та економічні проблеми розвитку української спільноти у ХХ столітті” №01034000466 (лютий 2003р. – грудень 2007р.), яка розробляється кафедрою українознавства Тернопільського державного економічного університету.

Апробація дослідження здійснена на кафедрі українознавства Тернопільського державного економічного університету. Матеріали дисертації висвітлювалися на третій Всеукраїнській науковій конференції “Інтелігенція і влада” (жовтень 2003 р., Одеський національний політехнічний університет, м. Одеса); Всеукраїнській науково-теоретичній конференції “Суспільство: історія, методологія дослідження, практика” (червень 2004 р., Інститут наукових і освітніх технологій, м. Тернопіль); Всеукраїнській науковій конференції “Друга світова війна в історичній долі українського народу” (травень 2005 р., Тернопільський державний економічний університет, м. Тернопіль); на V Буковинській міжнародній історико-краєзнавчій конференції, присвяченій 130-річчю Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича (вересень 2005р., Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, м. Чернівці), на XIV щорічній Міжнародній науково-практичній конференції “Стан, проблеми, перспективи розвитку українознавства” (жовтень 2005р., Київ), викладені у чотирьох статтях видань, що визнані ВАК як фахові.

Матеріали дисертаційного дослідження використовуються під час читання лекцій з курсу “Історія України” у Галицькому інституті імені В'ячеслава Чорновола міста Тернополя.

Структура дисертації. Мета, завдання та характер дослідження визначили структуру дисертації. Вона складається зі вступу, чотирьох розділів,

висновків та списку використаних джерел і літератури (325 найменувань).
Обсяг основного тексту дисертації 168 сторінок.

Розділ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

В сучасній історичній науці кооперативна проблематика посідає значне місце. Слід зазначити, що проблема кооперативного молочарства Галичини в міжвоєнній Польщі частково розглядалася вітчизняними та зарубіжними дослідниками, але не стала предметом спеціального комплексного дослідження у вітчизняній історичній науці. Українські історики торкалися цієї проблеми лише в контексті вивчення окремих аспектів соціально-економічного та політичного розвитку краю між двома світовими війнами і не акцентували уваги на функціонуванні та особливостях української молочарської кооперації Галичини. Зважаючи на доволі велику кількість праць вітчизняних і зарубіжних дослідників, у яких тією чи іншою мірою досліджується проблема становлення і розвитку системи українських кооперативних організацій Галичини у 1921-1939 рр., в тому числі і молочарської, доцільно буде, на наш погляд, здійснити їх аналіз за кількома групами. До першої групи належать праці, які побачили світ у досліджуваний період; до другої – роботи радянських дослідників; третю групу складають дослідження науковців незалежної України; четверту – студії істориків українського зарубіжжя; п'яту – публікації польських учених.

Поміж праць першої групи виділимо роботи російських та українських дослідників, опубліковані в кінці XIX – на початку XX ст. в Російській та Австро-Угорській імперіях, до складу яких на той час входили українські землі. Визначальною ознакою переважної більшості публікацій, що вийшли у Російській імперії, є їхнє прикладне і загальнотеоретичне спрямування. Автори розглядали загальні принципи та організаційні основи кооперації, знайомили читачів з досвідом діяльності кооперативів у західноєвропейських країнах, висвітлювали проблеми внутрішньої самоорганізації кооперативних об'єднань у Росії, і тільки в окремих працях фрагментарно згадувалась українська кооперація [218].

Принципово важливим є те, що в період національно-визвольних змагань 1917-1920 рр., коли у Наддніпрянській Україні активно розвивався український кооперативний рух, дослідники К. Мацієвич, Ю. Новаконський, П. Пожарський, М. Туган-Барановський та ін. намагалися поєднати завдання кооперації з невідкладними проблемами державотворення та національного відродження [255, 263, 278]. Особливої уваги заслуговує фундаментальна праця М. Туган-Барановського “Соціальні основи кооперації”, яка здобула визнання у всьому світі і ввела ім’я вченого в число класиків-теоретиків кооперативного руху. Книга була опублікована німецькою, англійською, французькою і польською мовами, до 1918 року тричі видавалася в Росії. Українське видання, яке до друку підготував сам автор, вийшло у Києві у 1919 р. під назвою “Кооперація, її природа і мета”, у 1936 р. його було перевидано у Львові. У своїй праці М. Туган-Барановський детально простежив історичну еволюцію ідеї кооперації, здійснив аналіз практики діяльності кооперативів у різних країнах світу, зробив ряд вагомих теоретичних висновків і передбачень щодо основних проблем українського кооперативного руху. Кооперацію вчений вважав однією із складових поступу українського народу до незалежності, а тому прагнув надати їй розвиткові характеру національного громадського руху [279].

У Галичині перші праці, які торкалися проблем розвитку української кооперації, з’явилися у 70-90-х рр. XIX ст.. вони належали засновникам і активним діячам кооперативного руху: С. Качалі, К. Левицькому, В. Нагірному, Д. Танячкевичу та ін. [224, 248-250, 257]. Більша частина цих досліджень мала не науковий, а довідково-пропагандистський характер. Автори фрагментарно у популярній манері висвітлювали події та явища кооперативного життя у західноєвропейських країнах і в Галичині, основну увагу приділяли роз’ясненню кооперативної ідеї, популяризації кооперативного способу господарювання серед галицьких українців. До теоретичного обґрунтування засадничих ідей української кооперації і наукового узагальнення досвіду діяльності кооперативних організацій у Галичині на початку XX ст. вдавалися

А. Ільченко (Жук), С. Кузик, Є. Олесницький, які вбачали в кооперації засіб захисту національних інтересів українців, шлях до господарського і духовного піднесення українського народу, одну із складових поступу українського народу до незалежності [221, 246].

Підсумовуючи здобутки перших дослідників історії українського кооперативного руху, відзначимо, що для нас їхні студії становлять певний інтерес з огляду на необхідність з'ясування передумов виникнення українського кооперативного руху, а також бачення суті та значення кооперації її організаторами і провідними теоретиками.

Найбільш цінною і чисельною групою праць при дослідженні проблем українського кооперативного руху в Західній Україні у 1921-1933 рр., безумовно, є твори міжвоєнного періоду. Перші публікації, в яких пропагувалася роль кооперації в національно-політичному й соціально-економічному житті українців у складі Польщі, з'явилися практично відразу після завершення військових дій, коли система українських кооперативних організацій ще переживала складний період свого відродження. У численних статтях, які на початку 20-х років ХХ ст. публікувалися як у періодичній пресі, так і окремими виданнями, А. Гаврилко, Ю. Павликовський та ін. відстоювали своє бачення принципів організації кооперативного руху. Чільне місце в їхніх працях належало висвітленню засадничих ідей кооперації, питань налагодження організаційної роботи щодо створення системи українських кооперативних організацій, в тому числі і молочарських. [140, 141, 142, 104, 260, 261, 262, 263].

Першими спробами наукової розробки обраної теми можна вважати низку праць активних діячів українського кооперативного молочарства в Галичині А. Палія, А. Мудрика, М. Хронов'ята, Є. Храпливого, В. Лопатнюка, М. Холевчука [143-175, 256, 191, 192, 193, 185-190, 289-291, 251, 283-288]. Вони дають загальне уявлення про становлення і розвиток кооперативного молочарства, про формування його структури та механізму діяльності. Ряд статей директора "Маслосоюзу" А. Палія, які публікувалися на сторінках

кооперативних періодичних видань краю: “Завдання нашого молочарства”, “На новий шлях організації кооперативного молочарства”, “Рентовність молочарні”, “Гартуймось у вогні праці” та ін. містять важливий фактичний матеріал про особливості молочарської кооперації Галичини [146, 149, 157, 164].

Важливе значення для визначення стратегії розбудови української кооперації, форм і методів діяльності кооперативів мали теоретичні праці видатних українських кооператорів К. Коберського, О. Луцького, Ю. Павликовського. Зокрема, К. Коберський у своїх наукових студіях послідовно проводив думку, що кооперативний рух – не суто господарський, а швидше політико-державницький рух, покликаний створити сприятливі умови для повноцінного життя українства. [234, 235, 237, 122, 262] О. Луцький вбачав завдання української кооперації у піднесенні громадської активності та культурного рівня народу, відстоював принципи аполітичності і політичної нейтральності українського кооперативного руху [121]. Ю. Павликовський у своїх працях обґрунтував концепцію національної кооперації, в основу якої було покладено ідею поєднання творчих зусиль народу, згуртованості у праці заради досягнення незалежності [140, 262].

В міру розгортання українського кооперативного руху з’явилися узагальнюючі праці, автори яких на широкій документально-фактичній базі намагалися визначити місце і роль кооперації у національному житті українців або висвітлити розвиток окремих її галузей. На науково виважених фактах написані праці Є. Храпливого, в яких розкрито принципи діяльності молочарських кооперативів, а також розроблено практичні рекомендації щодо підготовки фахівців у галузі кооперативного тваринництва. Автор опублікував низку статей з організації молочарства в селянському господарстві, в яких заохочував селян до плекання молочної худоби, організації кооперативних молочарень, висвітлював зарубіжний досвід. У другій половині 20-х років ХХ ст. з’явилися його підсумкові праці, зокрема, “Молочарське книговодство”,

“Наші молочарські кооперативи в 1925 році”, “Основи кооперативного молочарства” [289, 290, 291].

Значний інтерес для розуміння особливостей становлення системи української кооперації мають видання методичного характеру – порадики та підручники. [233, 236, 240, 241, 286-288]. Така література є наочним відображенням тих перетворень, які відбувалися у сфері кооперації, а також свідченням підвищення загальноосвітнього рівня українського населення та підготовки кадрів для кооперативної роботи, піднесення національної свідомості українців.

Важливе місце в історіографічному надбанні досліджуваного періоду посідають праці керівника статистичного відділу РСУК А. Жука. Його статті, які публікувалися на сторінках галицької періодики: “Зріст українських кооперативів-членів РСУК в повоєнних роках” (1933), “До ювілею Ревізійного союзу українських кооперативів у Львові” (1934), “Відтята частина від цілоти” (1935), містили численний фактичний матеріал, що наочно засвідчив зростання кількісних показників впродовж досліджуваного періоду.[108, 109, 110] На підставі аналізу основних тенденцій розвитку української кооперації А. Жук висловив переконання в раціональності української системи кооперації та її відповідності потребам суспільного життя. Серед його важливих історичних досліджень заслуговують на увагу: “Кооперація в Польщі і місце в ній української кооперації” (1930), “Українська кооперація в Польщі” (1934), “Національний склад і поділ на типи кооперативів на території, заселеній українцями в Польщі” (1935), в яких автор намагався визначити роль і місце української кооперації в кооперативному русі Польщі, накреслити шляхи подолання проблем, що гальмували розвиток українського кооперативного руху [112, 113, 217].

Вагомий внесок в розробку визначеної нами проблеми зробили українські вчені, які в досліджуваний період працювали в Українській господарській академії в Подєбрадах та Українському вільному університеті в Празі. Особливий науковий інтерес представляє праця С. Бородаєвського

“Історія кооперації”, в якій подано порівняльний аналіз кооперативного законодавства й організаційного досвіду кооперативних установ більш ніж 40 країн світу, в тому числі й України [205]. Оригінальні думки щодо соціально-економічної природи кооперативного руху висловив у своїй праці “Теорія кооперації” Б. Мартос. Автор визначив основні завдання кооперації, багато уваги приділив її організаційним принципам, висвітлив окремі аспекти діяльності українського молочарства. Узагальненню досвіду діяльності сільськогосподарських кооперативів, у тому числі і молочарських в українських землях присвячені праці В. Ковалю, К. Мацієвича, І. Прокопів [238, 255, 264]. Слід зазначити, що у названих працях використано велику кількість джерел, невідомих вітчизняним історикам.

Аналіз літератури, опублікованої у 20-30-х роках ХХ ст., переконує, що українські дослідники розглядали українську молочарську кооперацію як природний вияв соціальної та громадської самоорганізації рідного народу, джерело і рушійну силу його господарського і культурного саморозвитку у формах, що узгоджувалися з ментальністю українців, умовами національно-політичного і соціально-економічного життя, які склалися в умовах польської держави. У центрі уваги авторів опинились генеза і розвиток системи українського молочарства, характер діяльності кооперативних установ та їх вплив на суспільно-політичне і соціально-економічне життя Галичини впродовж міжвоєнних десятиліть. Проте, більшість публікацій носили популярно-пропагандистський, а не науковий характер.

Після 1939 року на вивчення історії українського кооперативного руху було накладено негласне табу. Вчені УРСР силою обставин змушені були дотримуватись класового підходу у висвітленні досліджуваних процесів, явищ та фактів, тож зрозуміло, що поява праць, в яких об’єктивно і всебічно розглядалася б діяльність кооперативних організацій, за допомогою яких українці демонстрували свою здатність власними силами будувати здорове справедливе суспільство, вважалася “зайвою” на фоні соціалістичного будівництва, і тому була неможливою. Якщо кооперативна проблематика і

з'являлася на сторінках наукових досліджень, то здебільшого побіжно і виключно у формі її негативного трактування – як антирадянська і націоналістична.

Переважає більшість радянських істориків, які вивчали проблеми соціально-економічного розвитку Галичини міжвоєнного періоду, концентрували свою увагу на колоніальному становищі цього краю, намагалися відтворити стан аграрних відносин, проаналізувати хід соціальної, класової, національно-визвольної боротьби. Зокрема, Л. Корнійчук у своєму дослідженні на основі аналізу значного фактичного матеріалу відобразив особливості внутріполітичного становища і соціально-економічного розвитку Західної України у складі Польщі [245].

Г. Ковальчак простежив зміни, які відбувалися в різних сферах господарського життя Західної України в контексті політики Другої Речі Посполитої [239]. Українська молочарська кооперація фактично залишилася поза увагою названих дослідників. Вони здебільшого обмежились констатуванням факту існування української кооперації у Галичині, не вдаючись до аналізу форм і методів діяльності кооперативів, визначення їх місця і ролі в національному житті краю.

У 70-80-х роках ХХ ст. були опубліковані праці, автори яких, на основі аналізу великого масиву джерел, зуміли дещо по-новому, нетрадиційно для радянської історичної науки висвітлити ряд проблем з історії українського кооперативного руху. Цікавими щодо вивчення економічної ситуації в Західній Україні у 1921-1939 рр. є праці І. Васюти, в яких автор розглянув особливості польської земельної колонізації, характер аграрних відносин в західноукраїнському селі [206]. Роботи І. Васюти не позбавлені ідеологічних штампів, проте в них міститься багатий фактичний матеріал, який допоміг проаналізувати основні форми господарської діяльності українських кооперативів.

Серед видань радянської доби значний науковий інтерес викликають праці Ю. Сливки [268, 269]. Широко використовуючи архівні джерела, значна

частина яких вперше вводилася в науковий обіг, автор розкрив антиукраїнський характер економічної політики Польщі щодо Західної України, продемонстрував її негативний вплив на діяльність української кооперації, в т. ч. і молочарської.

Помітною подією у вивченні історії кооперативного руху в Західній Україні стала монографія Л. Олесевича “Кооперативні міфи і капіталістична дійсність. Західноукраїнська буржуазна кооперація (1883-1939)”, яка в умовах існування офіційної марксистсько-ленінської ідеології, без сумніву, була новаторським науковим дослідженням [258]. Серед інших зазначена праця вирізнялася глибоким підходом до теми, різноманіттям матеріалу, новизною у підході до ряду аспектів проблеми. Спираючись на фактологічні дані, почерпнуті з періодичної преси, статистичних звітів, архівних фондів, учений проаналізував виникнення і розвиток системи українських кооперативних організацій в Західній Україні, зокрема і в Галичині, узагальнив практичний досвід їхньої господарської діяльності.

В цілому ж аналіз наукового доробку вчених УРСР свідчить, що в оцінках української кооперації вони змушені були дотримуватися постулатів комуністичної доктрини, тому, загалом, публікації радянської доби характеризувалися ідеологічною заангажованістю та односторонніми поглядами авторів.

На відміну від радянських науковців, скутих ідеологічними догмами, українські вчені в зарубіжжі мали можливість вільно трактувати досліджувані ними процеси. Кооперативна проблематика знайшла своє відображення у фундаментальних виданнях, що побачили світ в українській діаспорі. Одним з найбільш змістовних досліджень, присвячених даній темі, безперечно, є “Історія українського кооперативного руху” І. Витановича [208]. На думку С. Гелея, ця праця має виразний енциклопедичний характер і належить до значних здобутків української економічної думки новітнього часу [214, с.432]. Опрацювавши практично всю наявну на той час в Україні і в діаспорі літературу, а також використавши власні спостереження, І. Витанович

обґрунтував передумови виникнення українського кооперативного руху, прослідкував динаміку розвитку кооперації з другої половини XIX ст. до 60-х років XX ст., висвітлив практично всі напрямки діяльності кооперативів, в тому числі і молочарських, відтворив яскраві постаті видатних кооперативних діячів – подвижників кооперативної ідеї в Україні. Названа книга стала підсумком багатогранної і багаторічної наукової діяльності І. Витановича, у науковому доробку якого кілька десятків праць [97, 207, 209, 210].

Безпосередньо молочарській кооперації присвячена праця А. Качора “Українська молочарська кооперація в Західній Україні”. Автор у популярній формі висвітлив розвиток кооперативного молочарства, прослідкував негативний вплив політики польського уряду на діяльність українських кооперативів [232]. Мабуть, одним з перших А. Качор зробив спробу дати оцінку внескові окремих особистостей у розвиток українського кооперативного молочарства. Свої дослідження він присвятив А. Мудрику, А. Палію, О. Луцькому, Є. Храпливому, О. Бачинській, Ю. Павликовському, Д. Коренцю. У книзі “Мужі ідеї і праці ” А. Качор проаналізував вклад А. Палія й А. Мудрика у розбудову міжвоєнного “Маслосоюзу” [228]. Найбільшим досягненням цієї когорти українських кооперативних діячів дослідник вважав піднесення національної свідомості рідного народу.

Зважаючи на характер нашої теми, значний інтерес представляють праці, в яких історики діаспори висвітлювали проблему взаємовідносин української молочарської кооперації з національними громадськими організаціями, церквою. У цьому ракурсі написані праці А. Качора, у яких дослідник відобразив роль товариства “Просвіта” в економічному житті Західної України [231] та участь греко-католицького духовенства в кооперативному русі [230].

Продовжив дослідження історії українського кооперативного руху в еміграції А. Жук. Новизною у підході до ряду аспектів проблеми вирізняється його стаття “Роль кооперативного руху в українській визвольній боротьбі” у англomовному збірнику, присвяченому 700-річчю Львова [316]. Зазначена

праця звертає на себе увагу тим, що містить ряд тверджень стосовно місця і ролі української молочарської кооперації в суспільно-політичному житті Галичини. Зокрема, автор влучно підмітив, що в умовах польського поневолення українська кооперація формувала матеріальне підґрунтя для розвитку національного життя українства, тому визнав кооперативний рух своєрідною формою української національно-визвольної боротьби.

Значний об'єм інформації з досліджуваної теми містить виданий у Канаді в 1969 р. О. Мазуруком "Альбом української молочарської кооперації "Маслосоюз" 1902 - 1944". Автор зібрав унікальний фотоматеріал, статистичні дані, картосхеми, опрацювання яких дало можливість проаналізувати особливості розвитку українського кооперативного молочарства, охарактеризувати виробничу та торговельну діяльність "Маслосоюзу" [252].

Цінність праць істориків української діаспори полягає в тому, що вони позбавлені певної заангажованості, фальсифікації, притаманних для радянської історіографії. Однак на заваді глибоким і всебічним дослідженням зарубіжних вчених стояла недоступність для них великого масиву історичних джерел, насамперед архівних. Вони могли оперувати лише опублікованими документами, матеріалами періодичної преси, офіційної статистики, а також вивезеними в еміграцію документами. То ж не доводиться говорити про суттєве поповнення вченими української діаспори документальної фактичної бази української історичної науки. Їх внеском є запропоновані ними методологічні і концептуальні підходи, що являли собою протипагу засиллю радянських ідеологічних доктрин.

Виходячи з потреб суспільного розвитку, відродження кооперативного руху в незалежній Україні, з початку 90-х років ХХ ст. розпочалось наукове переосмислення і вивчення історії української кооперації. На основі широкого використання нових джерел і застосування сучасних методів дослідження українськими дослідниками створено низку наукових праць, в яких розроблялися різні аспекти історії українського кооперативного руху.

Домінуюче місце серед історіографічних джерел займають узагальнюючі наукові праці. До їх числа належать навчальні посібники з історії кооперативного руху та історії споживчої кооперації, які вийшли у світ в Інституті українознавства імені Івана Крип'якевича у Львові, в яких певна увага приділена молочарській кооперації.[222, 223]

Основні етапи економічного розвитку України і світу розкрито в підручнику тернопільських науковців, кооперація в якому розглядається крізь призму створення національної економічної системи. Також вченими зроблена спроба оцінки кооперативного руху Галичини, розкрито окремі аспекти становлення та розвитку українського кооперативного молочарства.[247]

Серед колективних досліджень, насамперед, необхідно виділити серійне видання Львівської комерційної академії “Українська кооперація: історичні та соціально-економічні аспекти”, на сторінках якого знаходять висвітлення проблеми з історії української молочарської кооперації. [280] Серед статей, розміщених у першому томі цього видання, вирізняються дослідження В. Плисюка.

Значну зацікавленість у сучасних дослідників викликають біографії творців української кооперації та її активних діячів. Першою спробою висвітлити історію українського кооперативного руху крізь призму життєвої долі подвижників кооперативної ідеї є біографічний збірник “Українські кооператори”, підготовлений науковцями Львівської комерційної академії. У дослідженнях С. Гедея, С. Злупка, В. Плисюка, І. Патера, З. Струк, Р. Матейка відображено життєвий шлях видатних діячів молочарської кооперації, всебічно проаналізовано їхній доробок на кооперативній ниві [281, 282].

Серед досліджень, присвячених вивченню ролі окремих особистостей у розвитку кооперативного руху в Західній Україні, слід відзначити монографію С. Злупка, в якій на багатому фактичному матеріалі показано діяльність теоретика й організатора українського хліборобства, організатора фахової кооперативної освіти, провідного діяча українського кооперативного молочарства Є. Храпливого [219]. Діяльність одного з ідеологів кооперативного

руху О. Луцького, відображена у праці С. Злупка “Персоналії та теорії української економічної думки” [220].

Окремі аспекти історії української молочарської кооперації піднімалися в дослідженнях Б. Савчука [266]. Дослідник здійснив спробу показати місце кооперації в громадському житті західних українців від часу її виникнення до кінця 30-х років ХХ ст. Особливу увагу автор звернув на взаємини українських кооперативних організацій, в тому числі і молочарської, з національними громадськими культурно-просвітницькими товариствами: “Рідною школою”, “Просвітою”, “Союзом українок”.

Ряд аспектів проблеми висвітлені в статтях та працях Р. Матейка [125-134, 253, 254]. Вчений на значному архівному матеріалі розкрив особливості діяльності української молочарської кооперації в міжвоєнний період та в роки другої світової війни. Широким діапазоном охоплених питань і новизною постановки джерелознавчих проблем відзначається укладена науковцем історико-мемуарна збірка “Андрій Палій – будівничий та керманіч “Маслосоюзу”, яка містить статті, спогади, епістолярну спадщину відомого кооперативного діяча в галузі молочарства А. Палія [82].

Пострадянська вітчизняна історіографія історії Галичини міжвоєнного періоду має чимало наукових напрацювань. В наш час з’явилась досить значна кількість праць, в яких історії західноукраїнських земель міжвоєнного періоду присвячені окремі розділи. В посібнику Я. Грицака “Нарис історії України: Формування модерної української нації ХІХ – ХХ ст.” зазначається, що в нормалізації українсько-польських взаємин були зацікавлені господарські структури, зокрема, і “Маслосоюз” [215; с.199].

Історія українського кооперативного руху в Західній Україні у 1921-1939 рр. стала важливим напрямком наукових інтересів молодих українських дослідників, тому вважаємо необхідним відзначити дисертаційні дослідження, в яких згадується українська молочарська кооперація. Зокрема, у дисертації В. Чайковського розвиток української сільськогосподарської кооперації у Західній Україні висвітлено у контексті економічної історії [321]. Особливості розвитку

українського кооперативного руху на Волині відображено у дисертації Т. Вісиної [318]. Організації української кооперації в Західній Україні і діяльності українських виробничо-торгівельних кооперативів, в тому числі і молочарських, у 1921-1939 рр. присвячено дослідження З. Струк. [320] Розвиток кооперативного молочарства частково проаналізовано у дисертації Г. Голуб [323]. Особливості співпраці товариства “Сільський господар” з “Маслосоюзом” висвітлено у дисертації Л. Родіонової [324]. Роль української кооперації у громадсько-політичному житті Західної України в міжвоєнний період розкрито в дисертації Л. Дрогомирецької [322]. Окремі висновки і узагальнення молодих українських науковців знайшли наступний розвиток у пропонованому нами дослідженні. Особливість його полягає у нашому прагненні підійти до висвітлення відповідних проблем більш синтезовано, з врахуванням широкого спектру національно-суспільних процесів, а також показати власне бачення багатьох важливих явищ.

Традиційно велика увага до українського кооперативного руху характерна для польської історіографії. Уже в кінці 20-х на початку 30-х років ХХ ст. окремі аспекти діяльності українських кооперативів у Другій Речі Посполиті знайшли відображення у працях М. Філінського та Т. Клапковського. Проте для цих досліджень в оцінці українського кооперативного руху характерна певна тенденційність [297].

У міжвоєнний період історики М. Совінський, Л. Тварецький, К. Вейдліч, Ф. Карніський досліджували розвиток сільськогосподарської кооперації в Другій Речі Посполитій, звертаючи увагу і на молочарство в Західній Україні [304, 313, 309, 298]. Інженер З. Хмілевський видав книгу про технологію виготовлення молочних продуктів, розкрив особливості технічного устаткування молочарень [300].

У другій половині ХХ ст. окремі аспекти розвитку кооперативного молочарства Польщі висвітлені в працях В. Русінського, В. Торжецького, С. Вжосека, С. Хири-Роліч, С. Стемпеня, М. Міщанковського, З. Павлючука [315, 296, 312, 301, 311, 299, 303].

Українська молочарська кооперація не знайшла належного висвітлення у працях сучасних польських науковців А. Альберта [306], Є. Топольського [314], А. Ольшанського [307]. У своїх дослідженнях, присвячених економічній історії Польщі, А. Альберт та Є. Топольський дали характеристику основних напрямів господарського життя у Другій Речі Посполитій, детально проаналізували особливості реформування аграрного сектора економіки. Праці А. Ольшанського притаманний фрагментарно-фактологічний підхід до висвітлення української історії. Політичні та соціально-економічні процеси, які відбувались на території Західної України у 20-30-х рр.. ХХ ст., у тому числі діяльність українських кооперативів, автор відобразив схематично.

Більш ґрунтовно історія українського кооперативного руху Галичини досліджена у праці М. Сича. Автор прослідкував структурно-організаційну еволюцію української кооперації, в тому числі і молочарської, впродовж досліджуваного періоду, висвітлив форми і методи діяльності кооперативів, характер взаємин українських кооперативних установ з польськими властями [308, 310]. На основі аналізу кооперативного законодавства Другої Речі Посполитої і практичних дій представників влади щодо українських кооперативів, М. Сич зробив висновок про негативне ставлення польських урядових чинників до української молочарської кооперації [310, s.47].

Підсумовуючи, наголосимо, що польські дослідники нагромадили незначний фактичний матеріал з історії української молочарської кооперації, поповнили джерельну базу матеріалами, почерпнутими з історичних архівів Польщі. Проте, спеціальних досліджень, присвячених вивченню означеної нами проблеми в польській історіографії немає. Навіть у найзмістовніших працях польських науковців відображені тільки окремі аспекти діяльності української молочарської кооперації.

Загальний огляд літератури, присвяченої розвитку українського кооперативного молочарства Галичини у 1921-1939 рр. ХХ ст., дає всі підстави стверджувати, що, не зважаючи на незаперечні успіхи істориків у вивченні кооперативної проблематики, проблеми, пов'язані з діяльністю української

молочарської кооперації, її взаємодією з іншими національними інституціями, як важливий аспект суспільно-політичного та соціально-економічного життя краю, потребують комплексного і ґрунтового дослідження.

Документи, що складають джерельну базу даного дисертаційного дослідження, відображають основні аспекти означеної нами теми. Зазначимо, що великий масив матеріалів залишається неопублікованим. Загалом, документи, що стосуються місця і ролі української молочарської кооперації в суспільно-політичному житті Галичини в досліджуваній період, містяться в багатьох архівах України, проте авторка зосередилась на тих з них, які містять найбільше документів як за кількістю, так і за повнотою висвітлення досліджуваної проблеми. Це, насамперед – Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГОУ), Центральний державний архів вищих органів управління (ЦДАВОУ), Центральний державний історичний архів (ЦДІА) України у м. Львові, державні архіви Івано-Франківської (ДАІФО), Львівської (ДАЛО) та Тернопільської (ДАТО) областей.

В ЦДАГОУ, у фонді 6 (Центральний комітет Комуністичної партії Західної України. 1917-1936 рр.) зберігається значна кількість документів, що стосуються діяльності українських політичних партій Західної України у сфері кооперації. Певну інформацію для вивчення теми містять протоколи засідань центральних органів УНДО і КПЗУ, доповідні записки керівників місцевих партійних осередків про діяльність кооперативних організацій.

Значна частина цінної інформації знаходиться в ЦДАВОУ, у фонді 3795 (Українська Господарська Академія в ЧСР). Цей фонд містить ряд праць випускників Української Господарської Академії в Подєбрадах присвячених організації та розвитку молочарських кооперативів у Галичині, чинникам, які визначали діяльність кооперативного молочарства в краї. Матеріали фонду 4465 (Колекція документальних матеріалів українських націоналістичних установ, організацій та осіб) розкривають окремі аспекти політики Польщі щодо української молочарської кооперації [22-23].

Вагомим джерелом послужили фонди ЦДІАУ в м. Львові. Для дослідження взаємин української молочарської кооперації, під керівництвом “Маслосоюзу” з українськими громадськими та господарськими організаціями важливе значення мали фонди 206 (“Рідна школа” – Українське педагогічне товариство у Львові. 1881-1939)[24-26], 302 (Крайове сільськогосподарське товариство “Сільський господар” м. Львів. 1899-1944)[27-30], 348 (Товариство “Просвіта” м. Львів 1868-1939 рр.) [35-44].

Надзвичайно важливі документи, які частково висвітлюють діяльність української молочарської кооперації в Східній Галичині зберігаються в Державних архівах Івано-Франківської (ДАІФО), Львівської (ДАЛО) та Тернопільської (ДАТО) областей. Це десятки справ (сотні документів і матеріалів), які умовно можна поділити на три групи, а саме:

- 1) щотижневі та місячні звіти польських адміністративних органів про соціально-економічне та політичне становище в регіоні, матеріали про ставлення польських урядових чинників до української молочарської кооперації;
- 2) донесення польських державних структур про діяльність українських кооперативних організацій, що діяли на підзвітній території;
- 3) документи про участь національних політичних партій, культурно-освітніх та господарських товариств, греко-католицького духовенства в українському кооперативному русі, про взаємовідносини українських кооперативних організацій з іншими національними інституціями.

З'ясовуючи спільні та специфічні характеристики документів, що зосереджені в облдержархівах, відзначимо одну характерну рису. Інформація про важливі події в окремих місцевостях, як правило, передавалася через всю мережу органів безпеки. Це стосується і урядових розпоряджень або повідомлень тих чи інших воєводств тощо. В облдержархівах зосереджена велика кількість матеріалів, які стосуються західного регіону України в цілому.

Значний науковий інтерес становили для нас матеріали, виявлені у ДАІФО. Різноманітні за характером документи, які містяться у фонді 2

(Станіславське воєводське управління) і фондів 6 (Станіславське повітове староство) дають інформацію про особливості функціонування українських кооперативів в умовах дискримінаційної політики польського уряду. Зокрема, матеріали справи 317 фонду 2 були використані для висвітлення політики Польщі щодо розвитку української кооперації [52].

Цікаві матеріали з досліджуваної теми виявлені у ДАЛО. Серед них найбільший інтерес викликали документи фондів 1 (Львівське воєводське управління) і 110 (Львівське міське староство), які стосуються діяльності української молочарської кооперації, очолюваної “Маслосоюзом” і висвітлюють процеси ідейної та організаційної еволюції не лише цієї інституції, а й українського кооперативного руху загалом. Містять цікаву інформацію про політику польської влади щодо діяльності молочарських кооперативів [47, 48].

Вагомий фактологічний матеріал зібраний у ДАТО, у фондах 115 (Молочарський кооператив в с. Буцневі Тернопільського повіту), 120 (Подільський союз кооперативів в м. Тернопіль), 231 (Тернопільське воєводське управління), де містяться донесення польських державних структур про діяльність українських кооперативних організацій на підзвітній території, інформаційні повідомлення про хід між партійної боротьби за впливи на кооперативи, статистичні звіти про роботу молочарських кооперативів [60, 61, 64-72].

Цінним джерелом для вивчення досліджуваної нами проблеми є збірники з історії української суспільно-політичної думки, упорядковані науковцями в Україні та діаспорі [79, 80]. Вони містять документи, які відображають позицію українських політичних партій та громадських організацій, Греко-католицької церкви щодо української кооперації.

З великого переліку джерел особливо важливими є мемуари колишніх активних учасників громадського життя та кооперативного руху в Галичині. Незважаючи на певну тенденційність, спогади очевидців окремих подій з кооперативного життя міжвоєнного періоду містять цінний фактичний

матеріал. Цікаві відомості з історії української молочарської кооперації містяться у спогадах І. Фура, Т. Панича, Л. Палій. [182, 86, 84, 82].

Заслуговує на увагу науково-популярне видання “Крайове господарське товариство “Сільський господар” у Львові. 1889-1944 рр.”, до якого увійшли як мемуари колишніх учасників кооперативного руху, так і дослідження науковців [83].

Джерелознавчу базу дослідження суттєво збагатили залучення значної кількості періодичних видань. У дисертаційному дослідженні широко використані матеріали кооперативної преси, зокрема “Господарсько-кооперативного часопису”, журналу “Кооперативна республіка”, на сторінках яких публікувались статті і наукові розвідки з історії, теорії, організації і досвіду кооперативного руху, біографічні нариси про визначних діячів кооперативного.

На особливу увагу заслуговує друкований орган “Маслосоюзу” журнал “Кооперативне молочарство”. Засновниками журналу стали А. Палій та А. Мудрик – висококваліфіковані фахівці молочарської справи, директори “Маслосоюзу”. Вони друкували по 2-3 проблемні статті майже у кожному номері журналу. А. Палій переважно відкривав номер своєю передовою статтею. Він висвітлював проблеми торгівлі маслом, накреслював шляхи економічного розвитку кооперативного молочарства. А. Мудрик значну увагу приділяв якості молочної продукції, організації роботи районних молочарень. На сторінках журналу висвітлювалися питання теорії та практики кооперативного будівництва, напрями розвитку молочарської кооперації, її проблеми, статистичні дані тощо.

Матеріали кооперативної періодики дозволили ілюструвати зміст дисертаційного дослідження низкою цікавих історичних відомостей, прикладів і фактів.

Суспільну вагомість українського кооперативного молочарства Галичини віддзеркалюють матеріали, почерпнуті з періодичних видань: “Діло”, “Вісті”, фахових видань українських громадських товариств: “Календар

“Сільського Господаря”, “Календар товариства “Просвіта”, “Календар Жіночої Доли”, а також польських часописів: “Sprawy narodowościowe”.

Важливою групою джерел, які містять інформацію щодо перебігу кооперативного життя в Галичині, є статистичні збірники, які містять значну кількість матеріалів, що стосуються кількісного і якісного складу українських молочарських кооперативів, а також результативності їх діяльності [88-94]. Порівняльно-синтезований аналіз зафіксованих у них показників дозволив визначити основні тенденції розвитку українського кооперативного молочарства. Такий же характер і значення мали опубліковані документи організаційного та ідеологічного спрямування – резолюції кооперативних з’їздів, інструктивно-методичні матеріали.

Таким чином, опрацьована джерельна база стала основою для вирішення висунутих у дисертаційному дослідженні завдань. Використання надбань історичної науки та усієї сукупності наявних джерел з обов’язковим їх осмисленням робить можливим ґрунтовно дослідити місце і роль української молочарської кооперації у соціально-економічному житті Галичини в 1921-1939рр.

Розділ 2

ПЕРЕДУМОВИ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ МОЛОЧАРСЬКОЇ КООПЕРАЦІЇ

2.1. Соціально-економічні чинники

Розвиток Галичини в міжвоєнний період відбувався в умовах втрати державності та права українців безпосередньо керувати господарськими справами, монополії польського елемента в політичному та економічному житті краю. Відродження Речі Посполитої Польської, яка 25 червня 1919 року отримала від Паризької конференції мандат на окупацію Східної Галичини, передбачало якнайшвидшу полонізацію та колонізацію українських земель. Площа Східної Галичини становила 55,3 тис. км² (55300 км²).

У складі Польщі край було поділено на три воєводства: Львівське, Станіславівське та Тернопільське. Два останні – Станіславівське та Тернопільське воєводства, які включали відповідно 16 та 17 повітів – займали українську етнографічну територію, тоді як до Львівського воєводства (27 повітів) з політичних міркувань було прилучено 8 західних повітів які раніше належали до Краківської округи, а саме: Кросно, Стрижів, Кольбушова, Нисько, Ряшів, Тарнобжег, Ланцут і Переворськ, де в основному проживали поляки. Включаючи ці повіти площа трьох галицьких воєводств становила 61600 км², або 15,9 % всієї території Польщі [94: с. 10-11].

За переписом 1921 року у трьох галицьких воєводствах проживало майже 5,5 млн. чол., 70 % становили українці. Хоча варто зазначити, що цей перепис у Польщі українці бойкотували і він містить неповні дані щодо національного складу [94: с. 10-11].

Порівняно з 1910 роком, кількість населення зменшилась на 8,5 %. Вплинули на це зменшення зазначений бойкот, воєнне лихоліття, яке відбилось на Галичині найбільше, еміграція українців та невірність статистичних даних щодо українців. [294: с. 7] У Галичині були низькі порівняно із загально-

польськими темпи зростання загальної чисельності населення. Протягом 1921-1931 рр. кількість жителів краю збільшилась на 14,1 %, тоді як Польщі в цілому – на 22,1 %. [190: с. 8]

Міжвоєнна Польща була відсталою аграрною країною зі слабо розвинутою промисловістю. У 1921 році у сільському господарстві було зайнято до 65 % населення, а в промисловості лише 9 %. [199: с. 184] Суспільний дохід на душу населення (у 1938 році) становив 540 польських злотих, це в 3,9 раза менше, ніж у Франції і у 3,1 раза менше, ніж у Німеччині. [265: с. 86]

Основним заняттям українців Галичини було сільське господарство. У 1921 році у цьому секторі народного господарства було зайнято в Львівському воєводстві — 70,9 %, Станіславівському — 76,6 %, Тернопільському — 81,2 % населення. Якщо брати до уваги тільки українців, то відсоток зайнятих у сільському господарстві становив майже 95%. [294: с. 8]

Соціально-економічні відносини на селі характеризувались збереженням магнатського і дрібного селянського землеволодіння.

Структура селянських господарств у Галичині у 1902 і 1931 рр. була такою: [239: с. 213]

Господарства за кількістю землі , га	%	
	1902 р.	1931 р.
До 2	43,1	52,1
2-5	37,6	36,8
5-10	14,6	9,4
10-50	4,7	1,7
Разом	100,0	100,0

Більшість селянських господарств були карликовими і мали площу менше 2 га.

Серед великих землевласників переважали польські (1921 р.): 92,8 % у Тернопільському, 88,1 % — у Львівському і 73,1 % — у Станіславівському воєводствах. На кожних 100 га. землі українських власників 98 га. припадало на дрібну власність, 2 га. — на велику власність. [265: с. 90]

В цей період (1921 р.) у Тернопільському воєводстві нараховувалося 143 великих польських маєтків, розміри яких перевищували 1000 га. У воєводстві 18 маєтків, що належали українським землевласникам, мали в середньому по 245 га землі, менш як двома гектарами землі володіло 55,2% всіх господарств. [274: с. 234]

Соціально-економічну еволюцію села стримували значні пережитки. Селяни змушені були працювати на меліоративних роботах, спорудженні громадських будинків, доріг тощо. [243: с.100] Така форма обтяження селянина носила назву “шарварок”¹. Теоретично польська влада обґрунтовувала це можливістю таким чином відробити місцеві та державні податки. [31: арк.. 11]

У 1927 році 1-5 гектарні господарства платили 2,38 злотих, 5-15 гектарні – 2,15 злотих, 100-500 гектарні – 2,09 злотих, 500-2000 гектарні – 2,03 злотих. За податковим кодексом 1937 року, ставки земельного податку в південних воєводствах становили в середньому 40% чистого кадастрового доходу, а у корінних польських – від 7 до 13%. Податкові платежі у загальній сумі всіх селянських господарств збільшувалися. Так, в 1927-1928 господарському році вони становили 9,4%, а в 1932-1933 рр. – вже 25,7%. [206: с. 137-138]

Оскільки обсяги всіх інших податків встановлювались пропорційно ставці поземельного податку, то господарства малоземельних селян були обтяжені податками значно більше, ніж поміщицькі господарства.

Селяни платили також податки за коня, корову, свиню, птицю, собаку; платили податки на утримання костюлу, в'їгта, поліції і т.д. І коли

*Шарварок – спільна додаткова робота селян і міщан на спорудженні і ремонті шляхів, мостів, гребель, панських будинків тощо. [274: с. 308]

винахідливість польських властей щодо форм податків вичерпалась, вони вигадали податок на податок. Декретом від 16 липня 1926 р. був введений 10%-вий податок на прямі податки [245: с. 36]. Зокрема, громада села Озерна Зборівського повіту Тернопільського воєводства станом на 1929 рік сплачувала в 2,5 рази більше податків ніж до війни. [138: с. 211]

Польський уряд широко застосовував збирання штрафів, які давали казні значні прибутки. Штрафували за найменші “провини”, наприклад, за запалювання світла в невстановлений час, за відсутність таблички на возі з прізвиськом власника тощо. [2] Крім податків і штрафів, з селян збирали численні мита, селяни мусили платити за в`їзд в місто, за переїзд через міст, за постій на базарі. [245: с. 37] Податкова система була важливим знаряддям колоніальної політики Польщі.

Особливістю аграрних відносин була колонізація українських земель польським населенням під час парцеляції державних і приватних земель. Польська влада нехтувала потребами українського селянства. Повне право на отримання землі було надане мешканцям корінної Польщі (Закон від 31 липня 1920 року). Станом на 1 липня 1921 року близько $\frac{1}{4}$ земельного запасу Галичини опинилося в руках польських колоністів. Протягом 1919-1936 рр. в трьох галицьких воєводствах було розпарцельовано майже 330 га землі [93: с.62], [51].

Закон про автономію трьох галицьких воєводств (1921 р.) забороняв внутрішню колонізацію землі не членами громад. Проте права українських селян на придбання розпарцельованої землі обмежувались обов`язковим дозволом державних органів земельної реформи, отримати який українським селянам було важко. Для цього потрібно було пред`явити довідку з повітового земельного уряду, що не служив в Українській Армії і самовільно не захоплював панської землі. [31: арк. 29]

Таємний розпорядок повітового земельного уряду визначав найвищий (5%) доступ малоземельного українського селянства до надбання землі. [202: с. 15]

Польська влада намагалася якнайшвидше провести колонізацію Галичини за рахунок переселення сюди поляків і надання їм розпарцельованої землі. Станом на 20 червня 1920 року в 30 східногалицьких повітах розпарцельовано між поляками 143 маєтки (109472 га). На цьому просторі було поселено 11937 родин польських колоністів або 59685 поляків. [13: арк. 34] Це в той час, коли Галичина страждала від малоземелля та аграрного перенаселення.

На українських землях під владою Польщі земельна реформа мала обмежений характер, старі феодальні відносини в розподілі земельної власності залишились в майже непорушному вигляді. За даними перепису 1921 р. в руках великих землевласників (понад 50 га) перебувало у львівському воєводстві 46,1%, Тернопільському – 47,2 % і Станіславівському – 58,1% всієї площі. [270: с. 41]

Відсутність власної держави зумовлювала те, що велика земельна власність на всіх українських землях перебувала переважно не в українських руках. Сільське господарство українських земель базувалося на одному хліборобстві, скотарство, яке при інтенсифікації сільського господарства набирає більшого значення, відіграло другорядну роль. [270: с.44]

Для захисту своїх соціально-економічних та політичних прав, інтересів, українцям необхідно було, перш за все, відновити систему кооперативних організацій, яка успішно захищала економічні інтереси галицьких українців за австрійського панування, але внаслідок першої світової та українсько-польської воєн була майже повністю знищена.

“Серед тих економічних і політичних умов, в яких жило західноукраїнське село, при тім жахливім роздрібненні сільських господарств,

де з-поміж 733000 господарств понад 60% господарств мало менше ніж 3 морги землі – корова часто годувала цілу родину і часто була самотнім джерелом доходу з продажі молока і молочних продуктів”[232] .

Українська молочарська кооперація, разом з товариством “Сільський Господар” заклала перші тверді основи під планову агрономічну роботу в західноукраїнських селах. Українська молочарська кооперація, разом із “Маслосоюзом” у провіді, швидко це помітила і поставила собі за мету піднести рівень годівлі худоби до такої міри, щоб з молочарства зробити окремий важливий економічний фактор за допомогою якого можна було зробити революцію не лише в сільському господарстві, але й в побуті західноукраїнського села.[232]

Господарське життя Галичини визначав розвиток сільського господарства. Структура сільськогосподарських угідь Галичини була такою [13; арк. 18]:

Воєводства	в тис. га					
	всі с/г угіддя	орна земля	Сіножаті	пасовища	ліси	інші
1. Львівське	2702,3	1307,2	315,7	256,4	694,5	128,5
2. Тернопільське	1624,2	1028,8	134,1	75,5	283,2	102,7
3. Станіславівське	1836,5	578	303,4	225,7	640,1	90,3
Галичина	6163	2914	753,2	557,6	1617,8	321,5

Коли ж всю площу сільськогосподарських угідь взяти за 100 то отримаємо таке співвідношення [13; арк. 18]:

Воєводства	Вся площа = 100				
	орна земля	сіножаті	пасовища	ліси	інші
1. Львівське	48,4	11,7	9,5	25,7	4,7
2. Тернопільське	63,3	8,3	4,7	17,4	6,3
3. Станіславівське	31,5	16,5	12,2	34,9	4,9
Галичина	48	12,1	8,6	26	5,3

Такий розподіл сільськогосподарських угідь дає кращі можливості для розвитку тваринництва одним воєводствам та гірші – іншим.

Аналіз наведених в таблицях даних показує різницю між Станіславівщиною з найвищим відсотком лук, пасовищ (полонин) і лісів та Тернопільщиною, де сіножаті складають половину, а пасовища – третину попереднього воєводства. Тернопільщина характеризувалася найвищим відсотком ріллі – 63,3%, тоді як Станіславівщина мала 31,5%. [189: с.5] Найбільш сприятливі умови для розвитку тваринництва були на Станіславівщині, яка і стала місцем зародження українського молочарства в Галичині.

Структура сільськогосподарських угідь у Галичині з 80-х років XIX ст.. до середини 20-х років XX століття не зазнала істотних змін [189: с.6] [4]:

Рік	Вся площа = 100			
	Рілля	сіножаті та пасовища	ліси	інші
1882	48,9	20,6	25,1	5,4
1898	48,8	21,7	26,2	3,3
1926	48,0	20,7	26,0	5,3

Площа сіножатей та пасовищ у Галичині в 1926 році була такою [189: с.8]:

Воєводства	Сіножаті		пасовища	
	гектарів	% до всієї площі с/г угідь	гектарів	% до всієї площі с/г угідь
1. Львівське	315700	11,7	256400	9,5
2. Тернопільське	134100	8,3	75500	4,7
3. Станіславівське	303400	16,3	225700	12,2
Східна Галичина	753200	12,1	557600	8,6

Найбільшою площею сіножатей та пасовищ відзначалася Львівщина, однак у кількісному співвідношенні всіх сільськогосподарських угідь на першому місці була Станіславівщина.

Сіножаті Галичини були різної якості, в залежності від того, чи вони польові, низинні (долинні) чи меліоровані. Вони давали неоднаковий збір сіна та збір з гектара при першому та другому покосах [189: с.8], [11: арк. 18]:

Збір з гектара в центнерах	Перший покіс з сіножатей			Другий покіс з сіножатей			Разом		
	польові	низинні	меліоровані	польові	Низинні	меліоровані	польові	низинні	меліоровані
1. Львівське	23	24	30,4	16,6	17,7	21,7	39,6	41,7	52,1
2. Тернопільське	24	24,8	34,3	16,7	18,1	25,1	40,7	42,9	55,8
3. Станіславівське	21,3	26,2	21,9	20,7	21,9	23,1	42	48,1	45
Східна Галичина	22,7	25	28,2	18	19,2	22,1	40,7	44,2	50,9

Природні умови для розвитку сіножатей та пасовищ у Галичині в цілому сприятливі. Середньорічна кількість опадів тут становила 500-600 мм. [189: с.16]. Усі три види сіножатей в краї перебували у задовільному стані.

В середині 20-х років у Галичині було 20% польових сіножатей, а 80% – низинних, середній збір сіна з перших становив 35 центнерів, а з других – 40 центнерів. В цілому за рік у Галичині збирали 29,374800 центнерів або 2,937480 тон сіна. Приблизно 81% сіножатей краю належав селянам, а 19% – великим землевласникам. [189: с.9]

Пасовища були в занедбаному стані, виняток складали лише пасовища над Дністром, на яких завдяки добрій якості корму худоба напасалася швидко і добре. Значна частина пасовищ належала громадам: у Львівському воєводстві – 39,8% всієї площі пасовищ, Тернопільському – 56,2%, Станіславівському – 29,7%, у Галичині – 38%. Найбільша площа пасовищ характерна була для Львівщини – 256400 га, найменша для Тернопільщини – 75500 га, тоді як в цілому у Галичині – 557600 га. [11] Де було найменше пасовищ (Тернопільщина) спільне землеволодіння було найбільшим.

За підрахунками Є.Храпливого кількість кормів, яку дають пасовища і сіножаті становила:

- 1) 29374,8 центнерів із сіножатей, з чого відкидаємо 20% на можливі втрати при неврожаї, отже, 23499,840 центнерів, на кожну штуку худоби 20 кг на день, сіна вистарчить на 321,641 штук;
- 2) 557600 гектарів пасовищ, коли брати 6 місяців випасу по 1,5 га на штуку, вигодовує 185,866 штук худоби.

Всього разом 507,507 штук худоби. [189: с.10]

Хоча цей підрахунок дуже приблизний, однак він свідчить про те, що природного корму у Галичині немало, однак недостатньо для годівлі всієї худоби.

Місце Галичини в Європі за кількістю сіножатей та пасовищ ілюструє така таблиця (дані станом на 1928 р.) [188: с. 42] :

Край	% всієї площі				
	площа в га	рілля	сіножаті та пасовища	ліси	інші
Франція	54405	40,8	20,9	19,2	
Іспанія	50521	31,3		50,0	
Німеччина	46859	44,1	17,1	27,2	
Швеція	41058	9,1	2,2	59,9	
Польща	37015	49	17,2	21,7	
Італія	31014	42,1	22,3	16	
Румунія	29489	43,2	13,8	24,5	
Югославія	24849	26	17,6	30,5	
Чехословаччина	14036	42,7	18	33,1	
Угорщина	9296	59,6	18,1	11,7	
Австрія	8383	23,1	27,6	37,4	
Данія	4293	61,4	7,2	31,4	
Східна Галичина	6163	48	20,7	26	5,3

Галичина за кількістю сіножатей та пасовищ поступалася Австрії, Італії та Франції. У Данії, яка вирізнялася високим рівнем розвитку молочарства, даний вид сільськогосподарських угідь становив лише 7,2%. Сіножаті та пасовища в краї перебували в занедбаному стані, особливо громадські. На думку Є. Храпливого “поправа сіножатей і пасовищ ... є корисною для нашого селянина, бо вони у близькій майбутності будуть, здається, одним із головних засобів порятунку від земельного голоду, а це одна з важливих проблем нашого сільського господарства”. [189: с. 198]

Важливе значення для годівлі великої рогатої худоби крім природних сіножатей і пасовищ мали посіви кормових рослин. В 1929-1930 рр. посіяно на корм і зібрано в центнерах такі рослини:

Воєводства	Засіяно в гектарах				
	конюшина	Пелюшка	вика і бобик	сераделля	інші
1. Львівське	96.848	167	3021	1163	4144
2. Тернопільське	64.348	248	3058	53	2857
3. Станіславівське	52.198	77	1426	35	841
Східна Галичина	213.394	492	7505	1251	7842
Зібрано корму в центнерах					
1. Львівське	3.193.903	3520	62585	26084	77619
2. Тернопільське	1.876.865	6026	55789	800	84465
3. Станіславівське	1.514.293	1602	33666	424	21092
Східна Галичина	6585061	11148	152040	27308	183176

Загальна площа засіяна цими рослинами становила 230484 га або майже 30% площі сіножатей. На цій площі було зібрано 6958733 центнери або приблизно 25% всього збору сіна. Ця кількість корму достатня для годівлі 80000 штук худоби. Разом із сіножатями й пасовищами корм вживаний у сухому вигляді може прогодувати 587507 штук худоби, або приблизно 1/3 частину всієї кількості молочної худоби. [15: арк. 11]

Для того щоб забезпечити кормами худобу, селяни використовували також кормові буряки, рідше картоплю, але найбільше солону.

Збір кормових буряків у Галичині в 1924-1925 роках був таким [189: с.11],[12] :

Воєводства	Засіяна площа	Збір у центнерах	В середньому з га
1. Львівське	15700	4364700	278
2. Тернопільське	8800	234910	268
3. Станіславівське	4400	1275200	287
Східна Галичина	26900	7989000	274

Площа зайнята під посівами кормових буряків у Галичині була незначною, найбільшою вона була у Львівському воєводстві.

Дані підтверджують, що Галичина для доброї годівлі худоби потребувала збільшення площі посіву кормових культур, але тим не менше природні умови сприяли розведенню великої рогатої худоби в краї. В деяких околицях (гори, підгір'я) воно стало основою достатку (прожитку) селянської сім'ї і тому було важливим як з агрономічних так і з національних поглядів.

Розвитку молочарства у Галичині сприяла відповідна кількість великої рогатої худоби, розведення якої було найважливішою ділянкою тваринництва. Є.Храпливий писав, що “на наших землях корова – це тварина, що прогодує цілу рідню, а часто й єдине джерело грошового доходу – з молока, чи з молочних продуктів.” [188: с. 234]

В умовах малоземелля та безземелля важливим був перехід від рослинництва до тваринництва. Розвиток кооперативного молочарства вимагав від селян відповідного рівня догляду за худобою. Початком розведення великої рогатої худоби в краї можна вважати 1880 рік – рік введення в життя закону про боротьбу з книгосушем, хворобою, яка щорічно приводила до загибелі великої кількості худоби.

Протягом 50 років, починаючи з 1880 року спостерігалась така динаміка зміни кількості великої рогатої худоби у Галичині. [189: с.13]

	1880 р.	1890 р.	1900 р.	1916 р.	1921 р.	1927 р.
1. Львівське	606567	686159	740117	680485	592820	617375
2. Тернопільське	371490	390422	448530	425743	364643	429603
3. Станіславівське	458527	485752	519119	444543	414192	433980
Східна Галичина	1436584	1562333	1707766	1550771	1371655	1480958

Кількість худоби в штуках Територія	Дата перепису				
	31.XII.1910	30.IX.1921	30.XI.1927	30.VI.1932	30.VI.1933
Львівщина	944119	847923	876546	999511	963956
Тернопільщина	444543	414192	433980	400797	403077
Станіславівщина	425743	364643	429603	486477	462013
Східна Галичина	1814405	1626758	1740129	1886785	1802046
Польща	8166944	7894586	8601796	9460682	8981736

[188: с. 236]

В 1927 р. в Львівському воєводстві 9,7% селянських господарств не мали корів, тоді як в Станіславівському – 19,1%, а Тернопільському – 18,3%. В Східній Галичині станом на 1927 р. одну корову мали 25,8% господарств [4; арк. 55].

В 1927 р. на 100 мешканців Галичини припадало приблизно 36,6 штук ВРХ, найбільше в Львівському воєводстві – 39,7, найменше в Тернопільському – 33,1 [13; арк. 35].

Воєнні лихоліття привели до зменшення кількості худоби. Відновлення довоєнного стану відбулося аж у 1927 році. На зниження кількості худоби в 1933 р. порівняно з 1932 р. вплинула світова економічна криза. Але незважаючи на несприятливі умови, у Галичині все-таки спостерігалось відновлення кількості худоби. Про приріст худоби в краї свідчать дані таблиці [189: с.15]:

Воєводства	Приріст в роках		
	1927 р.	1929 р.	1930 р.

	Рік 1921=100	Рік 1927=100	Рік 1929=100
Львівське	680485	592820	617375
Тернопільське	425743	364643	429603
Станіславівське	444543	414192	433980
Галичина	1550771	1371655	1480958

Дані підтверджують зниження тенденції у зростанні кількості худоби.

Низький приріст худоби в Станіславівському воєводстві в 1930 році пояснюється катастрофічними обставинами, а саме хворобами та браком кормів. Про стан розведення великої рогатої худоби, зокрема, кількісне співвідношення худоби до площі сільськогосподарських угідь свідчать дані таблиці. [189: с. 16]

На 1 км сільськогосподарських угідь припадало штук худоби	1910 р.	1921 р.	1927 р.
1. Львівське	46,8	29,6	43,9
2. Тернопільське	34,0	22,5	31,7
3. Станіславівське	40,1	22,6	36,1
Галичина	40,9	24,9	37,2

Найвища густина розміщення худоби характерна для Львівщини, далі йде Станіславівщина і Тернопільщина. В цілому у Галичині на 1 км² сільськогосподарських угідь в 1927 році припадало 37,2 корови, що є більше, ніж у Польщі (32,5) і Франції (35,9), але значно менше ніж в Данії (89,6), Нідерландах (96,7), Бельгії (77,4). [188: с.240]

На 100 сільських жителів краю в 1932 році припадало 36,6 корови, найбільше у Львівському воєводстві – 40,7, у Станіславівському – 35,4, найменше – у Тернопільському (33,8) [189: с.239]. Тоді як в 1921 р. на 100 мешканців припадало 33,0 корови, відповідно 36,1 – Львівське, Станіславівське – 35,3, Тернопільське – 27,8 [13; арк. 35].

За даним показником Галичина була попереду Румунії (28,3) та Франції (35,9), але поступалася Нідерландам (96,7), Данії (89,6) та іншим європейським країнам. [188: с.246]

Згідно звіту Львівської земельної палати у 1934 р. у Галичині на одну корову припадало 0, 8 га пасовищ та лук, найбільше у Станіславівському – 1,4 га, а найменше у Тернопільському – 0.5 га [50: арк. 2].

Найбільша кількість худоби була зосереджена в селянських господарствах. У 1902 році в Східній Галичині менше 10% всієї рогатої худоби належало великим землевласникам [189: с.24], а в 1930 році цей відсоток зменшився до 5 [188: с.255].

Отже, розведення великої рогатої худоби було справою селянських господарств. На жаль, 84,3% всіх селянських господарств Галичини мали лише одну корову, на Львівщині цей відсоток сягав 90,3, незначна кількість селянських господарств мала більше двох корів. [189: с.25]

Воєводства	Всі господарства	1 корову мають	2 корови мають	3 корови мають	4 корови мають	5 і більше корів мають
Львівське	100	50,6	38,4	8,4	1,8	0,8
Тернопільське	100	77,7	19,0	2,2	0,5	0,6
Станіславівське	100	69,6	23,7	4,7	1,3	0,7
Галичина	100	65,9	27,1	5,1	1,2	0,7

Майже 66% селянських господарств Галичини мали тільки по одній корові, найгіршою була ситуація на Тернопільщині, а найкращою на Львівщині.

Більшість господарств, які мали корови, використовували молоко для власного споживання, і тільки 2/5 всіх господарств могли віддати надлишок молока на переробку чи продати. [190: с.259] Те, що більшість господарств мали тільки по одній корові пов'язано з малоземеллям. Однак ці господарства мали інші тварини, зокрема, коней, які забирали корм і можливість прогодувати корів.

В 1927 році на 1 км² сільськогосподарських угідь у Галичині припадало 18,3 коней, тоді як корів 37,2. Приріст коней був більший, ніж ВРХ худоби, від 1921 до 1927 року зріс в краї на 25,9%, тоді як приріст худоби складав 8,6%. [190: с.26]

Велика кількість коней була пов'язана з браком механічних знарядь праці. Однак це не виправдовує негативного впливу великого числа коней на розведення великої рогатої худоби. У Галичині переважав молочний напрямок розведення великої рогатої худоби, про що свідчать дані таблиці. [190: с.27]

Воєводства	Дані на 1927 рік	
	З усієї кількості ВРХ	
	% корів	% волів
Львівське	70,2	0,8
Тернопільське	67,7	0,6
Станіславівське	65,6	4,4
Галичина	67,8	1,9

Число волів в краю після війни постійно зменшувалося. Так в 1927 році було 30603 вола, а в 1932 році – 17223. [189: с.244]

Ця ділянка тваринництва втратила своє значення. Тоді як через добре налагоджену кооперативну молочарську організацію чим раз більшого значення набував молочний напрямок.

У Галичині у міжвоєнний період найбільш поширеними були червона галицька, низинна та симентальська породи великої рогатої худоби. [189: карта № 5]

Для цілісного уявлення про розведення великої рогатої худоби, важливим є співвідношення молодняка і всієї худоби та бугаїв і корів. Це мало важливе значення для розвитку цієї галузі сільського господарства [189: с.28].

Воєводства	Вся ВРХ	Менше 1 року	Від 1 року до 3-х		Більше 3-х корів			
			бички	інші	разом	бугаї	корови	воли
1. Львівське	876546	147246	1338 4	8844 8	627468	426 0	618667	4543
2. Тернопільське	429603	75838	6780	5027 0	296715	268 0	292452	1583
3. Станіславівське	433980	71061	1456 1	4712 8	301230	292 5	286099	1220 0
Галичина	174012 9	294145	3472 5	1858 46	122541 3	986 5	119721 8	1833 6

Молодняк у Галичині складав 16,9% всієї ВРХ. Молоді корови до 3-х років становили 10,6%. Несприятливим було співвідношення бугаїв та корів – 0,8% всіх корів, або на одного бугая припадало 125 корів при нормі 60-70. [189: с.29]

Отже, аналізуючи стан розведення великої рогатої худоби у Галичині в досліджуваний період, необхідно зазначити, що:

- 1) головними годівельниками великої рогатої худоби були насамперед селянські господарства;
- 2) кількість ВРХ зменшувалася у поміщицьких господарствах і зростала у селянських;
- 3) більшість селянських господарств мали тільки по одній корові, а третина господарств мали з великих тварин лише одну корову, що не

сприяло зростанню кількості молока для переробки і відбивалося на споживанні цього продукту сільським населенням;

- 4) недостатньою була кількість бугаїв, що стримувала правильний розвиток розведення ВРХ, зокрема якість;
- 5) у розведенні ВРХ основним був молочний напрямок.

Сільське господарство було джерелом існування більшості населення краю. В умовах аграрного перенаселення та малоземелля важливим був перехід від рослинництва до тваринництва. В цілому, природні умови сприяли розвитку молочного напрямку тваринництва в краї. У Галичині була відповідна кількість сіножатей і пасовищ, що робило можливим утримувати велику рогату худобу. Аналіз показав, що природні умови для розвитку молочарства, забезпеченість великою рогатою худобою у Галичині не гірші, як у провідних молочарських країнах Західної Європи.

Отже, умови для розвитку кооперативного молочарства в краї, як засобу подолання негативних економічних тенденцій в галицькому селі, в цілому були сприятливі.

2.2. Політика уряду Польщі щодо українського кооперативного руху

Розвитку української молочарської кооперації Галичини в міжвоєнний період сприяла кооперативна політика польського уряду, яка віддзеркалювала новітні процеси в економіці. 29 жовтня 1920 р. сейм Польщі ухвалив досить ліберальний кооперативний закон, який дозволяв створювати національні кооперативні об'єднання, гарантував дотримання основних демократичних принципів кооперативного руху: вільне і відкрите членство, обмежені відсотки від внесених капіталів, нескладний спосіб заснування і реєстрації кооперативів. Так, наприклад, новостворений кооператив міг почати свою господарську діяльність вже в день реєстрації в суді. Закон передбачав створення при Міністерстві фінансів Державної кооперативної ради, більшість в якій (2/3) згідно закону гарантувалася представникам національних і регіональних кооперативних союзів. Рада надавала союзам право ревізії кооперативів, зобов'язувала стежити за веденням кооперативної статистики, контролювати кооперативи. Кооперативна рада регулювала відносини між кооперацією та державними установами. Їй належало право законодавчої ініціативи. Разом з тим, вона не втручалася у внутрішню організацію і життя кооперативів [240:с.5]. Поява правової основи створила сприятливі умови для відродження і розвитку української молочарської кооперації.

Вже в перші місяці після ухвали кооперативного закону 1920 р. розпочалася розробка основних ідеологічних засад української кооперації. При цьому організатори кооперативного руху творчо використовували здобутки кооперативної думки своїх попередників і, відповідно до нових національно-політичних і соціально-економічних умов, доповнювали кооперативну ідеологію новими положеннями. В міру розгортання кооперативного руху теорія кооперації переглядалась і вдосконалювалась, тому, вважаємо, найкраще виявити характерну для неї динаміку можна дотримуючись хронологічного методу дослідження.

На початку 20-х рр. ХХ ст. в газетах та журналах з'явилося чимало статей, які можна віднести до категорії ідеологічних. Майже всі, хто писали тоді про кооперацію, обстоювали за нею право господарської самодіяльності, намагалися обґрунтувати її вирішальну роль в національному житті українського громадянства в умовах чужоземного панування. “За допомогою кооперації, – переконував читачів “Господарсько-кооперативного часопису” Ю. Павликовський, – український народ зможе “сотворити в нових рамках тривке економічне і культурно-просвітне життя, незалежне від державних субвенцій, оперте о крицевий фундамент власної помочі нашого народа”. Теоретики вбачали в кооперативній формі господарювання єдиний шлях до відродження всіх ділянок національного життя, тому прагнули залучити в систему української кооперації якомога більше українських селян, наголошуючи, що сила кооперативних організацій – в їх масовості. “Кооператива не є замкненою в собі спілкою, – писав Ю. Павликовський. – Вона стоїть отвором для всіх, які бажають при помочі кооперативної організації двигнути своє господарство на вищий економічний і культурний рівень. Чим більший гурт ідейних, господарчих одиниць об'єднуєся в кооперативній спілці, тим більша її матеріальна і моральна сила” [142: с.10].

Сторінки кооперативної преси містили заклики створювати кооперативні організації. “Віднова і перебудова кооперативів – це кличі дня, – стверджував А. Гаврилко, – вони мають спонукувати до діла, до творчости. Під цими кличами мають лучитись всі кляси і стани, бо всіх є метою: гоїння повоєнних ран і добробут країни, оснований не на ласці дужчих, а на власній самостійній організації. Від нічого так не залежить наше будуче – як від тої ж власної економічної організації” [104: с.7]. Таким чином, на початку 20-х років ХХ ст. спостерігалась помітна активізація ідеологічних пошуків теоретиками й засновниками української кооперації.

Поряд з виробленням основних ідеологічних засад, у 1920-1925 рр. тривав науково обґрунтований аналіз оптимальних форм кооперативних

організацій, напружений пошук раціональної структури самої кооперативної системи. Проблема відбудови української кооперації стала предметом обговорення численних нарад представників головних українських громадських організацій Західної України, що проходили в листопаді – грудні 1920 р. у Львові [31:арк.169-171]. На одній з них була створена крайова організаційна комісія, до складу якої увійшли: від товариства “Сільський Господар” – Ю. Павликовський, від головного відділу “Просвіти” – С. Баран, від Крайового ревізійного союзу – І. Филипович, від Крайового союзу господарсько-торгівельних спілок – С. Герасимович та Д. Корінець [181].

На розширеному засіданні комісії, що відбулося 27 грудня 1920 р., згідно з умовами кооперативного закону 1920 р., було вирішено, “розпочати розбудову кооперації на всіх українських землях, що перебувають під владою Польщі”, а першочерговим завданням вважалося створення розгалуженої сітки українських кооперативних організацій [241].

Для керівництва процесом відродження системи української кооперації 4 січня 1921 р. учасники розширених зборів представників “Просвіти”, “Сільського Господаря”, Крайового ревізійного союзу, Крайового союзу господарсько-торгівельних спілок, “Народної Торгівлі”, Крайового союзу спілок для збуту худоби, Крайового молочарського союзу та Крайового кредитного союзу прийняли рішення про створення Крайового комітету організації кооперативів (ККОК), до якого увійшли представники названих організацій [241: с.120]. На ККОК було покладено завдання вирішувати всі питання, “що впливають з життя кооперації”, а насамперед: “згуртувати низові кооперативи у повітові та крайові об’єднання, розв’язувати суспільно-економічні і культурні завдання, передбачені статутами товариств “Просвіта”, “Сільський Господар”, Крайовий ревізійний союз та інших установ” [180: с.6].

ККОК вибрав зі свого складу “Комісію п’яти”, до якої увійшли С. Баран, Ю. Павликовський, А. Говикович, М. Заячківський та С. Герасимович. Комісія розробила конкретний план діяльності ККОК,

підготувала проект програми відбудови української кооперативної організації, який став предметом обговорення першого Крайового з'їзду українських кооперативів, що проходив у Львові 9-10 червня 1921 р. Учасники з'їзду визначили головне завдання української кооперації – “власними силами, без чужого диктату творити нові економічні вартості, потрібні для життя нашого народу” [177: с.7].

Будова кооперативної організації, згідно з рішенням з'їзду, мала опиратися на низові кооперативні організації, створювані в кожному селі (кооперативи першого ступеня) та на утворенні фахових (галузевих) кооперативних централей крайового значення, які були кооперативами третього ступеня [241: с.120]. “Цей федеративний принцип кооперативного будівництва, – писав на сторінках “Господарсько-кооперативного часопису” один з організаторів українського кооперативного руху в Західній Україні та довголітній його керівник Ю. Павликовський, – творить з кооперативних клітин суспільний кооперативний організм, спосібний до життя” [140: с.11].

Без сумніву, перший Крайовий з'їзд українських кооперативів відіграв особливу роль в розвитку кооперативного руху на теренах краю. За його рішенням почалося об'єднання окремих українських кооперативних спілок в кооперативні союзи (територіальні і галузеві), що, на нашу думку, було однією з основних умов успішного розвитку української кооперації в міжвоєнній Польщі, оскільки саме союзні об'єднання надавали кооперативам правову й організаційну допомогу, забезпечували тісну взаємодію і координацію роботи всіх видів української кооперації, допомагали кооперативним організаціям протистояти всім тим перешкодам, які чинили польські адміністративні власті розвиткові української кооперації.

Перехідною формою кооперативів I ступеня, згідно програми кооперативного будівництва, мали стати господарсько-споживчі кооперативи змішаного, або як їх ще називали, універсального типу. Такий спосіб організації на місцях на першому етапі кооперативного будівництва його організатори

вважали найдоцільнішим, оскільки створення кооперативу з різними відділами: заupu і збуту, переробки сільськогосподарських продуктів, виробництва будівельних матеріалів, ощадностей і позик та ін. повинно було максимально мобілізувати і матеріальні, і людські ресурси на розбудову господарства, виключаючи зайву конкуренцію різних видів кооперативів в окремих місцевостях [142:с.4]. “Приймаючи в основу повоєнної організації кооператив, однотипову мішану господарсько-споживчу кооперативу, – писав Ю. Павликовський, – ККОК признав її як вихідну точку організації... В кооперативах сих бажав ККОК зосередити практичну науку кооперативної праці, словом бажав в однотиповій господарсько-споживчій спілці найти кристалізаційну вісь, біля якої утворяться сільськогосподарські кооперативи, завданням яких є працювати над подвигненням сільськогосподарської культури нашого народу” [140: с.27].

Проте реалізувати намічені плани та заходи повною мірою не вдалося. Для заснування універсальних кооперативних товариств потрібні були час і підготовлені фахівці, тому від цієї ідеї довелося відмовитись. Загалом, на початку 20-х років ХХ ст. процес створення українських кооперативів розгортався без належної системи. Найшвидше в селах організовувались господарсько-споживчі кооперативні крамниці, в яких зруйноване війною українське село відчувало найбільшу потребу. Повільно почала відновлювати свою діяльність молочарська кооперація (на початок 1922 р. функціонували лише 19 молочарень).

Завдання полягало в тому, щоб не тільки донести ідею кооперації до кожного селянина чи робітника, але й спрямувати народну ініціативу в потрібне русло. Керівництво ККОК розробило спеціальні листівки, в яких роз’яснювалися завдання кооперативних організацій, розкривалися питання організації кооперативів. В одній з них, наприклад, читаємо: “Кооператива – це організація бідніших в цілях самопомоги. Кожний кооператив має ціллю взаємну поміч. У споживчих кооперативах змагаємо до самопомочі шляхом

закупів просто у джерела, у гуртівників з полишенням торговельних посередників. Ми купуємо товари якнайдешевше і продаємо своїм членам якнайдешевше. Водночас змагаємо до того, щоб продукти й сирівці членів збувати якнайдорожче...” [211].

Роль кооперації в господарському житті українського народу висвітлювалася на сторінках кооперативної періодики. В одному з номерів “Господарсько-кооперативний часопис” опублікував статтю А. Гаврилка під заголовком: “Значення кооперативної свідомості і як її ширити”. У статті автор ґрунтовно і в доступній навіть для малограмотного селянина формі доводив, що “кооперація є сама собою метою і водночас засобом до мети. Вона прагне краще і дешевше, ніж приватний підприємець, задовольнити матеріальні потреби своїх членів, сприяє розвитку українського промислу і села, піднімає світогляд нації”, й визначив напрями, за якими треба вести кооперативну пропаганду: “освідомлювати на такі теми, як про зло теперішніх господарських відносин, що їх повинна замінити кооперація; розповідати про матеріальне значення кооперативної організації; роз’яснювати мету кооперації, засоби кооперативної праці” [99: с.12]. Окремі публікації на конкретних прикладах роз’яснювали, як організаційно приступити до створення кооперативу, з чого починати господарську діяльність.

Важливу роль у поширенні кооперативної ідеї відіграло товариство “Просвіта”. У 1922 р. містами й селами Галичини пройшла хвиля просвітянських віч, на яких приймалися ухвали про створення кооперативних установ [203: с.37].

Право здійснювати ревізії українських кооперативів на території трьох галицьких воєводств, на основі постанови Державної кооперативної ради від 12 грудня 1922 р., отримав Крайовий ревізійний союз. З цього часу фактично перестав існувати ККОК, бо Крайовий ревізійний союз взяв на себе найбільшу відповідальність у відбудові української кооперації [102: с.22]. Тільки з червня 1920 до січня 1921 р. союз провів 21 засідання, присвячене справам кооперації.

Ревізори союзу М. Капуста, Б. Ольховий, І. Стернюк та інші ґрунтовно перевіряли діяльність відбудованих і новостворених кооперативів, налагоджували фінансову дисципліну, допомагали в оформленні документації, розпочали підбір та розстановку компетентних, кваліфікованих фахівців. Тільки після ретельної ревізії кооперативу його приймали у члени Крайового ревізійного союзу. Про заснування кооперативу треба було повідомити Крайовий ревізійний союз, надсилаючи до нього копію протоколу установчих зборів, ухвалу суду про реєстрацію кооперативу та заяву про вступ до товариств “Сільський Господар” і “Просвіта” [32], [271: с.48].

Усвідомлюючи особливу роль кооперації в національному житті українців, польські правлячі кола намагалися тримати розгортання кооперативного руху під своїм постійним контролем. Увага до кооперативних організацій супроводжувалася свавіллям польської адміністрації на місцях, яка пояснювала переслідування українських кооперативів відсутністю гарантій “лояльного відношення до держави”. Представники влади, поліція зривали українські вивіски на будинках кооперативів, самочинно опечатували приміщення, а то й навіть без будь-яких пояснень наказували припинити діяльність кооперативу. Так, у 1923 р., за наказом місцевого старости було закрито кооператив у с. Дулібах Львівського повіту, у деяких кооперативів цього ж повіту відібрали приміщення. Рада РСУК послала повідомлення про ці події до Кооперативної ради у Варшаву, однак усі апеляційні заяви українських кооператорів проти зловживань польських чиновників, як правило, залишалися без уваги [57,72], [293: с.120].

Молочарська кооперація, як вияв громадської активності українського населення, все більше дратувала польську владу. На урочисте святкування 10-ліття проголошення ЗУНР, яке відбулося 1 листопада 1928 р., поляки відповіли, як згадує А. Качор, “масовим знищенням українських установ і крамниць “Маслосоюзу”, а польська преса накинулася з жахливою лайкою на українців, а особливо на “Маслосоюз”, мовляв, що “Маслосоюз” одержує

великі фонди із закордону і замість господарської діяльності займається політично-революційною роботою, а авта “Маслосоюзу” замість масла возять амуніцію і зброю ” [232: с.37]. За підрахунками РСУК матеріальні збитки нанесені “Маслосоюзу” становили понад 15 тис. злотих [48: арк.4].

Все це робилося, щоб спровокувати українське громадянство на активні дії у відповідь, що неминуче викликало би посилення репресивного тиску на українську кооперацію. Проте розгулові польських шовіністів, підтримуваному польськими офіційними колами у Варшаві, лідери української кооперації протиставили свою витримку. Зокрема, дирекція “Маслосоюзу” в грудні 1928 р. на сторінках журналу “Кооперативне молочарство” виступила із заявою, в якій стверджувалося, що Краєвий молочарський союз провадить виключно статутіві-економічну працю на користь українського селянства, зорганізованого в кооперативах, і не користується ні в якій формі “невідомими фондами”. Проблема захисту української кооперації від подібних провокацій стала предметом обговорення Шостого крайового кооперативного з’їзду, проведеного у 1929 році, у резолюціях якого було накреслено план подальшої розбудови української кооперації в умовах посилення репресивного тиску польських властей [208: с.335].

Обмеження політичних та національних прав українського народу спричинило невдоволення польською владою, що виявилось у так званій протестаційній кампанії 1930р., організованій Українською військовою організацією (УВО). Стривожені вибухом непокори українців, польські власті не забарилися з контрзаходами і восени 1930 р. розпочали каральну операцію на українських землях, офіційно названу “пацифікацією” (“утихомирнням”, “умиротворенням”) [26, 34, 49], [292: с.119].

Пацифікаційні роз’їзди загонів польських уланів і поліції завдали великої шкоди українським кооперативним організаціям. Під час наїздів улани розшукували селян, які вели громадську діяльність, зокрема активних

кооператорів: членів правління і спостережних рад кооперативів, і, без огляду на вік і стать, піддавали їх публічному побиттю нагайками.

Опис польських пацифікаційних акцій в Галичині, що відбувалися з другої половини вересня до кінця жовтня 1930 р., подає посол до польського сейму М. Рудницька. Вона, зокрема, зазначала, що “план цієї пацифікації був докладно розроблений у Варшаві, а сама вона виглядала так: Відділ військової або поліційної кінноти в числі 100-200 осіб нападав несподівано, здебільшого вночі, на село. Офіцер, комендант експедиції, заїздив до громадського уряду і на основі списка, що його дістав у повітовому старостві, викликав найвідоміших селян і селянок, головно тих, які були активними діячами місцевих українських товариств. Коли вони зібралися, офіцер подавав їм до відома, що впродовж двох-трьох годин громада мусить зложити означеної висоти контрибуцію (сільськогосподарські продукти, худобу, домашню птицю, тощо), – інакше село буде “зрівняне із землею” [77: с.353].

В ході пацифікації нищились культурні та господарські надбання українців. Значних збитків було завдано українській кооперації, в тому числі і молочарській. Так, в селі Журів було повністю знищено молочарню, включаючи все устаткування і посуд. Також було жорстоко побито нагайками її працівників, серед яких була одна дівчина Настя Бобик [77: с.95], [58, 67].

Складовою частиною проведення “пацифікації” були “ревізії” українських кооперативів, які, як правило, завершувалися нищенням кооперативного майна.

У середині 30-х років ХХ ст. українська кооперація потрапила в смугу чергового потрясіння, зумовленого прийняттям нового пакету документів, що регламентували діяльність кооперативних організацій. 9 травня 1934 р. в сеймі було ухвалено новий кооперативний закон, який передбачав приєднання кооперативів до ревізійних союзів за територіальним і національним принципом, що давало змогу державній адміністрації регулювати організацію союзних кооперативних об'єднань. Формально це втручання поширювалося на

всі кооперативні організації Польщі, однак найбільший тиск відчула українська кооперація.

Загрозою для української молочарської кооперації став молочарський закон, що увійшов в дію 22 квітня 1936 року. Згідно з цим законом нові молочарські підприємства можна було утворювати лише після одержання згоди Хліборобської Палати, натомість вже діючі повинні були отримати дозвіл. Першість в праві на діяльність мала належати більшим і краще обладнаним молочарням, а таких українці мали небагато. Завдяки мобілізації сил і засобів українським кооператорам вдалось в значній мірі обмежити негативні наслідки цього закону. [275:с. 46-47]

У 1935 році польський уряд розробив проект нового молочарського закону, який ставив до молочарень великі технічні і санітарні вимоги. Цей проект передавав залежність районізації молочарень як приватних, так і кооперативних від рішення адміністрації і давав можливість неприхильній адміністрації великою мірою залежній від шовіністичних кіл польського громадянства, підпорядковувати собі молочарство на західноукраїнських землях. Хоча сам закон у своїй основі мав добрі тенденції, однак застосований неприхильною владою на українській території, у Польщі, — міг спрямовуватись на знищення української молочарської кооперації. Представники української репрезентації в сеймі і сенаті, на чолі з сенаторами й послами-кооператорами Ю. Павликовським, О. Луцьким, З. Пеленським та ін., виступили проти цього проекту, висунувши свій. Їхній проект щодо технічних і санітарних вимог в основі співпадав з урядовим, однак пропонував, щоб запровадження закону проходило поступово, протягом 2-3-ох років та щоб нагляд над районізацією і виконанням умов щодо заснування молочарських кооперативів були під контролем місцевих самоуправних палат і залежали від висновків ревізійних союзів.

Деякі поправки українських послів до закону були прийняті. Закон визнавав компетенцію Хліборобських Палат. Але не було взято до уваги

пропозицію Ю.Павликовського про те, щоб висновки ревізійних союзів мали для Хліборобських Палат зобов'язуючу силу.

Загроза з боку нового молочарського закону зміцнила солідарність членів української молочарської кооперації та довір'я до свого кооперативного керівництва. В кінці 1938 р. майже всі Районові Молочарні та їхні збірниці мали такі обладнання, що їх вимагав закон: 3-5 кімнатні приміщення, холодильники на сметану, відповідну кількість тепломірів, криту каналізацію, добру воду, перевірену державним бактеріологічним інститутом, оцинкований посуд, якісні сепаратори тощо. [53,54], [208: с. 409]

26 березня 1936 року сенат прийняв проект Молочарського закону, який ухвалив сейм. Міністр Понятовський виступив проти поправок Ю.Павликовського. [101: с. 9]

Напередодні прийняття молочарського закону, починаючи з грудня 1935 року, місцеві польські чиновники розпочали акцію з метою організації на території Галичини польських молочарень. Під час агітації вони переконували селян, що з запровадженням в майбутньому молочарського закону держава надасть допомогу на розбудову польської молочарні і виплата за молоко буде вища, ніж тепер виплачує українська молочарня. [101: с.10]

Ця акція поляків не знаходила серед українців прихильників. Вони добре розуміли, що вона проводилася швидше з політичною, ніж з господарською метою. В багатьох галицьких повітах ще до затвердження законопроекту відбувалася своєрідна “молочарська метушня,” яку ініціювало повітове та волосне самоврядування в справі організації молочарень ніби то за дорученням Хліборобської Палати. Повітові відділи скликали наради, на які запрошували керівників молочарень, але очевидно не всіх, і вимагали інформації про доцільність існування тієї чи іншої молочарні. Щоб з'ясувати цю справу радники Львівської Хліборобської Палати Ю.Павликовський та О.Луцький зверталися до провідника цієї палати Н.Папари, який відповів, що Хліборобська Палата не давала адміністрації ніяких доручень в справі

організації молочарства, і що, навіть коли буде прийнято закон, то Хліборобська Палата буде діяти спільно з “Маслосоюзом” і “Ревізійним Союзом Українських Кооперативів.” [102: с.4]

РСУК дав вказівку окружним організаційним осередкам звернути увагу на молочарську кооперацію у зв'язку з наступом на неї, який ніс в собі новий молочарський законопроект.

З приводу підготовки нового молочарського законопроекту на сторінках господарсько-кооперативного часопису в 1936 р. появилася стаття “Загроза молочарській кооперації” в якій, зокрема, наголошувалося, що “монополістична районізація краю в молочарських кооперативах і залежність існування наших молочарень від волі Рільничої Палати велика. Положення тим гірше, що вже від кількох тижнів відбуваються в краю звичайно без нас і проти нас наради, скликувані Повітовими Виділами та іншими організаціями в справі молочарської районізації краю, деякі уряди збирають довірочні відомості про існуючі молочарні, а в решті решт побіч наших молочарень зачинають виринати нові чужі молочарні. Вже те засвідчує скріплену атаку на наш молочарський фронт.” [103: с. 11]

У зв'язку з цим РСУК доручив окружним інструкторам звернути увагу на те, щоб українські молочарні працювали якнайкраще і вирізнялися найбільшою кількістю членів і доставленого молока, зразковою чистотою і високою виплатою за молоко. [103: с. 11]

Поляки звинувачували українську кооперацію в тому, що вона не має нічого спільного з господарськими завданнями і лише служить засобом політичної мобілізації й оподаткування. Директор “Маслосоюзу” А.Палій на сторінках кооперативної преси доводив безпідставність таких звинувачень [166: с.230-238].

Отже, складні соціально-економічні умови життя українського громадянства у Польщі викликали необхідність згуртування

сільськогосподарських виробників, що знайшло свій вияв у відродженні української молочарської кооперації. Упродовж всього досліджуваного періоду зусилля польських властей спрямовувались на обмеження діяльності українського кооперативного молочарства. Представники владних структур вдавались до найрізноманітніших засобів – і законодавчих, і незаконних – аби перервати та унеможливити розвиток системи української молочарської кооперації та обмежити її вплив на суспільно-політичне та економічне життя краю. Тиск на українську молочарську кооперацію здійснювався у двох головних напрямках: з одного боку влада чинила перешкоди в діяльності окремих молочарських кооперативів, а з іншого – стримувала та намагалася паралізувати розвиток всієї кооперативної системи, яку очолював “Маслосоюз”. Але, незважаючи на зазначені перешкоди відбудова та розвиток системи українського кооперативного молочарства у міжвоєнній Польщі стали можливими завдяки створенню на початку 20-х років ХХ ст. відповідної законодавчої бази, що забезпечувала умови для існування молочарських кооперативів.

Розділ 3

СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОЇ МОЛОЧАРСЬКОЇ КООПЕРАЦІЇ

3.1. Зародження української молочарської кооперації та її відновлення після Першої світової війни

Українське кооперативне молочарство в Східній Галичині зародилось ще перед Першою світовою війною. Початок цьому сектору кооперації, організованому на зразок західноєвропейських країн, зокрема Данії, дало повітове місто Прикарпаття – Стрий. В той час там перебував визначний політичний і суспільний діяч, депутат галицького сейму та австро-угорського парламенту, голова товариства “Сільський господар”, голова філії “Просвіта” в Стрию та пізніше “душа” українського молочарства Євген Олесницький. Він, проаналізувавши господарські відносини в краї, прийшов до висновку, що для дрібноселянських господарств порятунок можна знайти в організації сільськогосподарської кооперації, зокрема, молочарства [232: с.23], оскільки в Стрийському повіті та взагалі на Стрийському Підгір'ї були сприятливі природні умови для розвитку молочарства. Але селяни не мали достатньо знань та вмінь щодо переробки молока і тому їхня молочна продукція не мала попиту та збуту. Тому важливо було ознайомити селян з основами молочного господарства і налагодити продаж його продуктів, створивши для цього відповідні організації. Для обговорення цих справ 6 лютого 1904 р. відділ філії “Просвіти” в Стрию скликав конференцію, на яку були запрошені фахівці в цій справі Ян Бедронь, який навчався в Німеччині та О. Гарасевич, який студіював молочарство в Данії і практикував в закордонних молочарських господарствах. На цій конференції було прийнято низку постанов, які лягли в основу першої молочарської акції, а саме:

- 1) молочарство в Стрийському повіті має умови та перспективи розвитку;
- 2) організацією цього промислу буде займатися філія “Просвіти”;
- 3) проводити активну пропагандистсько-агітаційну роботу в селах з метою

- поширення знань про молочарство;
- 4) організувати по селах повіту, де є значна кількість молока пункти збору сметани, а в Стрию – центральну установу (молочарню) для виробництва масла, його продажу та вивозу;
 - 5) якнайшвидше підготувати необхідну кількість фахівців, які б очолили пункти збору сметани та молочарні. [111: с.4-5]

Після конференції розпочалася копітка робота на полі молочарського промислу. Активну пропаганду молочарства вів вже згадуваний Олександр Гарасевич, який був не тільки фаховим молочарем – техніком і агрономом, але і організатором перших молочарських спілок, господарським референтом головного віділу Товариства “Просвіта” у Львові та мандрівним учителем того ж товариства в 1904–1909 роках. [228: с.148-149] Він провів велетенську піонерську роботу щодо підвищення рівня сільськогосподарської освіти галицьких селян. Питання розвитку молочарської справи розглядалися під час лекцій та дискусій на рільничо-економічному курсі для священників, організованому при сприянні редакції “Економіста”, органу краєвого ревізійного Союзу у співпраці з товариством “Сільський господар”, що тривав у Львові з 28 по 30 вересня 1904 р. [111: с.6] На сторінках цього часопису з’являлися корисні для молочарів статті К.Паньківського, який заохочував галицьких селян до оволодіння наукою молочарства. Одночасно з пропагандою молочарських спілок почалися заходи щодо практичної реалізації цієї справи. Першим, хто перейнявся справою молочарства і практично почав в цьому напрямі працювати, був Остап Нижанківський, “батько молочарської справи на Стрийщині”. Він також говорив про себе: “Я в першу чергу священник, потім молочар, а у вільних хвиликах музикант”. Остап Нижанківський був ровесником Є.Олесницького, його товаришем і помічником в організаційній роботі у Стрийському повіті. Саме з його ініціативи 1 жовтня 1904 року було засновано в с. Завадові Стрийського повіту, де він був парохом, першу молочарську спілку при місцевій читальні “Просвіти”, як її окремий відділ. [118: с.153] Читальня “Просвіти” в Завадові отримала від Крайового віділу певну допомогу

в сумі 400 кор., що дало змогу заснувати тут молочарню. До управи молочарні входило три члени відділу читальні на чолі з О.Нижанківським. 20 жовтня 1904 р. він проінформував відділ філії “Просвіти” в Стрию про перші кроки діяльності молочарні. За 17 днів роботи молочарні до неї було доставлено 2.036 л молока і виготовлено 82,33 кг масла; прибуток молочарні склав 42,68 кор. [111: с.7]. Хоча молочарня в селі Завадів не була самостійною статутною організацією відповідно до кооперативного закону 1873 року, але це не заперечує її кооперативного характеру. Читальні “Просвіти” відповідно тогочасним статутним приписам і напрямку діяльності були й економічними організаціями. В багатьох випадках при читальнях існували позичкові каси, споживчі крамниці, що пізніше перетворилися на реєстрові спілки. Читальні “Просвіти” були демократичними організаціями з членськими внесками [111: с.8]. Оскільки вони вели різні економічні підприємства на користь своїх членів, то тим самим виступали як кооперативні організації. Тому молочарню при читальні “Просвіти” в Завадові можна вважати кооперативною організацією і від неї бере початок історія української молочарської кооперації в Східній Галичині.

Першим українським молочарським техніком, який практично започаткував роботу в Завадівській молочарні, був “самоук в цій справі” Теодор Панич, близький родич Василя Нагірного [118:с.155]

За прикладом Завадова пішли інші села Стрийщини, а саме: Угерсько, Лисятичі, Синевідське, Гірне, Комарів, Дашава, Жулин та інші. О.Нижанківський після вдалої спроби організації молочарні в Завадові, де він був її техніком і торговельним референтом, допомагав організовувати молочарські спілки в інших селах Стрийщини. [228: с.135]

1904 рік характеризувався падінням цін на зерно і м’ясо, та їх зростанням на масло. Цю господарську кон’юнктуру вдало використав

Є. Олесницький для втілення в життя своїх планів щодо започаткування практичного молочарства.

Збільшення кількості молочарських спілок викликало потребу у створенні організаційного центру для керівництва їхньою роботою. З цією метою Стрийська філія товариства “Просвіта” 24 серпня 1905 р. скликала нараду, на якій зі звітом “Про молочарські спілки” виступив О.Нижанківський. Про можливість створення Союзу молочарських спілок виступив Лев Горалевич. [281: с.173]

В серпні 1905 р. Є. Олесницький разом з О. Нижанківським та парохом с. Угерсько Л. Горалевичем організує для молочарень перший молочарський центр у формі молочарської секції при філії “Просвіти” в Стрию під назвою “Союз руських спілок молочарських”. [232: с.24]

В той час вже існувало сім молочарень при читальнях “Просвіти”. Потреба об’єднати їх в одній централі була викликана необхідністю подальшої організації молочарень, забезпечення їх потрібним обладнанням та налагодженням збуту масла. Очолив Союз О. Нижанківський, першим інструктором молочарства був Василь Павлюк, а організацією молочарень займалися головним чином О. Нижанківський, С. Борачок і Л. Горалевич [111: с.8].

Союз руських молочарських спілок як відділ філії “Просвіти” в Стрию проіснував недовго. Молочарський рух почав швидко розвиватися. Коли в 1904 р. молочарня в Завадові переробила приблизно 80.000 л молока, то в 1905 р. 6 молочарень – вже 500000 л молока.

В 1906 р. число молочарень зросло до 16, а кількість доставленого молока - до 1.115315 л. [232: с.24] Це змусило ініціаторів молочарської кооперації переглянути свої попередні плани і перейти до організації молочарства на нових засадах, вже не як додатку до просвітянської роботи, а як самостійних кооперативів.

З цією метою 26 вересня 1907 р. в Стрию було скликано організаційні загальні збори Союзу руських молочарських спілок, який перетворився на самостійну статутну організацію під назвою “Крайовий Господарсько-Молочарський Союз” у Стрию. Статут цієї вже самостійної кооперативної установи крайового характеру був зареєстрований 25 жовтня 1907 року в торговельному суді м. Стрия. Цю дату можна вважати, на думку А. Качора “літописця кооперативного молочарства” датою народження фахової централі молочарської кооперації в Східній Галичині. [228: с.136] Офіційно свою діяльність новостворений союз розпочав 1 січня 1908 р. [232: с. 25] До складу першої дирекції Союзу входили: О.Нижанківський, С.Борачок, Д.Сембратович. Наглядову раду очолював Є.Олесницький. Союз ставив за мету: організувати молочарні, надавати їм необхідну фахову допомогу, шукати ринки збуту продукції. [228: с.150]

В перший рік свого існування та діяльності (1908 р.) молочарський союз об'єднував 26 молочарських спілок, загальне число членів яких сягало 116, при чому зареєстрованих молочарських спілок було 10. В цьому році до молочарського Союзу доставляли масло 30 молочарень. До цих 30 молочарень доставлено протягом 1908 р. 2.275.260 літрів молока і вироблено 90.050 кг масла. Починаючи з 1908 р. і до Першої світової війни Молочарський Союз одержував субвенції з державних та краєвих фондів і це значно полегшувало його організаційну та торговельну діяльність. [111: с.9]

У вересні 1909 р. у Стрию відбулася Перша хліборобська виставка після якої Крайовий союз господарсько-молочарський швидко почав нарощувати виробництво своєї продукції. На виставці було представлено молочну продукцію, діаграми та фотографії, які характеризували діяльність кооперативних молочарень, також було оцінено якість масла. [232: с.25]

Наприкінці 1910 р. Союз об'єднував 58 молочарень, а саме: 54 зареєстрованих спілок у суді, 1 церковна, 1 під управою Союзу і 2 приватні спілки. Ці молочарні переробили 4.228.603 л молока і виробили 170.473 кг

масла, в середньому одна молочарня в рік виробила 2939 кг масла. [228: с.150]

В 1910 р. 17 молочарських спілок мали вже власні приміщення. Крайовий Союз господарсько-молочарський з початку своєї діяльності звертає увагу на розведення кращих порід великої рогатої худоби і виділив на це в 1910 р. кооперативним молочарням 31.118.02 корон кредиту під 6% [232: с.27].

Розвиток довоєнного молочарства характеризують такі дані: [265: с.136]

Рік	Кількість молочарень	Вироблено масла в кг
1904	1	За 3 місяці 332
1905	5	20869
1906	16	43612
1907	20	77000
1908	19	90050
1909	42	91548
1910	58	163811
1911	78	250011
1912	100	Приблизно 300000

Напередодні першої світової війни Союз об'єднував майже 100 молочарських спілок, які виробляли 300000 кг масла, мав 7 власних крамниць [228: с.151].

Перші молочарні були переважно маленькими ручними підприємствами з полем діяльності на одне село і поширювались переважно на Прикарпатті, де були сприятливі природні чинники. В умовах примітивного технічного забезпечення і недостатньої кількості сировини для переробки у тих молочарнях була низька якість їх виробництва. Перша молочарня виробляла пересічно 111 кг масла в місяць, або 3,7 кг в день. Перед першою світовою війною одна молочарня пересічно виробляла 3000 кг масла в рік або 250 кг щомісячно, що становить приблизно 8 кг денної продукції. Напередодні Другої

світової війни чотири великих молочарських кооперативи виробляли за один рік стільки масла (9300000 кг), скільки 100 молочарень у 1912 році. [82: с.137]

Не зважаючи на це, заслуги перших діячів молочарства дуже великі, вони зуміли вчасно взятися за організацію цієї справи і зацікавити нею галицьких селян. Особливо на Стрийщині вдалося прищепити молоді інтереси до нової господарської справи, звідти і вийшли перші інструктори молочарства не тільки для Галичини, але також і для Наддніпрянської України. Наприклад, К. Михайлик із Стрийщини довгий час працював інструктором на Київщині [232: с.29].

Отже, Стрийщина стала місцем, з якого поширилося українське кооперативне молочарство не тільки на Галичину, але і на інші українські землі.

Слід зазначити, що перші кроки щодо організації кооперативної молочарської централі українці зробили швидше ніж поляки, які перебували у кращих умовах. Польська кооперативна молочарська централь була організована у 1909 році в Кракові. У Наддніпрянській Україні в той час були тільки деякі поміщицькі молочарні і суспільна робота в тому напрямі почалась дещо пізніше, в 1910 році. [232: с.28]

Становлення молочарської кооперації проходило за умов низького рівня сільськогосподарських знань, особливо в галузі тваринництва. Неспроможність селян і незначне поширення кооперативного руху, особливо кредитної кооперації, яка повинна була зібрати необхідний капітал, не дали можливості галицьким українцям створювати промислові підприємства. Бракувало фахівців у молочарській справі, які і так не могли б знайти відповідного застосування та матеріальної бази у слабких підприємствах. [232: с.28]

Передвоєнна українська молочарська кооперація була слабкою ланкою господарства галицьких селян. Малі молочарні не були прибутковими і працювали з незначною матеріальною вигодою для селян-продуцентів.

Серед несприятливих умов Крайовий союз господарсько-молочарський

зумів до війни в 1911 році, отримавши державну субвенцію, придбати одноповерховий будинок з вісімнадцятьма кімнатами у Стрию по вул. Шевченка та влаштувати там механічну холодильню масла на 30 тон, а також у 1913 році відкрити тут молочарську школу. [228: с.150-151]

Молочарський Союз, крім гуртової продажі масла, організував 9 крамниць для продажу масла і інших молочарських виробів (3 у Львові, по одній в Стрию, Станіславові, Перемишлі, Чернівцях, і дві сезонні – у Підлютому та Яремчі). [232: с.28]

Перша світова війна майже повністю знищила усі досягнення української молочарської кооперації. Воєнне лихоліття привело до занепаду діяльності всіх громадських та культурно-просвітницьких інституцій у Східній Галичині. Матеріальні втрати (з майна Союзу залишився лише одноповерховий будинок у Стрию і декілька машин [232: с.29]) доповнювалися різким скороченням громадського поголів'я худоби, яке було основою діяльності молочарських кооперативів.

В 1917-1918-х роках були спроби відновити діяльність крайового Союзу Господарсько-Молочарського в Стрию, однак їх перервали визвольні змагання 1919-1920-х рр. [232: с.29].

Війна привела до втрати провідних організаторів та керівників української молочарської кооперації. У 1917 р. передчасно помер Євген Олесницький. У травні 1919 року польські окупанти розстріляли головного директора молочарського Союзу Остапа Нижанківського. В січні 1920 р. помер Лев Горалевич. [228: с.145-148] Інші молодші кооперативні діячі були розкидані війною по різних державах. Окупація Східної Галичини поляками та інтернування майже всіх провідників викликало серед селян тимчасовий моральний розпач і зупиняло будь-яку організаційну роботу. Андрій Мудрик та Олекса Лис, навчаючись молочарства в Чехословаччині знали про перші успіхи цього сектора кооперації у Східній Галичині до першої світової війни і тому надіялись, що Союз в Стрию надасть їм роботу та нагоду виявити свої знання для перебудови українського кооперативного молочарства на новий, модерний

лад. Тоді вони ще не знали про втрати, які понесла українська молочарська кооперація в ході війни. Знаючи про це, напевно, не поспішали б повертатись додому, маючи прекрасні пропозиції добре оплачуваної праці в чеських молочарнях. На думку А.Качора, якби вони не повернулися на рідну землю, мабуть і історія українського кооперативного молочарства в Галичині в міжвоєнний період була б дещо іншою, ніж вона була. [228: с.151]

Працю в Крайовому Союзі Господарсько-Молочарському все ж таки було відновлено в 1920 році. Незважаючи на брак фахівців, відродженню молочарської кооперації у Галичині сприяло прийняття сеймом Польщі 29 жовтня 1920 р. досить ліберального кооперативного закону, який дозволяв створювати національні кооперативні об'єднання.

Після ухвали кооперативного закону 1920 р. почалася робота щодо розробки основних засад української кооперації відповідно до політичних та соціально-економічних умов регіону. В січні 1921 р. було створено Крайовий комітет організації кооперативів (ККОК), до якого увійшли представники “Просвіти”, “Сільського господаря”, Крайового ревізійного Союзу, Крайового Союзу господарсько-торговельних спілок, “Народної Торгівлі”, Крайового Союзу Спілок для збуту худоби, Крайового Молочарського Господарського Союзу та Крайового кредитного союзу. Цей комітет проіснував до 12 грудня 1922 р., коли, згідно постанови Державної Кооперативної ради право здійснювати ревізії українських кооперативів на території трьох східногалицьких воєводств отримав Крайовий ревізійний союз, який і взяв на себе відповідальність за відбудову української кооперації. [310: с.22]

Діяльність Крайового Комітету організації кооперативів у Львові на чолі з Ю.Павликовським сприяла відродженню кооперативного руху. У 1922 році відновили свою діяльність 19 молочарень, але і ті ледь животіли [228: с.152]. Це були переважно молочарські відділи при господарсько-споживчих кооперативах, які відновлювали їх не так з ідейних міркувань, як із розрахунку придбати своїм покупцям-членам трохи грошей для купівлі товарів. Такі кооперативи приймали по 200-400 літрів молока в день від 150-200 корів і

виробляли з нього ручним способом до 20 кг масла. [251: с.45] Такий обсяг виробництва не сприяв подальшому розвитку молочарства. За вилучені кошти неможливо було придбати краще устаткування, найняти кваліфікованих молочарів, виробляти якісне масло, зберігати та збувати його.

З усіх довоєнних молочарень станом на 1918 р. діючих залишилось 16, однак їх діяльність була перервана польсько-українською війною 1918-1919 рр. [256: с.48].

Через відсутність матеріальних засобів та брак фахівців Молочарський Союз не мав можливості підтримувати з цими молочарнями організаційні та торговельні відносини. Торгівля маслом зовсім занепала. Молочарні самостійно продавали масло без посередництва Союзу, якому потрібно було виплачувати 5% від продажу на утримання адміністрації. Денний продаж масла сягав 1-2 кг, а в крамниці запас масла поступово псувався і частину його пізніше приходилося було викидати. Постачання масла до Союзу становило лише 1-2 скриньки по 30 кг в тиждень. [256: с.60]

Існуючий формально провід не виявляв в цьому напрямі належної ініціативи, так як не вистачало фахівців. Управа Союзу у той час складалася з людей не компетентних в цій справі: Іван Федак, інспектор Ревізійного Союзу Українських кооперативів, який добирався до Стрия зі Львова, учитель та управитель школи в Дулібах біля Стрия Інокентій Захарійв, директор Повітового Союзу Кооперативів у Стрию М.Павлюк. [228: с.153]

Хоча Союз мав власний будинок у Стрию, але не мав приміщення для належного облаштування молочарні, крамниць. Тільки три кімнати з усіх вісімнадцяти належали Союзу, а інші перебували в чужих руках. З довоєнного майна залишилося лише 13 нових сепараторів на продаж. Гроші з продажу йшли на утримання адміністрації, адже інших прибутків не було [232: с.30].

Становище Молочарського Союзу було вкрай важким. З одного боку потрібно було розпочати роботу щодо підвищення якості молочарського виробництва, щоб воно стало прибутковим для селян і одночасно давало прибутки на ведення Союзу. Не було потрібних коштів, навіть щоб оплатити

роботу молочарських фахівців. Такий стан молочарської централі був до 1923 року.

У вересні 1923 року виявили бажання працювати в Союзі троє фахівців – випускників молочарських студій у Чехословаччині – Андрій Мудрик, Олекса Лис і Атанас Мидляк. Однак, Союз, не маючи засобів, змушений був відмовити їм. Дирекція Союзу радила їм шукати роботу по молочарнях. Але і молочарні, що виробляли щоденно 5-10 кг масла, не могли їх прийняти [232: с.30].

“З болем серця – згадував О.Лис – ми пригадали собі, як нас намовляли в Моравії, як нам оферували по 1000 корон місячно платні, з різними ще додатками, щоб ми тільки залишилися. Але ми хотіли служити своїми знаннями своїй установі, однак свої нас не прийняли. Розбиті і зламані покинули ми Молочарський Союз у Стрию.” [228: с.153]

Зустрівшись з такою дійсністю, вони не зламалися, навпаки, прийняли цей “виклик долі” і вирішили йти в “народ” і там шукати розв’язання всіх проблем. А.Мудрик подався на Рудеччину в с. Загір’я до кооперативи „Молоко“, яка в той час мала найбільшу молочарню в Східній Галичині і запропонував свої послуги, як безплатний фаховий інструктор молочарства [228: с.156].

Олекса Лис поїхав на Станіславівщину, а третій товариш, А. Мидляк залишився в батьків на господарстві. [228: с.152]

Восени 1923 р. після закінчення агрономічних студій Празької Високої Технічної школи та цукроварсько-ферментаційного відділу названого вузу повернувся до Станіслава колишній воїн УГА Андрій Палій. Він, здобувши добру фахову підготовку, горів бажанням прислужитися рідному народові.

За дивним збігом обставин в той час саме в Станіславові опинилося кілька добрих молочарських та інших господарських фахівців, які після завершення боротьби за власну державу були деякий період на еміграції в Чехословаччині, де здобули міцні знання та практичні навички для господарського відродження краю. [232: с.30] В тогочасній польській державі

праця за фахом була недоступна українським інтелігентам. Як відзначав один із провідних діячів “Маслосоюзу” М.Хронов’ят: “Як дуже спосібний та енергійний, з молодечим запалом, А.Палій міг легко відкрити своє власне підприємство і, напевно, був би доробився в скорому часі неабиякого маєтку. Та це була не такого покрою людина, його виховали і наставляли для того, що він має жити і працювати не тільки для себе, а й для народу. Він же не міг вчинити інакше, як більшість його ровесників – товаришів по зброї, які згодом верталися додому та продовжували визвольну боротьбу, але вже на господарському полі.” [82: с.8]

“Розбудову молочарського промислу, – за словами кооператора В. Лопатнюка, – прийшлося зачинати в малих, скромних розмірах і то лише там, де крім заінтересовання справою збуту молочних продуктів, були ще й матеріальні підстави...” [251: с.4]

Зацікавлення в розвитку молочарської кооперації було насамперед в тих повітах, де у пам’яті людей збереглися її передвоєнні досягнення і де тваринництво мало найкращі умови для свого розвитку. Такі умови були характерні для Прикарпаття, зокрема Станіславщини. Матеріальну основу для розвитку кооперативного молочарства створювали сільські господарсько-споживчі спілки, які, зміцнюючись фінансово, вкладали кошти в організацію молочарських відділів.

З ініціативи Станіславської філії товариства “Сільський господар” при місцевому Повітовому Союзі кооперативів було створено Молочарський відділ для обслуговування Молочарських відділів при сільських господарсько-споживчих кооперативах Станіславського та сусідніх повітів. У 1922 р. виникло більше 20 таких відділів. [228: с.30] Це були ті перші “молочарські клітини”, що після війни самочинно відновили свою господарську діяльність і які вимагали кваліфікованих спеціалістів, але цього не могли їм дати ні філія “Сільського господаря,” ні Повітовий Союз кооперативів.

Місцем зародження українського кооперативного молочарства в Східній Галичині до першої світової війни було м. Стрий. На жаль, ні Стрий, ні

Львів не стали центрами повоєнного розвитку молочарства. Ця роль випала Станіславові. Саме тут розпочав діяльність під проводом директора Ю.Шепаровича один з перших великих Повітових Союзів кооперативів, який зайнявся збутом масла, що йому доставляли низові кооперативи. Для цього при Союзі було створено окремий організаційний комітет, який мав дослідити справу розвитку молочарства. Цей комітет розпочав свою роботу вже на початку 1923 року. До його складу входили отець Йосип Раковський, автор книги “Головні основи годівлі домашніх тварин”, виданої ще перед першою світовою війною, професор Данило Джердж, інженер Іван Остап’як і сільський кооператор Федір Глум. Формальним патроном комітету була філія “Сільського господаря”, але фактичним опікуном його був Повітовий Союз кооперативів, зокрема директор Юліан Шепарович [228: с.32].

Велика заслуга у відновленні молочарської кооперації належала групі молодих енергійних галичан – патріотів, учасників національно-визвольних змагань, старшин та підстаршин Української Галицької Армії. Серед них виділялися Андрій Мудрик, Андрій Палій та О.Лис. Протягом кількох років вони вчилися в найкращих навчальних закладах Чехословаччини, вивчаючи молочарство та інші аграрно-економічні науки. Ці молоді люди пройшли практику в кооперативних та приватних молочарських установах, ознайомившись з досвідом кооперативного молочарства. [139: с.5]

Першим приїхав до Станіслава в пошуках роботи в існуючих молочарнях Олекса Лис, випускник молочарської школи в Пільзні (Чехословаччина). Організаційний комітет дуже радо прийняв О.Лиса, першого фахівця, який міг допомогти в реалізації його планів і самого Повітового Союзу кооперативів. Йому було доручено організацію та вдосконалення технології виробництва молочних продуктів. [228: с.33]

“Самозрозуміло – писав у своїх спогадах О.Лис – що одна людина такої організаційної роботи на довшу мету сама робити не могла”. Технік-молочар не міг розв’язувати всі проблеми, особливо проблему збуту масла, яке молочарні почали доставляти до молочарського відділу при ПСК і на яке на місцевому

ринку не було попиту, оскільки ринок масла майже повністю знаходився під контролем євреїв. [228: с.33]

З метою розвитку української торгівлі та українського промислу з ініціативи провідних господарських діячів відбулася влітку 1923 року нарада, пов'язана з першим, так званим “українським ярмарком”. На цю нараду як головного доповідача було запрошено молодого інженера-агронома Андрія Палія. Після доповіді на тему: “Наша господарська самовистачальність” директор Ю.Шепарович запропонував А.Палію перейти до реалізації гасла “господарської самовистачальності” та розпочати роботу у молочарському відділі ПСК для налагодження збуту молочних продуктів [208: с.404]. Андрій Палій прийняв цю пропозицію, але відсутність практичних знань в галузі молочарства змусило його пройти 6-тижневу практику в Богошовіцах (Чехословаччина). Це йому вдалося завдяки наявності чеського паспорта. Наприкінці 1923р. після повернення з Чехословаччини А.Палій із завзяттям взявся за організацію збуту масла.

В цей час організаційний комітет на пропозицію О. Лиса погодився запросити до праці А.Мудрика, якого потрібно було переконати переїхати з Рудеччини до Станіслава на тих самих умовах, що й О. Лиса. А умови ці були: “Лисові не платимо нічого, нічого не платимо Палієві, стільки ж дамо і Мудрикові”. А.Мудрик з добрими навичками випускника Молочарської школи в Чехословаччині прийняв ці “умови” Організаційного комітету і вже у другій половині грудня 1923 р. був у Станіславі [228: с.35].

Саме ці кооператори, об'єднані в молочарському відділі Станіславського повітового союзу стали за словами “літописця” історії кооперативного молочарства на західноукраїнських землях А.Качора “справжніми ініціаторами і організаторами українського повоєнного кооперативного молочарства на західноукраїнських землях. Ця трійця – О. Лис, А.Палій і А.Мудрик – справжні піонери відновлення старих і творення нових, вже модерних, українських молочарень на цілій території західноукраїнських земель, що були під окупацією Польщі.” [228: с.35]

Вони бачили, що стихійно поширюваний новий тип універсальних, господарсько-споживчих кооперативів по селах Галичини з окремими молочарськими відділами не розв'яже проблеми молочарства відповідно до потреб ринку і зростаючої конкуренції з боку поляків. А.Палій, А.Мудрик та О.Лис швидко зрозуміли, що молочарство треба організувати в окрему самостійну мережу окремих самостійних молочарських кооперативів із власною сильною фаховою централею, що буде забезпечена модерним технічним устаткуванням, буде мати потрібні фінансові оборотні фонди, та буде вести самостійну господарську політику [228: с.38-39].

З ініціативи Андрія Палія було вирішено організувати в Станіславові самостійну філію Крайового Союзу господарсько-молочарського в Стрию. Він спільно з Організаційним комітетом розробив статут філії, який було зареєстровано в окружному суді. На думку О.Лиса А. Палій запропонував заснувати філію молочарського Союзу, а не окрему самостійну централю, виходячи з наступних міркувань. А.Палій вірив, що добре організованою працею у Філії можна буде “переконати” провід централі в Стрию про необхідність її реорганізації. Господарсько-Молочарський Союз, як і вся українська кооперація, майже повністю був зруйнований війною. Однак в Стрию залишилися одноповерховий будинок, холодильня, молочарня, приміщення для молочарської школи, запас деякої кількості молочарських машин. Цим на початковій стадії організації нового молочарства не можна було легковажити [228: с.36].

До управи створеної філії ввійшли інженер А.Палій, інженер І. Остап'як та селянин-кооператор з с. Вікторова біля Галича Ф. Глум. Заступниками було обрано А.Мудрика і О.Лиса. Головою Наглядової Ради став вчитель гімназії Данило Джердж [208: с.405].

Головний тягар праці та відповідальності за філію несли три особи: А.Палій, А.Мудрик та О.Лис. Вони розділили між собою обов'язки наступним чином. Організацію кооперативних молочарень та контроль за виробництвом масла взяли на себе А.Мудрик та О.Лис. Торгівлю маслом організував А.Палій.

Для успішного розвитку молочарства вони активно співпрацювали з товариствами “Сільський Господар”, “Просвіта” та іншими. А.Мудрик та О. Лис ходили пішки від села до села, організовували молочарні, вчили селян як правильно доглядати за худобою і в чистоті переробляти молоко. [232: с.31]

Організатор філії “Просвіти” у Станіславові М.Островерха згадував, що “А.Палій, завжди чепурно й до смаку одягнений щоденно з декількома фунтами свіжесенького, того препахучого десеревого масла – в тих славних цеголках – і, усміхаючись дещо стисненими устами, вимахуючи зграбною палкою, несе те масло до Квятковського, що мав один із кращих сніданкових “покоїв”, чи до іншої такої крамниці, чи й до ресторану, як Гавбеншток. Це були перші повоєнні кроки “Маслосоюзу”. [228: с.37]

Праця цих людей була корисною для місцевих кооператорів і мала підтримку та розуміння з боку селян, завдяки чому Станіславська філія крайового молочарського Союзу почала краще розвиватися, ніж сам Союз у Стрию.

Важливе місце в історії українського молочарства відіграли перші повоєнні Загальні збори Крайового господарсько-молочарського Союзу в Стрию, які проходили в березні 1924 року. Станіславівська філія на цих зборах була представлена проф. Д.Джерджем, інженером І. Остап’яком, інженером А.Палієм і А.Мудриком, а також уповноваженими від всіх молочарень, яких було понад 20. Загальні збори, вислухавши звіти Дирекції Союзу та звіт про успішну та активну працю філії Союзу в Станіславові вирішила за пропозицією о. Андрія Пеленського, пароха с. Лисятичі (Стрийщина) переобрати Дирекцію Союзу. До нового складу Дирекції ввійшли А.Мудрик, Ольга Бачинська (найближча співробітниця Євгена Олесницького, засновника Союзу), Іван Федак, інспектор Ревізійного Союзу Українських Кооперативів. Останній згідно з умовою між молочарським та ревізійним союзами, мав бути в Дирекції до 1925 р. А.Палій таким чином увійшов до Дирекції Союзу тимчасово, як заступник, очікуючи, коли Іван Федак буде відкликаний до праці в РСУК у Львові, щоб тоді формально зайняти його місце в Дирекції [228: с.40-41].

Фактично А.Палій зразу ж зайнявся торговельними справами всього Союзу. А.Мудрик очолив організаційно-технічний відділ, а О.Бачинська вела бухгалтерію та всю документацію Союзу. О.Лис деякий час був керівником філії в Станіславові, а з 1925 р. очолив першу молочарську крамницю у Львові. Його місце в Станіславові зайняли Тома Котик (пізніше головний торговельний референт “Маслосоюзу” у Львові) та І.Скоропада (пізніше начальник відділу молочарського Союзу в Перемишлі) [256: с.61-62].

Перші роки роботи нової дирекції Союзу були часом великих випробувань, перевірки організаційних, торговельних та адміністративних знань та вмінь. А.Палій згадував: “Важкі були умовини праці на порозі віднови діяльності, коли приходилося починати роботу без ніяких матеріальних засобів у централі та з таким же мізерним станом по молочарнях, які не були навіть самостійними правними одиницями. Не було теж виглядів у чужій, неприхильній нам, державі, на зовнішню поміч. Треба було здатися виключно на власні потенціальні сили, а в першу чергу на нових співробітників, які спершу безкорисно, або за мінімальною винагородою, взялися за це діло. За їх прикладом пішли працівники кооператив та деякі громадяни, що в початках давали дарову працю, безплатні приміщення для молочарень, безплатні підводи і т.п. Серед такої дійсності треба було теж погодитися з існуючою некорисною організаційною формою молочарства, яка справді не давала ніяких виглядів на поважний розвиток молочарської промисловості на довшу мету, але завдяки дружній допомозі господарсько-споживчих кооперативів уможлиблювала, хоч на переходовий час, фінансування за купу найскромнішого молочарського приладдя. Незабаром при допомозі різних знайомств поширював поволі “ринок збуту” масла й на польські та жидівські крамниці.” [208: с.405]

Для того, щоб налагодити роботу, нова дирекція позичила в приватних людей 50 американських доларів на перші найнеобхідніші витрати. [256: с.62]

Першочерговим завданням для молодих ентузіастів стало підвищення якості масла, щоб зацікавити вищою ціною селян-продуцентів і тим самим привернути їх увагу до кооперативного молочарства. В той час самостійних

молочарських кооперативів було мало. Молочарські відділи здебільшого повставали при сільських господарсько-споживчих кооперативах з полем діяльності на одне село. Вони приймали щоденно не більше як 200-400 літрів молока від 150-250 корів і виробляли ручним способом до 20 кг масла [208: с.405]. При малій кількості продукції не можливо було застосовувати нове технічне устаткування та окремі спеціальні приміщення, залучати до роботи кваліфікованих працівників. Малі підприємства характеризувалися низькою прибутковістю та малими виплатами селянам за молоко, що не сприяло розвитку молочарської справи.

Для підвищення якості продукції, її прибутковості та зростання доходів селян потрібно було негайно приступити до створення великих молочарських підприємств під проводом фахівців. За тогочасними підрахунками для купівлі механічно-машинного устаткування для молочарні потрібно було приблизно 60000 зл. (12000 доларів) та таку ж саму суму на придбання власного взірцевого будинку. [82: с.140] Господарсько-споживчі кооперативи, що були власниками молочарень таких фондів не мали. Від своїх 100-200 членів у селі такої суми не могли зібрати. Зрештою, вони і не мали наміру змінювати щось у цьому напрямку, так як їм було вигідно мати дрібні молочарські відділи, тому що за продане масло вони купували для крамниць товар і могли роздавати його членам за рахунок доставленого молока. Сільські торговельні кооперативи виступали проти відокремлювання від них молочарських відділів. Кожне село вважало себе серединою світу й хотіло, щоб його молочарня була центральною [208: с.406].

Щоб здобути кращі ціни на ринках, Союз мав сконцентрувати на торгівлі та поставках масла, які з дрібних сільських молочарень до Союзу запізнювались; масло на складі в примітивній молочарні псувалося, особливо влітку. Потрібно було якнайшвидше приступити до організації більших виробничих одиниць, краще обладнаних і більш прибуткових.

Організаційно-технічна перебудова українського кооперативного молочарства проходила в складних умовах. Організація збуту масла, яке на

перших порах не відзначалося високою якістю, вимагала неабияких зусиль, енергії та терплячості. Спочатку інженер А.Палій сам возив масло у валізках поїздом, поки не наладнав нормального збуту.

Завдяки зусиллям нового керівництва у 1924 році Союз об'єднав 39 молочарень, які виробляли за рік більше 41,5 тис. кг масла [256: с.62]. Було відкрито три власні крамниці: у Станіславові, Стрию та Львові. За рахунок продажу молочних виробів та молочарських машин прибуток Союзу склав 207.953 польських злотих [228: с.44]. Це були перші досягнення нової Дирекції Союзу, з якими вона розпочала нову історію українського повоєнного кооперативного молочарства.

На думку А. Качора відповідальність за долю української молочарської кооперації в Західній Україні “лежала на плечах двох Андріїв, а саме: інженера Андрія Палія і Андрія Мудрика. Вони це добре розуміли і гідно несли відповідальність до кінця існування української молочарської кооперації, не зважаючи на те, що оба різнилися вдачами і темпераментами, однак їх єднала у співпраці глибока віра у велике і добре діло, яке вони розпочали і яке треба було вести... З початком 1925 р. почали думати як, і якими засобами, можна було б випровадити українське кооперативне молочарство на “ширші води,” щоб воно могло дорівнювати молочарству західноєвропейських народів” [228: с.44-45].

Для здійснення своїх намірів А.Палій взяв на себе обов'язок перебудови і розбудови самого Союзу та вихід на ринок масла в Галичині, а згодом у всій Польщі і навіть за кордоном. Одночасно А.Палій взяв на себе загальне керівництво справами Союзу. А.Мудрик відповідав за перебудову і удосконалення кооперативних молочарень. Він здійснював керівництво організаційними і технічними справами, так як був найбільш компетентним фахівцем в галузі молочарства [228: с.45].

А.Мудрик розпочав роботу щодо перетворення дрібних молочарських відділів при сільських господарсько-споживчих кооперативах у самостійні молочарські кооперативи. А.Палій у співпраці з А.Мудриком та в порозумінні з

РСУК підготував план реорганізації самого Крайового Союзу господарсько-молочарського, розробивши статут відповідно до потреб часу і вимог нової Дирекції [228: с.46].

Новий статут було прийнято 18 червня 1925 р. на надзвичайних загальних зборах союзного об'єднання молочарської кооперації. Внаслідок прийняття статуту Союз отримав нову назву: “Крайовий Молочарський Союз, кооператива з обмеженою відповідальністю, “Маслосоюз” у Стрию” [208: с.406]. Відповідно до нового статуту членами Союзу могли бути тільки юридичні особи. [47: арк.55] Було також піднесено розмір уділу з 10 до 50 злотих. Цей статут було ухвалено 21 вересня 1925 р. окружним торговельним судом в Стрию. [47: арк.67]

Зміни до статуту, зокрема “Додаткові постанови про Відділи Союзу, Контрольні ради та окружні з'їзди” були затверджені в вересні 1926 р. [256: с.64]. Наступні зміни до статуту було внесено до §14 про підвищення уділу від 50 до 100 зл. в 1929 р. В березні 1931 р. ухвалою Наглядової Ради було підвищено уділ районним молочарням за кожен сметанкову станцію до 100 зл. [47: арк.67]. В грудні 1920 р. на V Кооперативному з'їзді було затверджено план організації кооперативних молочарень районного типу [208: с.406].

Новий додаток у назві – “Маслосоюз” – згодом став дуже популярним скороченням назви центральної установи західноукраїнської молочарської кооперації. А також було затверджено торговельний знак “Маслосоюзу” із зображенням чотирьох листкової зеленої конюшини [228: с.47].

1925 р. виявився переломним в історії українського кооперативного молочарства. Статутні зміни передбачали реорганізацію Союзу. У зв'язку з тим, що керувати молочарською кооперацією з одного центру було неможливо, у більших містах та містечках Західної України було створено організаційні та торговельні відділи. Насамперед було перетворено на відділ Станіславівську філію. Також торговельне представництво у Львові. У серпні 1925 р. засновано

третій відділ у Перемишлі, майже одночасно створено організаційний відділ у Рудках. [228: с.47]

Коротка практика виправдовувала існування окремих відділів, які значно полегшували працю централі в краї. Нову організаційну схему “Маслосоюзу”, а саме існування організаційно-торговельних відділів було затверджено у змінах до статуту під час проведення загальних зборів Союзу в червні 1926 р. [256: с.63] У вересні 1926 р. до статуту рішенням окружного торговельного суду в Стрию було включено “Додаткові постанови про Відділи Союзу, Контрольні Ради і окружні з’їзди” [47: арк.67]. Згідно із цією зміною статуту “Маслосоюз” мав право основувати організаційно-торговельні відділи по всіх містах краю і реєструвати їх окремо в суді. Керівництво відділами брала на себе централь “Маслосоюзу” через своїх службовців, а саме через начальника відділу, призначеного Дирекцією, організатора і технічного персоналу [232: с.33].

Відділи підлягали організаційному відділу “Маслосоюзу”, який очолював А. Мудрик. Вони займалися створенням нових молочарських кооперативів та реорганізацією діючих, здійснювали технічно-виробничі та господарські перевірки, давали поради з різних питань та інструкції персоналові, контролювали звітність, калькуляцію та складання балансів. Відділи постачали молочарням обладнання, приймали від них масло та ін. продукти, налагоджували збут масла, свіжого молока та іншої продукції на місцевому ринку. Молочарням було вигідно мати зв’язок з відділами, які знаходилися до них ближче, ніж “Маслосоюз”. [228: с.184]

У 1939 р. “Маслосоюз” мав 9 Відділів і 3 склади, а саме: 6 відділів діяло на терені Галичини (Стрий, Львів, Станіславів, Перемишль, Коломия і Тернопіль), один на Волині (Луцьк) і два в Польщі (Катовиці і Бельськ). Склади, тобто філії найближчих відділів діяли в Самборі, Дрогобичі та Чорткові [228: с.182].

Для допомоги “Маслосоюзові” щодо реорганізації кооперативного молочарства та для координації дій у 1925 р. РСУК створив окремий

інспекторат кооперативного молочарства. [208: с.406] До 1928 року його очолював видатний громадський та кооперативний діяч Західної України, один з найкращих фахівців в галузі сільського господарства, особливо тваринництва, автор багатьох книг і публікацій, зокрема “Основи кооперативного молочарства” Євген Храпливий [219: с.18-19]. Ця допомога була надзвичайно потрібною, оскільки багато молочарських відділів при низових кооперативах, а інколи і самостійні молочарські кооперативи обмежувалися лише членством в РСУК.

В 1925 р. була проведена значна робота щодо заснування нових кооперативних молочарень. Слід зазначити, що новостворені молочарні обмежувались спочатку членством у РСУК [232: с.32]. Наприклад, у 1925 р. він під своєю опікою мав 109 молочарень, з них тільки 72 молочарні були членами “Маслосоюзу”. Отже, 34% існуючих молочарень не входили до “Маслосоюзу” [228: с.48]. Кількість молочарень у повітах Галичини в 1925 році ілюструє така таблиця: [289: с.5]

№ п/п	Назва повіту	Кількість молочарень
1	Рудки	13
2	Самбір	11
3	Богородчани	10
4	Станіславів	9
5	Жидачів	9
6	Калуш	6
7	Львів	6
8	Перемишль	6
9	Перемишляни	5
10	Долина	4
11	Мостиська	4
12	Сокаль	4
13	Тернопіль	4
14	Заліщики	3

15	Товмач	3
16	Снятин	2
17	Надвірна	2
18	Дрогобич	1
19	Жовкла	1
20	Коломия	1
21	Рава-Руська	1
22	Сколе	1
	Разом	107

Значна кількість молочарень була характерна для Рудеччини та Самбірщини, в Прикарпатському регіоні. Всі 107 молочарень нараховували 12.969 членів. Щоденно одна молочарня в середньому із 255,5 л молока виробляла 9,5 кг масла. [289: с.9-13], [92]

В 1925 р. “Маслосоюз” з ініціативи А.Палія розпочинає експорт масла, висилаючи за кордон 200 кг масла. Це була велика подія для Галичини і взагалі всієї Західної України, оскільки до того часу українці не брали участі в закордонній торгівлі. [228: с.49]

Для розвитку молочарства в Галичині бракувало кваліфікованих фахівців молочарської справи. Знайти їх в краї було важко, оскільки не було жодної молочарської школи. В 1925 р. було відновлено діяльність молочарської школи в Стрию , але поки-що у формі трьохмісячних курсів підготовки молочарів. [232: с.33]

За два роки – 1924 і 1925 – українська молочарська кооперація упорядкувала свої найважливіші внутрішні справи: організаційні та торговельні. На думку А.Качора “за ці два роки “Маслосоюз” підшукав і об’єднав біля себе поважний гурт добрих фахівців, які справу розбудови українського молочарства розуміли і прийняли за свою, зібрав найпотрібніші фонди для наладження біжучих торговельних операцій та виплат працівникам за працю, закупив найпотрібніші машини, знайшов для себе організаційну форму, започаткував експорт масла, зорганізував кілька осередків збуту

молочних продуктів на внутрішньому ринку, з'єднав собі симпатії покупців доброю якістю продуктів і солідною обслугою. На ці часи й тодішні умови це було дуже багато...” [232: с.53]

Отже, злидений стан галицького села на зламі XIX–XX ст. викликав серйозне занепокоєння передової української інтелігенції краю. Одним із важливих шляхів виходу із цього становища вона справедливо вважала організацію широкого кооперативного руху, складовою частиною якого розглядала кооперативне молочарство. Розгортанню українського молочарського промислу передувала організаторська й пропагандистська робота виділу Стрийської філії товариства “Просвіта”, саме на Стрийщині в с. Завадів у 1904 р. була створена перша молочарська спілка. Перша світова війна перервала розвиток українського кооперативного молочарства. Система української молочарської кооперації у міжвоєнний період формувалася на основі творчого використання досвіду, здобутого на початку XX ст. і відповідно до нових національно-політичних і соціально-економічних умов життя українців у Польщі.

3.2. Розбудова українського кооперативного молочарства в міжвоєнний період

Важливий етап в розвитку українського кооперативного молочарства та в діяльності його централі “Маслосоюзу” розпочинається в 1926 р. Згідно з постановами V Крайового Кооперативного З’їзду передбачалося виконати такі завдання:

1. Підготувати всю територію західноукраїнських земель включно з Волинню до проведення районізації, тобто створення великих районних кооперативів. За цю ділянку роботи відповідав організаційний відділ «Маслосоюзу» на чолі з А.Мудриком.
2. Створити “Фонд розбудови кооперативного молочарства” у співпраці з “Центробанком”. Відповідальність за це лягала на плечі Дирекції “Маслосоюзу.”
3. Оволодіти внутрішнім ринком масла, для того, щоб піднести ціну на цей продукт і впливати на ціноутворення. Це було завдання Торговельного відділу під керівництвом А.Палія. [228: с.53-54]

Для пропаганди молочарства у другій половині 1926 р. при сприянні інспекторату кооперативного молочарства при РСУК розпочалося видавання окремого місячника – додатка до журналу “Сільський світ” під назвою “Українське молочарство” за редакцією Є.Храпливого. Цей додаток виходив аж до появи журналу “Кооперативне молочарство”. На сторінках української преси, на всіх нарадах, зборах велася пропаганда за організацію великих районних молочарень.

Для розбудови молочарства було створено при співпраці з “Центросоюзом” “Фонд розбудови кооперативного молочарства”. Всю вільну готівку молочарні переводили до “Центросоюзу”. [61], [232: с.34-35]

Досягнення поставлених завдань вимагало високоосвічених та ініціативних фахівців. Одним з таких був заступник голови організаційного відділу “Маслосоюзу” М.Хронов’ят.

Організаційний відділ під керівництвом А.Мудрика і М.Хронов'ята виконав велетенську працю. Організатори “Маслосоюзу” у той час працювали як справжні “апостоли”, мандруючи від села до села закладали молочарні, проводили роз'яснювальну роботу, заохочуючи місцевих провідників до витривалості та впертої праці. Разом з А.Мудриком М.Хронов'ят розробив проект нової організаційної форми для українського кооперативного молочарства, так званої “районової молочарні” (РМ), яка мала прийти на зміну “районовим молочарським спілкам” (РМС). РМС не могли зібрати від низових кооперативів потрібних фондів для закупівлі модерного устаткування, а тому програвали в конкуренції, особливо на зовнішньому ринку. Районові молочарні, оперті на фізичному членстві, могли розв'язати такі проблеми: зібрати капітал на будову сучасних молочарень, сконцентрувати сировину в одному місті цілого району і здешевити тим самим виробництво, найняти фахівців [282: с.311].

У 1926 р. Дирекція “Маслосоюзу” розпочала серйозну підготовку до фактичного перенесення централі “Маслосоюзу” із Стрия до Львова. А.Палій добре розумів, що централь повинна бути не в провінційному місті, а у центрі Східної Галичини – Львові. У Львові знаходилися всі культурні, наукові, господарсько-кооперативні заклади, і найважливіше, тут знаходився ревізійний центр української кооперації – “Ревізійний Союз Українських Кооперативів,” що був, на думку А.Качора, урядом “української кооперативної республіки” в Східній Галичині. [228: с.51] Також у Львові знаходилися усі державні установи і Хліборобська Палата. Тут зосереджувалися видавництва українських кооперативних часописів.

Щоб оволодіти західноукраїнським ринком треба було перенести осідок дирекції “Маслосоюзу” зі Стрия до Львова, економічне і комунікаційне становище краще цьому сприяло. У Львові 15 травня 1927 р. було відкрито т.зв. Головну Торговельну агентуру, яка стала фактично централею “Маслосоюзу” [228: с.56].

Юліан Павликовський, президент Ревізійного Союзу Українських кооператив і голова Наглядової Ради “Маслосоюзу”, позитивно оцінював цей етап праці “Маслосоюзу” і, зокрема, А. Палія та А. Мудрика. З цього приводу він писав: “Рік 1926 – це рік повної консолідації західноукраїнського кооперативного молочарства. Консолідація молочарського кооперативного руху проведена на основах, опрацьованих нашими осередніми організаціями “Сільський господар” і Ревізійним Союзом Українських Кооперативів і прийнятим на V крайовому кооперативному з’їзді 26 грудня 1925 року...” [228: с.57].

А.Мудрик, як добрий організатор і фахівець в галузі молочарства розумів, що організаційна форма повоєнного українського кооперативного молочарства у Галичині була досить примітивною і навіть з господарської та виробничої сторони непрактичною. З такими молочарнями не можна було думати про дальший його розвиток. Після війни селяни починали відновлювати зернове господарство, яке не вимагало значних знань і коштів, тоді як до молочарства бралися в основному більш заможні селяни, і то не дуже охоче, оскільки розуміли, що воно потребує знань і капіталу на устаткування. У своїй організаційній роботі, А.Мудрик шукав підтримки в тих районах, де були сприятливі природні умови для розвитку молочарства і де люди пам’ятали про довоєнні досягнення цієї галузі господарства. Такі умови були на Прикарпатті, а саме на Стрийщині, Самбірщині та Станіславівщині. Тому саме тут започатковано перші спроби відбудови та організації кооперативного молочарства. [228: с.193-194]

Організаційну працю зупиняло на думку А.Палія те, що “в примітивних молочарнях, з низькою якістю продукції, без добрих молочарів не можна було навіть мріяти про високоякісне виробництво. Треба було шукати якогось виходу з цього безвиглядного становища. Не можна було допускати до застою, а може навіть до провалу започаткованої роботи...” [196: с.5]

А.Мудрик, використовуючи досвід молочарства в Чехословаччині, Данії, Голландії та Німеччині, розумів, що слід малі молочарні об’єднати у

більші кооперативно-молочарські підприємства, з більшою кількістю доставленого молока, щоб таким чином дало можливість підвищити якість продукції та прибутковість виробництва і тим самим збільшити доходи селян-продуцентів, заохочуючи їх до молочарства. [228: с.195]

В той час мала сільська молочарня обмежувалася одним селом, де щоденно перероблялось 300-500 літрів молока і вироблялось 10-20 кг масла. Постачання масла до “Маслосоюзу” здійснювалось не більше, ніж двічі на тиждень, а за відсутності холодильників це масло було не завжди свіжим [232: с.56].

В таких умовах важко було досягти доброї якості масла. До того ж молочарі з кількадевною чи кількатижневою практикою не могли виробити якісного масла. Для цього потрібні спеціальні знання, а на доброго фахівця кооперативам бракувало коштів.

Як зазначає А.Качор “як син села А.Мудрик добре знав психіку і настанову наших селян і тому довго думав над новим організаційним потягненням, консультувався з провідними діячами РСУК, “Маслосоюзу” і низових кооперативів, а знайшовши зрозуміння для свого плану, приступив до реалізації нового організаційного оформлення кооперативного молочарства, а саме: не змінюючи форми власності сільських молочарень, як відділів при низових споживчих кооперативах – відділи ці не мали ані власних капіталів, ані фахових провідників, ані власних приміщень, ані власних уряджень, бо вони були тільки відділами – пробувати ці молочарські відділи, за згодою сільських Споживчих Кооперативів, об’єднувати в окремі т.зв. “Районові Молочарські Спілки”.” [228: с.195-196]

Ця нова організаційна форма передбачала об’єднання декількох сільських кооперативів з молочарськими відділами в один молочарський кооператив “Районна Молочарська Спілка” (РМС). Ці сільські кооперативи, ставши членами РМС, надалі збирали в своїх молочарнях молоко або сметану і довозили це для виготовлення масла до РМС. [256: с.50]

Таким способом можна було об'єднати 10-20 кооперативів, які виплачували по 100-500 злотих уділового капіталу до РМС [232: с.57]. Нова форма сприяла зменшенню затрат на виробництво масла і зростанню його якості, зосередженню найкращих молочарів-фахівців в РМС.

Цей другий етап розвитку молочарства започаткувала у 1926 р. Районова молочарська Спілка у с. Войнилів Калуського повіту, яка була заснована на базі кооперативу "Галич" на чолі з о. Любомиром Зарицьким [228: с.196].

У 1926 р. молочарсько-споживчі кооперативи становили 13,1% від загальної кількості кооперативів Галичини і займали друге місце після господарсько-споживчих [89: с.5].

У 1927 р. "Маслосоюз" об'єднував 160 молочарських кооперативів, що на 46,6% більше, ніж в попередньому році. Вони доставили до "Маслосоюзу" 738158 кг масла, що на 98,4% більше, ніж в 1926 р. З усього масла експортовано 134 402 кг масла або 177% ніж у 1926 р. Найбільше вивезено масла до Австрії (80564 кг), до Німеччини (39 344 кг) і Чехословаччини (14494 кг). [92: с.5]

В 1927 р. "Маслосоюз" відкрив два нових відділи: у квітні торговельний відділ у Дрогобичі, щоб опанувати Бориславський басейн і в серпні - організаційно-торговельний відділ у Тернополі.

Відкриття організаційно-торговельного відділу саме у Тернополі було дуже важливим для української торгівлі, оскільки відсоток польського населення в цьому воєводстві сягав 45%, а в самому Тернополі поляки та євреї становили 80% всього населення. Для цього, здебільшого неукраїнського населення міста "Маслосоюз" відкриває сучасну крамницю з якісним товаром, приваблюючи чужих покупців і примушуючи їх їсти українське масло і таким чином повернути назад частину грошей зароблених на українському селянинові. Це також зменшувало імпорт польського масла, яке пробували збувати на українських землях польські молочарські союзи. [228: с.60]

Таким чином “Маслосоюз” охопив організаційно і торговельно майже весь терен Західної України. Одночасно було відкрито 4 нові крамниці: дві у Львові, і по одній в Тернополі та в Дрогобичі. “Маслосоюз” розпочав підготовку до наступу на Волинь, здійснюючи заходи до відкриття свого відділу і в Луцьку.

“Маслосоюз” спільно із “Сільським господарем” провів і організував Другу Хліборобську виставку в Стрию (перша відбулася в 1909 р.) з 25 вересня по 2 жовтня 1917 р. Ця виставка мала на меті показати українцям та іноземцям основні напрями діяльності та досягнення сільського господарства західноукраїнських земель після першої світової війни. Крім цього було показано здобутки української кооперації, серед якої найбільшими успіхами міг похвалитися “Маслосоюз”. Під час виставки було проведено першу після завершення війни оцінку масла комісією на чолі з А.Мудриком в присутності голови Наглядової Ради “Маслосоюзу” Ю.Павликовського, всіх членів дирекції “Маслосоюзу,” представників централі “Сільського господаря” та РСУК, а також зацікавлених молочарень. [228: с.60]

В 1927 р. “Маслосоюз” взяв участь у “Господарсько-споживчій виставці” в Катовицях, де за свою продукцію отримав срібну медаль. Поляки, які не дуже симпатизували українцям все ж таки змушені були визнати заслугу “Маслосоюзу”. [232: с.36]

Участь “Маслосоюзу” у виставці в Катовицях і відзначення української молочарської кооперації медаллю заохотило А.Палія до поширення впливу “Маслосоюзу” на польські терени. В липні 1929 р. було відкрито спершу торговельну агентуру, а згодом і самостійний відділ в Катовицях. Свою торговельну “експансію” А.Палій завершив у 1932 р. заснуванням в Бельську на корінних польських землях ще одного відділу “Маслосоюзу.” [228: с. 61]

Однак вимоги ринку масла зростали, особливо експортного. Це змушувало керманичів “Маслосоюзу,” особливо А.Мудрика продумати шляхи перетворення РМС на дійсно великі молочарні з механічним устаткуванням для виготовлення масла з пастеризованої сметани [228: с.197]. Цього вимагав

закордонний ринок, де “Маслосоюз” мав бути конкурентноздатним і представляти високоякісну українську продукцію.

Для таких радикальних змін потрібні були значні кошти, яких тоді ні “Маслосоюз”, ні РМС не мали. Інвестиції для розвитку молочарства могли дати лише зацікавлені самі селяни-продуценти молока. Потрібно було тільки знайти спосіб, як їх в цьому переконати. Цю відповідальну роботу знову взяв на себе організаційний відділ “Маслосоюзу” під керівництвом А.Мудрика і його заступника М. Хронов’ята. Вони розробили проект нової організаційної форми для українського кооперативного молочарства, яке мало подолати всі перешкоди матеріально-технічного характеру. Це був проект третього етапу розбудови молочарства в Східній Галичині, який передбачав утворення великих молочарень з більшою кількістю сметанкових збірень так званих Районних Молочарень [228: с.198].

Районні кооперативні молочарні, на думку Є.Храпливого, були вищим ступенем організації молочарень, оскільки вони сприяли нагромадженню значної кількості молока для переробки, звільняли молочарні від розрахунків з членами-постачальниками та усували можливість будь-яких непорозумінь щодо якихось привілеїв села, у якому розміщена центральна молочарня [290: с.166].

Постачальники молока були згуртовані в своєму селі в окремий кооператив постачальників молока або згуртовані в місцевому споживчому кооперативі, при якому діяла відбірня молока, що була власністю цього кооперативу, членами її були усі постачальники. Декілька таких кооперативів постачання молока або споживчих кооперативів, при яких були відбірні, організували районну молочарню для переробки зібраного молока з кількох сіл. Членами районної молочарні були лише кооперативи району. Ця районна молочарня була власністю навколишніх кооперативів, її членів і засновників. Індивідуальні селяни вважалися лише членами-постачальниками молока окремих кооперативів у відповідних селах. Таким чином уникалося привілейоване становище одного села, як це було в молочарнях на кілька сіл із

звичайним членством. Усі місцеві кооперативи вважалися співвласниками цілої молочарні й отримували прибуток та покривали в разі потреби всі витрати спільно [290: с.164-165].

РМС не могли зібрати від низових кооперативів потрібних фондів для закупівлі модерного устаткування, а тому програвали в конкуренції, особливо на зовнішньому ринку. Районові молочарні, оперті на фізичному членстві, могли розв'язати такі проблеми: зібрати капітал на побудову сучасних молочарень, сконцентрувати сировину в одному місті цілого району і здешевити тим самим виробництво, найняти фахівців. А.Мудрик вважав, що районна молочарня потребуватиме на будівництво власного приміщення і часткове придбання устаткування приблизно 60.000 злотих. Кожен член РМ зобов'язаний платити за уділ по 25 зл. від однієї корови і 5 зл. вписового. Районна молочарня повинна об'єднувати кільканадцять сіл із збірнями сметани для доставки її до РМ для виготовлення масла. Такий господарський район з кільканадцятьма селами повинен об'єднувати щонайменше 2000 корів. В середньому найменша доставка молока від однієї корови в день становитиме 2,5 л, так що разом щоденна доставка молока сягатиме 5.000 л. Це є необхідна кількість для прибутковості молочарні. Такий план мав також на меті збір потрібних коштів для розбудови молочарства, тому що при виплаті 25 зл. від корови і 5 зл. вписового власні фонди складали в кожній РМ щонайменше 60000 зл. тобто якраз необхідний капітал для будівництва взірцевого молочарського будинку і придбання частково механічного устаткування. Так як цей капітал важко було зібрати готівкою, вирішено було збирати частково дрібними виплатами по 1 грошеві від доставленої літри молока при кожній місячній виплаті. [256: с.53-54]

Районні молочарні, засновані на фізичному членстві, мали зібрати капітал для будівництва сучасних молочарень і придбання необхідного устаткування; зосередження сировини в одному місці для зменшення затрат на виробництво. Велика молочарня могла оплатити працю досвідченого

спеціаліста в галузі молочарства, оскільки мала на це кошти на відміну від малої молочарні. [290: с.167]

Першою самостійною молочарнею нового типу була районна молочарня в Глинянах Перемишлянського повіту заснована в 1928 р. [82: с.142]. Глинянська молочарня щодня переробляла 1000 л сметани, виробництво масла тривало цілодобово. Після введення в експлуатацію механізованих ліній за 8 годин переробляли вже 1400 л сметани, при чому якість масла була кращою [176: с.12].

1928 р. для українського кооперативного молочарства видався дуже важким. Восени 1927 р. повінь охопила ціле Прикарпаття, і привела на весні 1928 р. до катастрофічних наслідків, коли селяни не маючи чим прогодувати худобу через брак кормів, змушені були її продавати. Влітку селян спіткала нова біда – посуха. Знову брак кормів привів до різкого зменшення кількості доставленого молока до кооперативних молочарень. Це був рік важких випробувань для українського кооперативного молочарства. Воно не мало відповідних фондів щоб надати українським селянам кредити і полегшити таким чином наслідки стихії, а державні банки відмовились від допомоги (від надання кредитів). Тільки напруженою працею і вмілою організацією українська молочарська кооперація зуміла подолати усі труднощі і навіть добитися певних успіхів. У 1928 році виробництво масла зросло на 23,8% і становило 1112577 кг, тоді як у 1927 р. – 898627 кг.

В умовах відсутності сприятливих умов “Маслосоюз” зробив все для приєднання до молочарської кооперації всіх, хто чомусь був осторонь і таким чином збільшити або хоча втримати виробництво продукції.

Ця акція мала позитивні результати. Кількість поставців молока зросла з 18108 у 1927 до 22472, тобто на 23,8%. Збільшилась і кількість доставленого масла до “Маслосоюзу” на 31,2% і становила 73845824 кг [232: с.36], [92: с.26].

Завдяки успішній праці організаційного відділу у 1928 р. “Маслосоюз” поширив свою діяльність на територію Волині і в червні цього року в Луцьку

було відкрито новий організаційно-торговельний відділ і засновано 3 молочарських кооперативи.

Також було відкрито 4 нові крамниці – одну в Луцьку, дві в Львові і одну сезонову в Трускавці.

В 1928 р. “Маслосоюз” організував 28 районних молочарських спілок, об’єднуючи таким чином біля 20% сільських кооперативів з метою переходу до їх часткової або повної механізації.

У 1928 р. було зроблено багато для підвищення якості масла, особливо в молочарнях, які виробляли цей продукт на експорт. Про це свідчили результати державної оцінки масла в Ряшеві, які показали значне поліпшення якості українського масла порівняно з попередніми оцінками, і навіть з польським маслом. У визначенні якості масла взяло участь 86 молочарень, з яких 24 були українськими. Результати оцінювання були такими:

	Польські	Українські
I клас: знамениті масла	7 або 11,3%	4 або 16,7%
II клас: дуже добрі масла	38 або 61,3%	12 або 50%
III клас: добрі масла	15 або 24%	8 або 33,3%
IV клас: погані масла	2 або 3,2%	-----
Разом	62 або 100%	24 або 100%

У 1928 р. “Маслосоюз” змушений був витримати політичну атаку з польського боку. У відповідь на урочисте святкування 10-ліття проголошення ЗУНР, яке відбулося 1 листопада 1928 р. польські шовіністичні кола вчинили масові погроми українських кооперативних установ у Львові: було розбито і пограбовано приміщення “Маслосоюзу”...

Все це робилося для того, щоб спровокувати українців і посилити репресивний тиск на українську кооперацію. Але “Маслосоюз” у цій ситуації гідно відповів польській владі виступивши із заявою в грудні 1928 р., яка була

надрукована на сторінках журналу “Кооперативне молочарство” заявивши, що “Краєвий молочарський Союз провадить виключно статутово-економічну працю на користь українського селянства, зорганізованого в кооперативах, і не користується ні в якій формі “Невідомими фондами.” [244: с. 8]

У 1927 р. з ініціативи інженера А.Палія “Маслосоюз” закупив для торговельного відділу перший транспортний автомобіль білого кольору з емблемою “МС” і чотири листковою зеленою конюшиною. Цей автомобіль отримав назву “Андрій Чумак” і як пояснює А.Качор “відзначаючи цією назвою обох Андріїв і їх первісне “чумакування” на першому етапі їхньої праці...” [228: с.58].

Це був важливий перед другою світовою війною етап реорганізації кооперативного молочарства, який при підтримці РСУК 24 листопада 1929 р. затвердив VI Кооперативний з’їзд. [208: с.407]

Цей з’їзд мав на меті розробити методи самооборони Української кооперації в умовах світової господарської кризи 1929-1933 рр. та шовіністичної політики Польщі. [228: с.66] Постанови VI та VII (29 червня 1932 р.) Кооперативних з’їздів допомогли українській кооперації в Східній Галичині не тільки перебороти господарську кризу, але також примусити поляків визнати, як відзначив А.Качор, “нашу господарсько-культурну та політичну силу, з якою треба вже було серйозно рахуватися та шукати з нею якогось порозуміння та нормалізації відносин...” [228: с.68]

Плановий розвиток українського кооперативного молочарства не припинявся в роки світової економічної кризи 1929-1933 рр., коли різко впали ціни на молочні продукти і зросли труднощі із збутом масла. Саме в цей важкий період було здійснено майже повну реорганізацію кооперативного молочарства, з малих молочарень створено великі районні молочарні, яких у 1932 р. було вже 105 на всі 114 самостійних молочарень. [228: с.71]

З розвитком механізації молочарень зменшувалися витрати на виробництво і утримання персоналу і пропорційно зростала виплата членам за

доставлене молоко. Пересічні ціни в злотих за 1 л доставленого молока в трьох молочарських союзах Польщі були такими: [208: с.407]

	1929 р.	1931 р.	1933 р.
Польський молочарський Союз “Унія”	23,7	14,7	9,6
Українська молочарська кооперація	27,8	15,5	12,2
Німецький союз молочарських кооперативів	22,4	14,6	9,5

Отже, як бачимо, члени українських молочарських кооперативів отримували за 1 літр молока найвищу ціну, не зважаючи на світову економічну кризу.

Порівняння 123 українських районних молочарень і 123 молочарень з Галичини, які належали до польського союзу хліборобських кооперативів (скорочено “zjednoczenie”), свідчить про те, що матеріальне і виробничо-торгівельне становище українських кооперативів у 1936 р. було кращим і вдвічі міцнішим від польських.

	Українські молочарські кооперативи	Польські молочарські кооперативи
Кількість кооперативів	123	123
Кількість постачальників молока	57497	18310
Кількість корів	73084	62050
Доставлено молока в літрах	79485949	43822569
Виготовлено масла в кг	3151698	1549655
Власні капітали в зл.	2055697	896458
Балансова сума в зл.	4076723	2560050
Вартість рухомого і нерухомого майна	2677202	1724333
Торги в зл.	8365140	4416859

Наприкінці 1938 р. “Маслосоюз” об’єднував 136 районних молочарень, до складу яких входило біля 1600 молочарських підприємств-збірень молока, сметани і 205249 господарств членів районних молочарень. [256: с.55]

Важливий організаційний етап роботи “Маслосоюзу” під назвою “районізації” розпочався в 1930 р. В 1929 р. було проведено основну підготовку до реорганізації всіх районних молочарських спілок і дрібних сільських молочарень у великі районні молочарні. Цьому також сприяв державний розпорядок про так звану “стандартизацію” масла, відповідно до якого тільки масло найкращої якості могло йти на експорт. Експортне масло могли виробляти лише ті молочарні, які щоденно виготовляли не менше 50 кг масла, тобто одну бочку, бо Англія яка імпортувала цю продукцію з Польщі принципово іншої міри масла не визнавала, хоч деякий час приймала масло в т.зв. “українських скриньках” по 25 кг. [256: с.38]

В 1929 р. “Маслосоюз” поширив свою діяльність на корінні польські землі, відкривши свої торговельні представництва в Катовицях та Шлезьку.

Для того, щоб стати експортером масла, кооператив мусив випускати його не менше 50 кг в день і за його експорт встановлювалась ціна у 0,5 рази більша, ніж за масло з малих молочарень. [174: с.4] Це пришвидшувало процес створення районних молочарень і зростання експорту масла.

1930 р. проходив під кличем реорганізації молочарства, а саме переходу від ручної до механізованої праці, а також з юридичного на фізичне членство.

Хоча значна частина селян з недовір'ям, а інколи навіть вороже дивилися на нові плани “Маслосоюзу”, потрібно було докласти значних зусиль, для того, щоб переконати селян в необхідності накреслених змін і що через фізичне членство і виплату уділів по 25 зл. від корови можна буде зібрати власні кошти на проведення механізації молочарень. [242: с.372]

1930 рік був роком початку господарської кризи в Європі, падіння цін на сільськогосподарську продукцію, зниження курсу долара майже на 50%, а також т.зв. “пацифікації”. Все це звісно гальмувало розвиток українського молочарства, але не зупиняло подальшого його росту. До молочарень було доставлено 59,7 млн. л молока що на 36,6% більше, ніж у 1929 р. (43,7 млн. л). Збільшилась відповідно і кількість масла на 34,3%, що становила 2169178 кг. Було засновано тільки одну крамницю у Львові, слід зазначити, що майже всі

крамниці “Маслосоюзу” зазнали збитків під час “пацифікації”, але їх було швидко відремонтовано і вони продовжували працювати.

Подальша праця “Маслосоюзу” була спрямована на повне проведення районізації. Наприкінці 1930 р. нараховувалось 85 великих районних молочарень, кожна з яких об’єднувала 10 збірень (7-10 сіл), що разом становило 804 збірні. Районізація привела до покращення якості масла та зростання його експорту на 160% із 312873 кг в 1929 р. до 812,873 кг.

Зростання експорту масла продовжувалося у 1931 р. Експорт масла в цьому році був найбільшим за весь час діяльності “Маслосоюзу” і становив 841798 кг або 84 вагони. В 1931 р. “Маслосоюз” відправив на експорт найбільшу кількість масла 841798 кг або 34,7% всієї кількості масла доставленого до “Маслосоюзу”. [228: с.71] Данія в той час екпортувала 171,7 млн. кг масла або 17170 вагонів. Український експорт масла становив тільки 0,5% датського [232: с.39]. Хоч українське молочарство мало значні досягнення, але порівняно з Данією було ще далеко позаду.

В 1939 р. було організовано ще 31 районову молочарню і разом це становило 112 великих молочарень із 1147 збірнями, також ще майже 112 збірень належали до малих сільських кооперативів. Також в цьому році торговельне представництво в Катовицях перетворено на відділ і відкрито там одну крамницю. [232: с.39]

Однак подальший розвиток українського молочарства не йшов так гладко. 1932-1933 рр. – це були роки найбільшого прояву світової економічної кризи. Вони позначилися зниженням кількості молока доставленого до молочарень порівняно з 1929 та 1930 рр. Причиною цього зменшення було, за словами А.Качора, “більше споживання молока селянами, які під час кризи не мали засобів на закуп товщів, головно смальцю і солонини, а також зменшення попиту на молоко в містах, де населення внаслідок кризи значно обмежило свої споживчі вимоги...” [232: с.39] Економічна криза призвела до масового безробіття і різкого зменшення купівельної спроможності населення. Маслосоюз для зменшення втрат на внутрішньому ринку вирішив їх перекрити

експортом продукції. Але вже у 1932 р. польський уряд з метою подолання господарської (економічної) кризи запровадив державну регламентацію експорту, ввівши нові правила, які привели до зменшення експорту і посилення контролю за ним. [228: с.71] Така протекційна політика Польщі була своєрідною загрозою для української молочарської кооперації. За цих умов торговельний відділ “Маслосоюзу” під керівництвом А.Палія змушений був змінити свою торговельну політику і переорієнтуватися з експорту на внутрішній ринок.

Експорт масла в 1932 р. зменшився до 96696 кг і становив 11,5% експорту в 1931 р. (841798 кг) [228: с.75].

Таку зміну політики “Маслосоюзу” А.Палій пояснював “... “страхом перед протекційною практикою контролерів експорту,” а головно браком більшої плинної готівки на виплату кооперативам за експортоване масло до хвилі розрахунку з державою за належні гроші. Премії ліквідувалися доперва по кількох місяцях і становили від 30-50% вартості експортованого масла. Польські Союзи не мали з тим ніяких труднощів, бо до їх диспозиції стояли кредити державних банків, які для нас були закриті, незалежно від того, “Маслосоюз” свідомо прямував до розбудови власних крамниць дрібного продажу, які давали додаткові доходи та місце для нових працівників...” [232: с.40]

В 1932-1939 рр. “Маслосоюз” у різних містах відкрив 39 крамниць, тоді як протягом 1924-1931 рр. тільки 18. [228: с.71]

В 1934 р. економічна ситуація стабілізувалася, зменшилося безробіття, зріс попит на продукти харчування, підвищилися ціни на молоко і масло, а це вплинуло на збільшення кількості молока доставленого до районних молочарень, яка сягнула знову рівня 1931 р., а саме 65,2 млн. л. [232: с.40] У 1934 р. Милованська районна молочарня на Станіславівщині платила селянам від 4 до 6 грошей за літр молока [58: арк. 117]. В 1934 р. підприємствами “Маслосоюзу” було вироблено майже 2 млн. кг масла . [197: с. 296]

Українська молочарська кооперація знову починає нарощувати свої потужності. Однак це не дуже подобалося польській владі, яка в міру розбудови власного кооперативного та приватного молочарства почала чинити перешкоди українському рухові, приймаючи молочарський закон 1936 р.

З кінцем 1938 р. майже всі РМ та їх збірні були облаштовані відповідно до санітарно-технічних вимог молочарського закону. Селяни-продуценти з розумінням поставилися до цієї справи і майже всі об'єдналися в кооперативних молочарнях, збільшуючи постачання молока в 1935 р. до 74,7 млн. л, що на 14,6% більше за попередній рік, а в 1936 р. – до 90,6 млн. л, і відповідно на 39% більше порівняно з 1939 р. [232: с.41]

Така організована праця українських селян була найкращою відповіддю польській владі на всякі спроби паралізувати українське господарське життя. В акції практичної реалізації молочарського закону багато зусиль для оборони українських молочарень доклав інженер Олександр Зибенко, інспектор молочарського відділу РСУК, який став наступником Є.Храпливого на цій посаді в 1928 р. Він, як зазначає А.Качор, був “зв’язковим між Хліборобською Палатою і РСУК, які разом наглядали над реалізацією цього закону”. [232: с.41]

Загроза з боку нового молочарського закону зміцнила солідарність членів української молочарської кооперації та довір'я до кооперативного керівництва. Наприкінці 1938 р. майже всі РМ та їх збірні мали таке обладнання, що їх вимагав закон: 3-5 кімнатні приміщення, холодильники для сметани, відповідну кількість термометрів, оцинкований посуд, якісні сепаратори, криту каналізацію, добру воду, перевірену державним Бактеріологічним інститутом тощо. Також відповіддю на цю загрозу було збільшення членства молочарських кооперативів, зростання кількості доставленого молока до районних молочарень і виробленого масла в центральні [208: с.409].

У 1938 р. в “Маслосоюзі” працювали 150 техніків молочарства, 64 господарські референти, переважно агрономи і 18 ветеринарів. Загалом в цілій мережі зайнятих було близько 3000 працівників. Працею дирекції в 1924-1939

пр. керували Ольга Бачинська, Андрій Палій, Андрій Мудрик, а також два їх заступники і помічники – Олекса Лис і інженер Михайло Хронов'ят.

До 1939 р. “Маслосоюз” утворив 12 своїх відділів: Стрий (1920 р.), Львів (1925), Станіславів і Перемишль (1926), Коломия, Тернопіль, Дрогобич і Самбір (1927), Луцьк (1928), Катовіце (1929), Бельськ (1932) і Чортків (1933). Окрім них працювали ще два організаційні пункти в Рудках і Сокалі. З-поміж існуючих 26 гуртових крамниць – 7 знаходились у Львові [310: с.33].

Всі вони (за винятком двох останніх в Катовіце і Бельську) вели у приділеній їм окрузі перш за все організаційну і інструкторську працю серед кооперативів, постачали їм необхідне устаткування та приладдя для переробки молока і здійснювали збут молочної продукції на місцевих ринках. Надлишок місцевої продукції направлявся до центрального бюро продажі Союзу у Львові. Інструкторську працю виконували при Відділах техніки-організатори, число яких в 1939 р. становило 15 фахівців Союзу.

Два відділи в Катовіце і Бельську були виключно торговельні. Їх завданням був збут надлишку продукції централі у промисловому басейні Шлеська. Вони не мали власної підбудови – кооперативів і через те підлягали безпосередньому наглядові Централі [82: с.147]. Роздрібну торгівлю вели 56 крамниць, з них 26 у Львові, 4 в Станіславові, 3 в Перемишлі, по 2 в Стрию, Бориславі, Дрогобичі, Луцьку, Бельську і Катовіце та по одній в Чорткові, Гребенові, Яремчу, Коломійі, Косові, Самборі, Татарові, Тернополі, Трускавці, Ворохті і Заліщиках [256: с.69-70].

Напередодні другої світової війни “Маслосоюз” мав 17 вантажних автомобілів, 2 легкові та 1 мотоцикл. [228: с.78]

Всі крамниці “Маслосоюзу” були обладнані відповідно до санітарних та торговельних вимог. У 1937 р. з ініціативи інженера А.Палія та з метою розширення мережі надання послуг, “Маслосоюз” відкрив у Львові дві, перші на львівському ринку, крамниці-бари, в яких за помірковану ціну можна було придбати канапки з маслом та різними сирками, посмакувати іншими молочними продуктами, кавою.

Про популярність крамниць “Маслосоюзу”, а зокрема про привітне обслуговування, працьовитість його продавщиць, свідчить те, що навіть український театр під проводом М.Бенцяля поставив окрему оперету під назвою “Дівча з „Маслосоюзу”, лібрето до якої написав Р. Павлусевич, а музику Я.Барнич. [228: с.76] Навіть у журналах Тернопільського комісаріату поліції, – зовсім не прихильного до української кооперації, відзначалося, що в закладах “Маслосоюзу” – “завжди чисто” [204: с.224].

Авторитет та слава української молочарської кооперації постійно зростали.

Про масовість українського кооперативного молочарства в Галичині свідчило і те, що в них було сконцентровано майже 41% усіх українських сільських господарств, а саме 205250 членів-поставців молока. На одну районуву молочарню припадало пересічно 1509 членів. В 1926 р. до кооперативних молочарень було доставлено 10.900 л. молока, а в 1938 р. – 115 млн. л.[88] . Районові молочарні виробили впродовж 1938 р. 3250000 кг масла, з цієї кількості до “Маслосоюзу” було доставлено майже 3 млн. кг (90%), решту було продано на місці. На 36 районних молочарень членів “Маслосоюзу” у 1939 р. припадало 45 кооперативів з власними взірцевими будинками (33%), в тому числі було вже 17 молочарень частково механізованих, та 4 з повним пастеризаційним обладнанням. [208: с.408]

Українська молочарська кооперація, опираючись на власні сили та резерви, зуміла за порівняно короткий період досягти досить високих економічних показників, стати значною силою в обороні українського селянина, у піднесенні його добробуту та в економічному поступі українського села загалом.

Безпосередньо перед другою світовою війною 136 районних молочарень об'єднували 205250 членів, поставців молока; вони виробили в 1938 р. 3250000 кг масла, з того 90% доставили для збуту за посередництвом своєї централі. На власних фондах мали районні молочарні приблизно 3 млн. зл., 33% районних молочарень мали власні нові, по-сучасному облаштовані

будинки і засоби виробництва. Власні фонди централі виносили біля 2 млн. зл., в тому числі 1,5 млн. зл. в рухомому і нерухомому майні. Річна торгівля “Маслосоюзу” складала приблизно 15 млн. зл. і давала річного доходу в рік на суму 1 млн. зл.

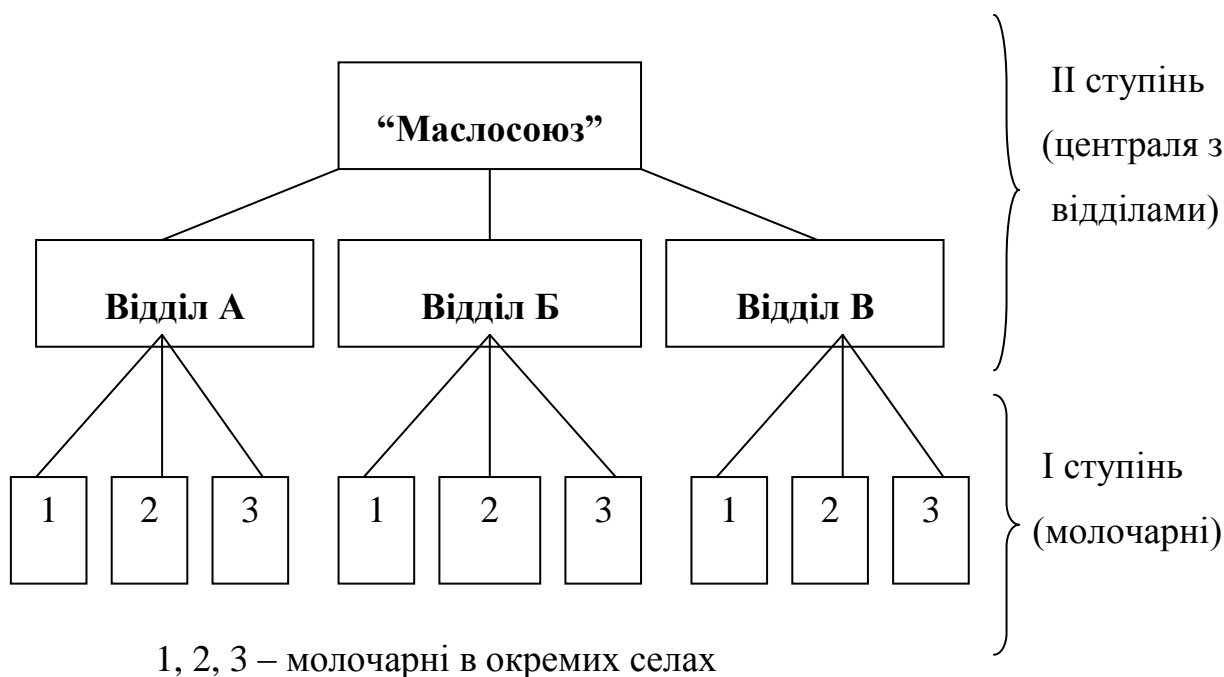
Завдяки поширеному і упорядкованому кооперативному молочарству приплив грошей на село не лише стимулював його загальний економічний та культурний поступ, але й допомагав розвантажувати його перенаселення, висилати більше молоді до шкіл. Допомога з прибутків об’єднаної української кооперації підтримувала загально-громадські, національно-культурні, виховні і наукові потреби галичан, їх політичні змагання й самооборону.

Таким чином, українська молочарська кооперація, опираючись на власні сили та ресурси, зуміла у міжвоєнний період налагодити ефективну діяльність. Не перешкодили їй розвитку ні жорстока пацифікація 1930 року, внаслідок якої було розгромлено десятки крамниць “Маслосоюзу”, не злякало і обмеження польським урядом експорту молочних продуктів (1932 р.), продиктоване прагненням подолати економічну кризу і наситити внутрішній ринок; ні молочарський закон 1936 р., який ввів певні санітарно-технічні вимоги до облаштування районних молочарень. Інтенсивне відродження кооперативного молочарства дозволяло зібрати кошти для будівництва сучасних молочарень, придбання необхідного устаткування, зосередження сировини на одному місці для зменшення затрат на виробництво. Українська молочарська кооперація завдяки міцним ідейно-організаційним основам зуміла не тільки вистояти економічну кризу 1929-1933 рр., але саме в цей важкий період здійснити реорганізацію своїх підприємств. Керівний склад “Маслосоюзу” завдяки своїй напруженій та вдалій праці зумів провести ефективну розбудову української молочарської кооперації і забезпечити її успішну діяльність.

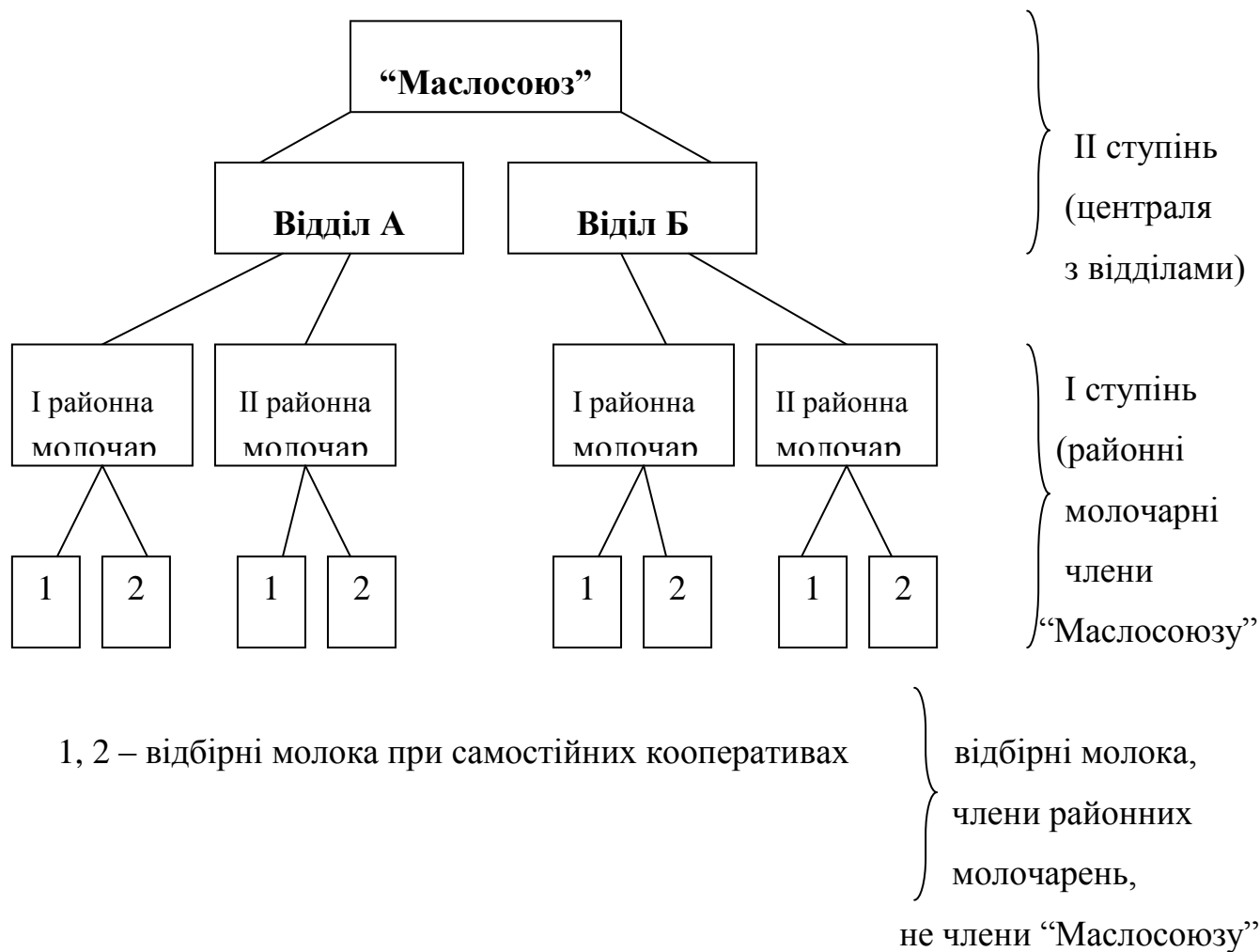
3.3. Організаційна структура “Маслосоюзу”

Організаційну структуру “Маслосоюзу” розробив А. Мудрик., як керівник організаційного відділу і вона була затверджена у червні 1925 р. на надзвичайних зборах Союзу. [228 : с. 167] В основі організаційного будівництва українського кооперативного молочарства була закладена двоступенева система. Діяльність кооперативних молочарень контролював Ревізійний Союз Українських кооперативів. Першим ступенем в структурі “Маслосоюзу” була кооперативна молочарня, діяльність якої найчастіше поширювалась на одне село і підпорядковувалася централі Маслосоюзу, точніше, найближчому до неї за територіальною ознакою відділові. Для успішної та більш ефективної діяльності “Маслосоюз” засновував в залежності від потреби і обставин свої окружні організаційні та торговельні відділи [47: арк. 65], які були взагалі-то філіями “Маслосоюзу” [232: с. 45]. Таким чином, централь Маслосоюзу була організацією другого ступеня. [290 : с. 175]

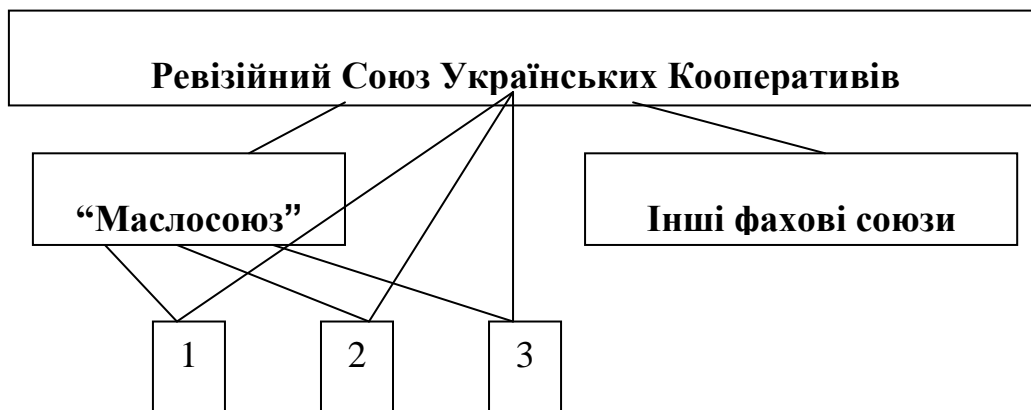
Основу відділів становила контрольна рада, яку обирали кооперативні молочарні району для перевірки діяльності відділу. Схематично структура Маслосоюзу виглядала таким чином: [290 : с. 177]

Двоступенева структура була також характерною і для районних молочарень. Однак при цьому членами “Маслосоюзу” не вважалися індивідуальні кооператори, які поставляли молоко, а лише самі районні молочарні.

Про ставлення “Маслосоюзу” і окремих молочарень до Ревізійного Союзу Українських кооперативів свідчить наступна схема: [290 : с. 175]

1, 2, 3 – кооперативи першого ступеня, молочарні.

Отже, і “Маслосоюз”, і окремі молочарні підпорядковувалися РСУК. Для молочарень було характерне подвійне членство. Вони були членами як РСУК, так і молочарської централі. На думку Є.Храпливого ця “подвійна опіка, фахова, технічна й торговельна з одного, а організаційна й ревізійна з іншого боку, дає певну запоруку гарного розвитку кооперативних молочарень” [290 : с. 178].

“Маслосоюз” був централею молочарської кооперації. Його членами вважалися районні молочарні, проект утворення яких був схвалений на VI кооперативному з’їзді 24 листопада 1929 р. [228 : с. 196]

Вони повинні були внести 100 зл. паю і 10 зл. членських внесків. Половину уділу і вписове вони змушені були сплатити при вступі в члени “Маслосоюзу”, а другу половину до 6 місяців. Крім вступного внеску, кожна районна молочарня зобов’язана була ще платити додаткові внески. Згідно з ухвалою Наглядової Ради Союзу додатковий уділ виплачувався від кожних 1000 кг виробленого протягом року масла. [290 : с. 34]

Відповідно до статуту метою “Маслосоюзу” було “об’єднування і спомагання господарської культурної діяльності своїх членів з особливим узглядненням молочарського господарства для піднесення матеріального добробуту і культурного рівня членів та їх кооперативно-організаційної справності”. [47: арк. 54-55]

Для здійснення своєї мети “Маслосоюз” відповідно до § 6 Статуту зобов’язувався:

- а) сприяти створенню молочарських та інших сільськогосподарських кооперативів;
- б) засновувати та утримувати взірцеві молочарні, племінні стайні молочної худоби і ферми для годівлі домашніх тварин;
- в) поліпшувати стан пасовищ і сіножатей та заохочувати до цього своїх членів;
- г) вивчати досягнення науки та техніки в галузі молочарства й сільськогосподарського виробництва і знайомити з ними своїх членів;
- д) займатися збутом і переробкою сільськогосподарських та інших продуктів, особливо молочної продукції, яєць, меду, молочарського устаткування;
- е) утримувати склади, магазини, фабрики для забезпечення своїх членів необхідними предметами та знаряддями праці для ведення господарства;
- є) займатися страхуванням худоби;
- ж) приймати капітал до обороту за узгодженими відсотками та надавати кредити тільки своїм членам;
- з) організовувати курси та школи фахових працівників в галузі молочарства та сільського господарства;
- і) всіма засобами прагнути до піднесення доходів господарств своїх членів, особливо на полі молочарства. [47: арк. 55]

Як вважав А.Качор, практично вся діяльність Маслосоюзу поділялась на (охоплювала) чотири напрями:

1. Організаційно-технічна допомога об’єднаним кооперативам.
2. Збут молочної продукції і забезпечення кооперативів необхідним обладнанням.
3. Технічно-інвестиційне обслуговування.
4. Агрономічно-ветеринарна допомога. [232: с. 45]

Керівними органами Союзу були Загальні Збори, Наглядова Рада та Дирекція.

Дирекція була органом Маслосоюзу, який керував, завідував його майном, розробляв план праці і його ж реалізовував і представляв Союз.

Дирекція складалася з трьох членів і двох заступників, що їх обирала або відкликала наглядова рада більшістю голосів, голосуючи картками за кожного члена окремо [47: арк.58]. Всі члени Дирекції були між собою рівноправні, для уникнення непорозумінь між членами Дирекції щодо їх діяльності та відповідальності, наглядова рада сама визначала їх обов'язки, наділяючи одного правом проводити засідання Дирекції [228: с. 177]. Дирекція налагоджувала всі справи Союзу згідно з постановами закону і Статуту, колегіально на своїх засіданнях, під час яких один з директорів або окремих секретар вів протокол, який мали підписати всі присутні члени Дирекції [47: арк. 59].

До сфери діяльності Дирекції входили всі справи, за винятком тих, що згідно Статуту мали виконувати Наглядова Рада та Загальні Збори відповідно до § 42 і § 48 Статуту.

Дирекція мала право приймати службовців, встановлювати їм винагороду і звільняти їх у випадку необхідності. Також в порозумінні з Наглядовою Радою визначала територіальні повноваження того чи іншого відділу [47: арк. 59].

Перша Дирекція Крайового Союзу Господарсько-Молочарського в складі о. Остапа Нижанківського, о. М. Горалевича і Дениса Сембратовича заклала фундамент для майбутнього “Маслосоюзу”. Звісно в той час вона не могла ще діяти так, як її наступники після першої світової війни, однак в силу своїх можливостей вона зробила дуже багато для становлення українського молочарства.

Окрему добу відкрила Дирекція “Маслосоюзу”, яка була обрана в березні 1924 року і в незмінному складі працювала до кінця 1939 року [232: с. 49]. Склад Дирекції був наступним:

- 1) Андрій Палій завідував адміністративними та торговельними справами;

- 2) Андрій Мудрик відповідав за організаційні справи;
- 3) Ольга Бачинська вела бухгалтерію та діловодство Союзу.

Заступниками членів Дирекції були Олекса Лис та інженер Михайло Хронов'ят. [228: с.178]

Пізніше на місце О.Бачинської було запрошено М.Хронов'ята. Заступником став Тома Котик, начальник торговельного відділу у Львові [232: с. 49].

Дирекція відіграла надзвичайно важливу роль у розвитку українського кооперативного молочарства. А.Качор зазначав, що “її піонерську роботу на полі кооперативного молочарства можна порівняти хіба до ролі “рочдельських ткачів” в Англії, або до ролі Василя Нагірного в розбудові “Народної торгівлі” і споживчої кооперації в Галичині чи до ролі “артільного батька” М.В. Левитського на східноукраїнських землях до першої світової війни”. [228: с. 178]

Дирекція “Маслосоюзу” не тільки контролювала діяльність централі та відділів, але уважно спостерігала за кожною окремою молочарнею, її збірнею і за роботою кожного члена управи чи молочаря – техніка в молочарні, особливо під час окремих поїздок членів Дирекції до районних молочарень. Вона видавала різні інструкції, доручення та поради, працюючи для українського кооперативного молочарства так, як працюють “добрі батьки над вихованням своїх дітей” [232: с. 49].

Розвиток українського кооперативного молочарства у Галичині у міжвоєнний період був можливим завдяки наполегливій праці всіх членів та працівників “Маслосоюзу”: начальників відділів, організаторів “Маслосоюзу”, а особливо управ та наглядових рад, техніків і молочарів районних молочарень, агрономів, ветеринарних лікарів, торговельних референтів, продавців та інших. [228: с. 179]

Незаперечним є те, що без доброго проводу найкращі працівники не можуть нічого зробити. Саме завдяки вмілому керівництву Дирекції “Маслосоюзу” українська молочарська кооперація успішно розвивалася.

Молочарні, які з тих чи інших причин відмовлялися виконувати доручення Дирекції, чи, взагалі, виходили з-під опіки “Маслосоюзу” з часом занепадали і припиняли свою діяльність. [228: с. 180]

Статутний осідок Централі Маслосоюзу був у Стрию (до 1942 р.), але фактичний у Львові, де від 1926 р. були головна торговельна агентура та осідок Дирекції. Членами “Маслосоюзу” могли бути спочатку фізичні та юридичні особи, але після зміни статуту 18 червня 1925 р. тільки юридичні особи – кооперативи, які з-поміж своїх членів вибирали на Загальних Зборах “Маслосоюзу” Наглядову Раду. Бути членом Наглядової Ради “Маслосоюзу” – велика заслуга і честь, одночасно це була і велика відповідальність, бо член Наглядової Ради нарівні з членами Дирекції відповідав за діяльність та розвиток Союзу. Першим головою Наглядової Ради був Євген Олесницький, пізніше І.Бачинський, Г. Калиновський, О. Луцький, К. Петрушевич. Останнім, кому випала честь очолити Наглядову Раду з 1 грудня 1926 р. до остаточної ліквідації “Маслосоюзу” в 1944 р. був Ю. Павликовський.

До першої повоєнної Наглядової Ради в 1926 р. входили: голова Ю.Павликовський, він також був головою ради РСУК, головою “Сільського господаря” і директором “Народної торгівлі”; заступник голови К.Петрушевич, секретар М.Рибак. членами були Іван Мирон, Петро Юрчак, Генріх Коваль, Степан Сілецький, Федір Глум. Заступниками були селяни Володимир Матвіас, Олекса Риголь і Степан Микитюк. [151: с. 49] Протягом 1926–1939 рр. значних змін в складі Наглядової Ради не спостерігалось. Наглядова Рада відповідально ставилася до виконання своїх обов’язків і на пропозицію Дирекції або з власної ініціативи проводила засідання, де вирішувалися найважливіші питання, розглядалися звіти з ревізій РСУК і Контрольної Комісії. [232: с. 49]

Відповідно до § 42 Статуту «Маслосоюзу» Наглядова Рада була зобов’язана:

- а) визначати винагороду за працю членам Дирекції;
- б) встановлювати межу найвищої квоти кредиту який може надати “Маслосоюз” одному членові;

- в) приймати остаточне рішення щодо виключення і прийняття членів;
- г) встановлювати висоту обов'язкових вкладів (уділів) молочарських кооперативів в залежності від їх економічного стану;
- г) приймати рішення про купівлю чи продаж нерухомого майна та відкриття нових або закриття існуючих підприємств Союзу;
- г) контролювати все діловодство в Союзі відповідно до постанов та Статуту;
- е) згідно з постановою §§ 43 і 44 Статуту скликати Загальні Збори та представляти їм перевірені річні звіти, а також внесення щодо розподілу прибутків і покриття витрат Союзу;
- є) визначати часопис для друкування оголошень Союзу;
- ж) приймати рішення про відкриття відділів та затверджувати Контрольні Ради відділів [47: арк. 60] .

Члени Наглядової Ради відповідали колективно і особисто за шкоду, заподіяну Союзові, що могла статися внаслідок невиконання їхніх прямих обов'язків. За весь час існування “Маслосоюзу” Наглядова Рада справно вела свою роботу і у співпраці з Дирекцією розв'язувала найскладніші проблеми українського кооперативного молочарства [228: с.176-177].

Загальні Збори “Маслосоюзу”, були “радше конгресом української молочарської кооперації, який авторитетно, як найвищий законодавчий орган цього важного господарського сектора, розглядав і вирішував всі важливі справи, які відносилися не тільки до самого “Маслосоюзу”, але і до всієї української молочарської кооперації на західноукраїнських землях”. [228: с. 172]

Звичайні Загальні Збори скликала Наглядова Рада на пропозицію Дирекції. Кожного року протягом перших трьох місяців не пізніше 31 березня надзвичайні Загальні Збори відбувалися в будь-який час у відповідності до § 43 Статуту. [47. арк.61]

За весь час існування Молочарського Союзу відбулося 28 Загальних Зборів. Перші відбулися 26 вересня 1907 р. в Стрию, а останні перед другою світовою війною, 27-і по рахунку, відбулися 14 квітня 1939 р. в залі товариства “Молода громада” у Львові по вул.. Костюшко 1. Останні, 28-і Загальні Збори

відбулися під час війни 26 червня 1942 р., також у Львові в будинку Ревізійного Союзу Українських кооперативів по вул. Технічній 1. [228: с. 173]

До Загальних Зборів “Маслосоюзу” Дирекція заздалегідь готувала детальний друкований звіт, у якому була інформація про склад Наглядової Ради, Контрольної Комісії та дирекції. Основний звіт дирекції поділявся на 2 частини: торговельно-адміністративний (відповідальним був А.Палій), і організаційно-технічний (відповідальний А.Мудрик).

Друковані звіти висилались всім кооперативам за 2-3 тижні до зборів, щоб делегати мали можливість своєчасно ознайомитись із станом кооперативного молочарства і прибути на збори з готовими планами чи рекомендаціями. Організація Зборів “Маслосоюзу” стала незабаром зразком для інших кооперативних централей в Галичині. Майже завжди збори проводив голова Наглядової Ради Юліан Павликовський.

Загальні Збори мали велике значення для діяльності “Маслосоюзу”, тому що вони згідно § 48 Статуту:

- 1) вибирали Наглядову Раду на три роки;
- 2) визначали найвищу суму зобов'язань Союзу та висоту кредитів для своїх кооперативних молочарень;
- 3) затверджували річний звіт та бюджет;
- 4) вирішували питання розподілу прибутків і покриття можливих витрат;
- 5) схвалювали діяльність Наглядової Ради і Дирекції і притягали у випадку необхідності їх до відповідальності;
- 6) приймали зміни та доповнення до статуту, а також вирішували інші важливі справи, які не були в компетенції Дирекції та Наглядової Ради. [47 : арк.. 62]

Участь у Загальних зборах міг брати кожен член особисто і незалежно від кількості виплачених паїв і кількості корів, мав лише один голос. У випадку, коли районова молочарня нараховувала більше 500 членів передбачалося на

кожних 10 членів обирати на окремих зборах у всіх збірнях районної молочної одного представника на загальні Збори. [232: с. 58]

Загальні Збори крім схвалення важливих рішень намагалися виховувати в демократичному дусі нових кооперативних провідників. [228: с. 174]

Для налагодження ефективної співпраці централі “Маслосоюзу” та районних молочарень та у зв’язку з тим, що керувати молочарською кооперацією з одного центру було неможливо, у більших містах та містечках Західної України були створені організаційні та торговельні відділи. У вересні 1926 р. до Статуту “Маслосоюзу” додано так звані “Додаткові постанови про відділи Союзу”. [47: арк. 67]

Територіальний округ відділів визначала Наглядова Рада згідно § 42 Статуту “Маслосоюзу”. [47: арк. 65]

Діяльність відділів поділялася на 2 напрями:

- а) торговельний;
- б) організаційно-технічний.

За торговельний напрям відповідали начальники відділів. Вони відповідали за адміністрацію відділів і за продаж молочної продукції на місцевому ринку, за своєчасне відправлення непроданого масла у відділи до централі та забезпечення районних молочарень необхідним молочарським (реманентом) приладдям.

Кожен відділ вів свою окрему бухгалтерію і мав окремий бюджет, які були складовою частиною бухгалтерії і бюджету Централі.

Поряд з працею в галузі торгівлі не менш важливе значення мала організаційна робота відділів, яка була спрямована на:

- а) організацію нових молочарських кооперативів;
- б) реорганізацію дрібних сільських молочарень на великі районні молочарні та злиття районних молочарень з метою зменшення виробничих витрат;
- в) здійснення технічних перевірок з метою надання необхідної практичної допомоги та інформації для підвищення якості молочарського виробництва;
- г) проведення перевірки кооперативів;

- д) контроль своєчасності здійснення виплат за молоко та надсилання звітів до централі “Маслосоюзу”;
- е) проводити різні господарські наради, збори, фахові курси тощо. [232: с. 53]

Керівництво відділом здійснювала Контрольна Рада, яка складалася з голови і чотирьох членів, які проживали на території підконтрольній відділу. [11: арк. 65] Склад Контрольної Ради обирався на місцевому окружному з'їзді з-поміж членів “Маслосоюзу”.

Повноваження Окружних з'їздів були визначені в § 69 Статуту і полягали в наступному:

- а) право ініціативи в організаційних, технічних справах молочарських кооперативів даної округи, внесення рекомендацій до Наглядової Ради “Маслосоюзу”;

- б) здійснення контролю над діяльністю Відділу через обрану на окружному з'їзді Контрольну Раду, розгляд звітів Контрольної Ради;

- в) обрання Контрольної Ради на один рік. [47: арк. 66]

Засідання Контрольної Ради скликав голова Контрольної Ради у випадку необхідності, але не менше, ніж 2 рази на рік. [47: арк. 65-66]

Найбільшим відділом був Львівський, який об'єднував до 50% всіх кооперативних молочарень. Тут була сконцентрована вся торговельна і організаційна діяльність, тому що в Львові перебувала Дирекція і цей відділ був справжньою централею. Найменшим відділом вважався Луцький. Відділи в Катовицях і Бельську були на чужій території і їх можна трактувати як закордонні відділи. [232: с. 51]

Відділи створювалися в міру можливості і потреби. Насамперед було перетворено на відділ Станіславівську філію Союзу, а згодом в першій половині 1925 р. засновано Торговельну Експозитуру у Львові. Станом на 1939 р. “Маслосоюз” мав 9 відділів у таких містах Східної Галичини, як Стрий, Львів, Станіславів, Перемишль, Коломия, Тернопіль, на Волині в Луцьку, також у Польщі, в Катовицях та Бельську. Також було організовано три склади в Самборі, Дрогобичі і Чорткові. Суто організаційні відділи були в Сокалі і

Рудках. Після завершення реорганізації в 1935 р. ці два відділи були ліквідовані, а територію їх приєднано до відділів у Львові та Самборі. [232: с. 46]

Названі відділи підлягали організаційному відділу Централі “Маслосоюзу”, який очолював А.Мудрик. Вони займалися створенням нових молочарських кооперативів та реорганізацією діючих, здійснювали технічно-виробничі та господарські перевірки, давали поради з різних питань та інструкції персоналові, контролювали звітність, калькуляцію та складання балансів. Відділи постачали молочарням обладнання, приймали від них масло та інші продукти, налагоджували збут масла, свіжого молока та іншої продукції на місцевих ринках. Молочарням було вигідно мати зв’язок з відділами, які знаходились до них ближче, як “Маслосоюз”.

Основою діяльності “Маслосоюзу” були його члени – молочарські кооперативи. Спершу це були молочарські відділи при низових кооперативах, а згодом районні молочарні.

Районні молочарні поділялися на:

- а) підміські, які доставляли молоко до централі або до відділів “Маслосоюзу”;
- б) молочарні для переробки молока на масло;
- в) окремі молочарні крім масла займалися ще виробництвом сирів.

Районна молочарня обслуговувала кілька сіл. У кожному селі була одна або дві збірні (молочні або сметанкові станції), до яких щоденно в чітко встановлений час селяни-продуценти доставляли молоко і працівник районної молочарні, що завідував збірнею, відбирав молоко, перевіряючи його якість та записуючи у відповідні книги.

Кожен член районної молочарні сплачував пай у 25 зл. від однієї корови і 5 зл. членського внеску. Районні молочарні об’єднували господарський район, по кільканадцять сіл у кожному. У ньому повинно було бути не менше, ніж 2 тис. корів. Якщо постачання молока від кожної корови становило 2,5 літра в день, то весь район заготовляв 5 тис. літрів, тобто таку кількість молока, яка забезпечувала високу рентабельність районної молочарні. [136: с. 5]

На кінець 1938 р. “Маслосоюз” об’єднав 136 районних молочарень [256: с. 54].

Для районних молочарень була характерна централізована система організації. Управа Районної молочарні була відповідальна не тільки за роботу в самій районній молочарні, але і за роботу в кожній збірні, які були повністю залежними від управи. В кожній збірні був контрольний комітет, який складався з трьох – п’яти осіб, обраних на окремих зборах членів районної молочарні. Цей комітет виконував роль громадського контролера та дорадчого органу управи районної молочарні. [228: с. 203]

Районні молочарні мали від 3 до 60 збірних пунктів молока і сметани, в середньому - 10-20 збірних станцій. [232: с. 59]

За класифікацією польської Кооперативної ради районні молочарні належали до типу хліборобських кооперативів, серед яких були виділені в окрему групу означену числом III/10. [32]

За класифікацією кооперативного теоретика професора Б. Мартоса, районні молочарні належали до кооперативів-продуцентів (виробників). [228: с.203]

Керівними органами районних молочарень були Загальні Збори, Наглядова Рада та Управа (Дирекція). Загальні Збори районних молочарень відбувалися раз на рік, але не пізніше як до 31 березня, а Надзвичайні Загальні Збори – в міру необхідності. Загальні Збори скликала Наглядова Рада, в окремих випадках Управа або Ревізійний Союз українських кооперативів. Участь в Загальних Зборах міг брати кожен член особисто і незалежно від кількості виплачених уділів (25 зл. від корови) мав тільки один голос. У випадку коли районна молочарня мала більше, ніж 500 членів, дозволялося окремим рішенням чергові Загальні Збори проводити як збори представників, тобто на кожних 10 членів один представник, який обирався на зборах окремих збірень.

На Загальних Зборах районної молочарні обиралася Наглядова Рада терміном на 3 роки і до складу якої входили 12 членів і 6 заступників. Кожного року відбувалося переобрання третини членів Наглядової Ради. Наглядова Рада

обирала з-поміж свого складу Контрольну Комісію в складі трьох осіб. Її завданням було здійснювати перевірку діяльності районної молочарні і про результати інформувати Наглядову Раду. На засіданнях Наглядової Ради обговорювалися та схвалювалися місячні звіти виплат за молоко, затверджувалися квартальні, піврічні та річні баланси представлені Управою.

Управа або дирекція районної молочарні складалася з трьох членів та двох заступників, зокрема, головного управителя або справника, який відповідав за всю роботу в районній молочарні, особливо за виробничу діяльність збірень і централі; скарбника, який був одночасно і заступником управителя та відповідав за фінансовий стан районної молочарні; книговода, який здійснював усю адміністративно-канцелярську роботу. [228: с. 204-205]

Управа або Дирекція була юридичним власником районної молочарні і виконавцем рішень Загальних Зборів. Крім цього “Маслосоюз” вимагав, щоб у кожній більшій районній молочарні був ще окремий технічний управитель із закінченою молочарською школою чи кількомісячними молочарськими курсами та молочарською практикою. [232: с. 59]

“Маслосоюз” і РСУК звертали значну увагу на професійну підготовку технічних управителів, тому що від їх роботи у великій мірі залежала успішна діяльність всієї районної молочарні.

Збірнями завідували управителі, яких призначала Дирекція, а контролювали крім Дирекції і Наглядової Ради Контрольні Комітети. Збірні повинні були доставляти щонайменше 200 л молока щоденно або 6000 л в місяць, бо така збірня була ще прибуткова. Ідеальним варіантом було зібрати 500 л молока в день або 15000 л в місяць. Це практично вдалося досягнути в деяких районних молочарнях аж в 1938-1939 роках.

До молочарень та збірень було поставлено цілу низку технічно-виробничих вимог, а саме:

- 1) кожна молочарня повинна була мати щонайменше три кімнати для переробки (“відбірня”, “дозрівальня” сметани і масляряня);
- 2) окрему канцелярію.

Згодом було висунуто вимогу щодо необхідності окремої кімнати для лабораторії, сухе підвальне приміщення, добру криницю і льодовню і відповідне машинне устаткування.

Збірня повинна була мати дві кімнати, холодильне устаткування, добру криницю і льодовню, а також добру кружлівку. [232: с. 61]

Кількість працівників “Маслосоюзу” постійно зростала, про що свідчить така таблиця:

Рік	Кількість працівників “Маслосоюзу”
1923	4
1924	11
1925	21
1926	37
1927	71
1928	93
1929	113
1930	134
1931	137
1932	152
1933	186
1934	234
1935	253
1936	276
1937	282
1938	300

Для службовців “Маслосоюзу” були розроблені положення про їх права та обов’язки, ухвалені Дирекцією та затверджені Наглядовою Радою “Маслосоюзу” 8 березня 1929 р. [33. арк. 2]

До кандидатів на посади в “Маслосоюзі” ставилися певні вимоги:

- добре знання української мови;
- вік від 18 до 40 років;
- добрий стан здоров’я;
- порядність і впорядковані майнові відносини;

– відповідна теоретична і практична підготовка. [33: арк. 3]

Працівники “Маслосоюзу” мали свою внутрішню організацію. У вересні 1927 р. ними було створено кредитно-кооперативну організацію “Взаємна поміч”, яку в 1934 році після введення нового кооперативного закону в Польщі перейменовано на промислово-торговельну кооперативу “Кома” (КО – оператив МА – слосоюзників). [228: с. 238]

Утворення відділів “Маслосоюзу”

ік	Р	Місце утворення
925	1	Станіславів, Львів, Перемишль
926	1	Самбір, Коломия
927	1	Тернопіль, склад в Дрогобичі
928	1	Луцьк
929	1	Катовіце
932	1	Бельськ
933	1	склад в Чорткові

При всіх відділах засновувались крамниці. Ще в 1924 р. було відкрито 3 крамниці (Станіславів, Стрий, Львів).

Станом на 1939 р. “Маслосоюз” мав 56 крамниць роздрібних (в т. ч. 7 сезонних) і 7 гуртовень. [256: с. 68-69]

Крім крамниць виробничими структурними підрозділами «Маслосоюзу» були такі підприємства:

– міські парові молочарні споживчого молока у Львові, Стрию, Станіславові, Перемишлі, Дрогобичі та ручна молочарня у Тернополі;

- сироварні у Стрию;
- бринзарні в Коломиї, Ворохті, Шибенному;
- холодильники на 140 тонн (2 у Львові і 1 в Стрию);
- центральна лабораторія у Львові, що контролювала експортований товар, а також менші лабораторії при всіх відділах;
- майстерня у Львові, в якій ремонтували молочарські машини та інші приладдя;
- бондарня для виготовлення бочок, в яких експортували масло та скриньок для продажу масла на внутрішньому ринку;
- автоколону для обслуговування крамниць та гуртовень “Маслосоюзу” [256: с. 36-38].

Отже, незважаючи на протидію польської влади, матеріальні та господарські труднощі, у міжвоєнний період було вироблено ефективну організаційну структуру української молочарської кооперації. В її основу була закладена двоступенева система: районні молочарні зі збірнями молока і сметани та “Маслосоюз” із своїми відділами та складами. Для успішної та ефективнішої діяльності “Маслосоюз” засновував в залежності від потреб і обставин округні організаційні та торгівельні відділи. Основною ж одиницею “Маслосоюзу” була кооперативна молочарня першого ступеня, діяльність якої найчастіше поширювалася на одне село і підпорядковувалася централі “Маслосоюзу”. Загалом усю діяльність кооперативних молочарень контролював Ревізійний Союз українських кооперативів.

“Маслосоюз” відзначався демократичною формою управління. Відповідно до статуту керівними органами Союзу були загальні збори, наглядова рада і дирекція. Організаційна структура кооперативного молочарства була найбільш досконалою в системі всієї української кооперації у Галичині і забезпечувала ефективну і злагоджену співпрацю між усіма її рівнями.

Таким чином, можна стверджувати, що українська молочарська кооперація у міжвоєнний період, незважаючи на усілякі протидії польської влади, виробила чітку організаційну структуру і демократичну форму управління, яка слугувала прикладом для наслідування іншим національним кооперативним організаціям .

Розділ 4

ГОСПОДАРСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ “МАСЛОСОЮЗУ”

4.1. Досягнення у виробничій сфері та торгівлі

У міжвоєнний період українська молочарська кооперація завдяки професійній та ефективній діяльності її керівництва зуміла налагодити власне виробництво молочної продукції та організувати її збут.

“Маслосоюз” відіграв роль організаційно-торговельної централі для молочарських кооперативів. Його завданням було за посередництвом своїх відділів та складів організувати збут доставлених молочарнями молочних виробів. Однак обставини змусили “Маслосоюз” дещо змінити свої засади. В боротьбі з конкурентами за ринок керівництво “Маслосоюзу” зрозуміло, що самими виробами молочарень не здобуде повністю молочний ринок поки не запропонує своїм покупцям не тільки добре масло, а також добре, свіже пастеризоване молоко, солодку і кислу сметану, різні сири, бринзу, яйця, мед та ін. продукти, які пропонували інші виробники. Розв’язання цієї проблеми було покладено на організаційний відділ на чолі з А. Мудриком.

Спершу клієнти “Маслосоюзу” купували звичайне молоко, але згодом почали вимагати пастеризованого молока, солодких вершків до кави, сметани, різних сирів і т.д. Замовляти ці продукти в кооперативних молочарнях через транспортно-комунікаційні незручності було не вигідно. Крім цього, районні молочарні не мали спеціального приладдя для пастеризації молока, ані коштів на його придбання. Ці обставини змусили “Маслосоюз” організувати деякі власні підприємства, в першу чергу міські молочарні, молоко для переробки до яких поставляли районні молочарні. Першу молочарню з необхідним для пастеризації обладнанням (до 1000 л) “Маслосоюз” організував при своєму відділові в Стрию. Другу молочарню з найсучаснішим на той час обладнанням фірми Альфа-Ляваль було відкрито у Львові в 1932 р. У цій молочарні можна було впродовж години пастеризувати 5 тис. літрів молока. Пастеризацію

здійснювали вночі, щоб зранку можна було молоко у пляшках доставити вже до крамниць [232: с. 69].

Парові молочарні було засновано у Станіславові, Перемишлі, Дрогобичі, а в Тернополі діяла молочарня з ручним погоном. На кінець 1938 р. “Маслосоюз” мав п’ять таких молочарень [228: с. 215]. Також “Маслосоюз” переробляв непродане молоко, сметану, сир у власних крамницях і тому кожний відділ мав мати малі молочарні, в яких можна було б переробити залишки молочної продукції на масло і м’які сири.

Першу сироварню було відкрито в Стрию. Ця сироварня також була сироварнею Молочарської школи і там виробляли всі види сирів і студенти мали змогу не тільки теоретично, але і практично опанувати цю ділянку виробництва. Завдяки старанням А. Мудрика учителем сироварства в молочарській школі і керівником сироварні в Стрию з 1929 р. став абсолювент сироварсько-молочарської школи в Рюшеві Володимир Волянський, який перебував на цьому посту до 1943 р. і його називали “інспектором сироварства на цілу Галичину” [228: с. 215].

У 1938 р. в цій сироварні було перероблено 393.823 літрів молока і вироблено едамських сирів 19.961 кг, трапістів 11.224 штуки (18.150 кг), ромадурів 3.812 штук, десерових сирів 2404 шт., крім цього вироблено 86.425 шт. пивних, 67.644 кминових і 15.805 імперіаль сирків [228: с. 216].

Багато зусиль довелося прикласти “Маслосоюзу”, зокрема А. Мудрику для організації кооперативного бринзярства в Карпатах. Полонини були переважно власністю панів-дідичів, які не допускали туди ніяких кооперативних установ, співпрацюючи з євреями-посередниками. Вони примушували гірське населення, під загрозою відмови найму полонин, збувати весь сир євреям.

Перші кроки “Маслосоюзу” в бринзярській ділянці були зроблені в 1926 р. До того часу краєвий ринок не знав місцевої бринзи, так як була поширена імпортна бринза.

Навесні 1926 р. було налагоджено контакт з досвідченим бринзярем Канчуком і щоб він вироблений згідно з виданими інструкціями сир доставляв до “Маслосоюзу” в Стрию.

Наполеглива праця дала добрі результати, що і стало підставою для створення власної бринлярні “Маслосоюзу” у Ворохті в 1932 р. Під наглядом спеціально призначеного інструктора за перший рік роботи тут було вироблено 186 кг сиру. В 1933 р. відкрито бринлярню в Шибенному, річна продукція якої становила 2896 кг.

З цього часу на внутрішньому ринку поступово починає з’являтися місцева бринза, яка своєю якістю нічим не відрізнялася від імпоротної.

В 1935 р. було зроблено перші кроки для освоєння третього району, а саме Соколики в околицях Турки, де за перший рік було вироблено 2.712 кг бринзи [137: с. 15].

Бринлярні “Маслосоюзу” працювали в основному в літній сезон. В 1938 р. було зібрано сиру:

в районі Шибеного	22 963.5 кг
в районі Ворохти	17 625.0 кг
в районі Тернави	1 557.5 кг
в інших районах	4 7520 кг
Разом	46 898.0 кг

Кількість продукції зростала, порівнюючи з 1937 р. це на 5 564.7 кг більше. [228: с. 216].

Молочарський союз дбав в основному про виготовлення масла. До цього галицьке масло було відоме як “галицький шмір”. Воно вироблялось домашнім способом у масницях або кружлівках – молочарських апаратах. Союз почав вдосконалювати виробництво цього продукту і першим у Галичині запровадив

охолодження, пастеризування молока та сметани, дбав про підвищення його якості, поширював найелементарніші відомості з бактеріології. Ще в 1911 р. союзні спілки Крайового Молочарського Союзу виробили 250 т масла [107: с. 89].

Дрібні молочарні не могли стати основою потужного виробництва. Нові методи праці післявоєнної кооперації відрізнялися від давніх. У краю зростав новий тип кооперативів – господарсько-споживчих, при яких були молочарські відділи. За браком власних коштів у цих відділах відбулось об'єднання декількох мішаних кооперативів з молочарськими відділами. Це сприяло концентрації, зменшенню собівартості і поліпшенню якості продукції. Відродження молочарської кооперації почалося 1926 р. після V крайового кооперативного з'їзду на якому було затверджено новий статут, двоступеневу молочарську кооперацію, а свою діяльність “Маслосоюз” проводить за посередництвом відділів так званих районних молочарень, підпорядкованих контролеві Рад і окружних з'їздів. Вони були допоміжними організаційними пунктами для полегшення збору молока чи сметани у певному районі. З малих молочарень створювалися 8 станцій для збору сметани. Такий устрій давав змогу молочарському центрові забезпечувати зв'язок з всіма молочарськими кооперативами і успішно створювати їх у нових місцях.

Впровадження нових засад організації молочарських кооперативів створило передумови для їхньої модернізації, оскільки великі районні молочарні мали можливість нагромаджувати кошти для придбання нового обладнання, що окремим кооперативам було не під силу. Також велика молочарня мала можливість накопичити більшу кількість молока для переробки.

Деякі районні молочарні виробляли вже 200-250 кг масла в день і в сезоні працювали по 3 зміни, бо через малий об'єм басейнів не встигали ручним способом вчасно переробляти доставлену сметану. Все це вимагало переходу до механізації молочарень і створення районних молочарень [208: с. 406].

На початку 20-х років основу української молочарської кооперації становили дрібні молочарні або здебільшого молочарські відділи при господарсько-споживчих кооперативах, які об'єднували переважно селян одного

села. Маючи у своєму розпорядженні примітивне обладнання, вони могли щодня переробляти не більше ніж по 200-400 літрів молока, яке надходило від 150-200 корів, і виробити до 20 кг масла [208: с. 405]. Така мала кількість продукції не сприяла подальшому розвитку молочарства.

Молочарство, на думку Є. Храпливого, може розвиватися правильно, коли молочарня переробляє “велику кількість молока новітніми технічними засобами, а для цього необхідний гріш і велика кількість молока” [219: с. 119].

Головна виробнича діяльність проходила в районних молочарнях та їх збірнях. Члени районних молочарень, постачали 1-2 рази в день молоко до збірні, де його пропускали через фільтри і охолоджували до 4⁰-6⁰ С. Очищене і охолоджене молоко відправляли до “Маслосоюзу” або переробляли на сметану, яку також охолоджували до 9⁰-14⁰ С і в подальшому виготовляли з неї масло. Пісне молоко доставці забирали додому.

Протягом всього існування українського кооперативного молочарства доставка молока зростала з року в рік, за винятком 1932 і 1933 рр. – періоду світової економічної кризи, про що свідчать наступні цифри:

Роки	Дані	Роки	Дані
1904 р.	80.000 л	1930 р.	59.700.000 л
1905 р.	5000.000 л	1931 р.	65.100.000 л
1906 р.	1.100.000 л	1932 р.	60.200.000 л
1907 р.	1.900.000 л	1933 р.	56.300.000 л
1908 р.	2.200.000 л	1934 р.	65.200.000 л
1910 р.	4.229.000 л	1935 р.	74.700.000 л
1926 р.	10.900.000 л	1936 р.	90.600.000 л
1927 р.	21.700.000 л	1937 р. – 1939 рр.	дані відсутні
1928 р.	26.900.000 л	1942 р.	147.000.000 л
1929 р.	43.700.000 л	1943 р.	222.000.000 л

Цей ріст відбувався за рахунок збільшення кількості молочарських кооперативів і налагодження більш ефективної організаційної та агрономічної праці серед селян. Про це свідчить порівняльний аналіз результатів діяльності кооперативного молочарства в 1928 і 1932 роках.

У 1928 р. доставка молока по відділах була наступною:

Назва відділу	Кількість кооперативів	Пересічна кількість доставців	Загальна кількість доставців	Доставлено літрів молока	Пересічно на 1 кооператив молока	Пересічний % жирності
Львів	77	11.088	16.729	14.206.845	184.505	3,6
Станіславів	41	3.436	3.439	3.352.229	81.763	3,5
Стрий	13	2.062	3.322	2.295.937,5	175.841	3,6
Перемишль	14	1.309	3.322	1.640.979	117.213	3,4
Самбір	15	1.257	1.958	1.861.071	124.071	3,5
Коломия	8	2.446	3.348	2.792.712	349.089	3,7
Тернопіль	11	700	876	807.615	73.420	3,6
Луцьк	3	124	146	50.765	16.922	3,9
Разом				26.995.223,		
Продаж молока				255.086		
Разом	182	22.427	33.040	26.740.137,	148.325	3,62

Молока доставлено всього 97.750.733 т, продано молока і сметани 958.733 т, для переробки залишилось 96.792.616 т.

З цього молока одержано сметани – 3.544.675.56 кг

продано сметани – 26.353 кг

Перероблено на масло – 1.112.576,56 кг масла і 2.104.625 л маслянки.

В 1932 р. 114 районних молочарень доставили за рік 46.115.250 л молока, в середньому на одну районну молочарню припадало 404.520 л., що становить за 4 роки 172,7% приросту.

У 1928 р. пересічно доставляли молоко 22.427 господарств до 182 кооперативів, або 128 господарств припадало на 1 кооператив, тоді коли в 1932 р. до 114 районних молочарень доставляли 35.142 господарства, або 308 до однієї районної молочарні, що становить 140% зростання.

В 1928 р. доставлено 26.995.223 л молока від 33.040 корів, що становить 817 л від однієї корови в рік, а в 1932 р. відповідно 46.115.250 від 46.369 корів, що становить 994 л від корови в рік, що на 21,6% більше, ніж у 1928 р. [232: с.73].

Характерним було подальше зростання кількості продукції. В 1936 р. 127 районних молочарень виробили 3.536,106 кг масла, або 27.843 кг пересічно на кожну кооперативу. Тоді як в 1932 р. на одну районну молочарню припадало тільки 16.754 кг, тобто за 4 роки відбулося зростання виробництва в одному кооперативі на 66,2% [232: с. 73].

На думку одного з найвидатніших теоретиків кооперації М. Туган-Барановського, кооперативне молочарство є єдиною технічно-раціональною формою виготовлення масла [278: с. 269].

При кооперативному масло виробництві продукція виготовляється з допомогою машин і в не меншій кількості, ніж на великих приватних підприємствах. Разом з тим, виробник масла в кооперативі контролює виробництво молока і перероблення його в масло. Такий контроль у масло виробництві дуже необхідний через тісну залежність якості масла від умов виробництва, від зберігання молока та його якості.

Масло було головним продуктом, який виробляли підприємства “Крайового Молочарського Союзу”. Існувало чотири категорії якості масла. Найвищою та найдорожчою були масла першої категорії – так звані “Знамениті

масла”. Друга категорія називалася “Дуже добрі масла”, третя – “Добрі” і четверта – “Погані” [272: с. 26].

Про постійне зростання виробництва масла в районних молочарнях свідчило і збільшення доставки цього продукту до “Маслосоюзу” [208: с. 410].

Роки	1925	1926	1927	1928	1929	1930	1931	1932	1933	1934	1935	1936	1937	1938
Доставка масла в кг	164.506	372.277	738.458	969.198	1.615.374	2.169.178	2.428.012	2.140.401	2.073.132	2.452.525	2.809.761	3.389.503	2.881.771	2.947.551

Виняток становили період світової економічної кризи (1932-1933 рр.) та 1937 р., коли посуха привела до зниження надоїв молока [244: с. 10].

А. Палій вважав, що “молочарську кооперативу належить трактувати, як промислове підприємство, яке для своєї рентабельності мусить переробляти таку кількість сирівцю, на яку підприємство розраховане. Чим більше промислове підприємство, та має більший вклад капіталу в інвестиції (будинки, машини) то для своєї рентабельності мусить мати повну переробку сирівцю. І тут якраз є причина лиха! Коли ми будемо молочарню на переробку 5.000 л молока в день, а ця молочарня переробляє в дійсності тільки 1.000 л молока, то кожному стає ясно, що вона не буде рентабельна... Низьку виплату членам за доставлене молоко належить шукати у низових кооперативах, а саме у браку достатньої кількості молока пристосованої до розмірів підприємства” [82: с. 59].

Одне господарство доставляло в середньому 375 літрів молока, загалом не вищої як 3,6% жирності, що у порівнянні з європейськими державами було майже на 40% нижче.

Це можна пояснити малою кількістю корів, що припадала на одне господарство (1, 3), нераціональним їх плеканням і тим, що селянські господарства досі майже не звертали увагу на молочність корів, а годували їх “як другорядний інвентар перед кіньми...” [196: с. 4].

Взимку корова переважно живилась соломою. Звісно, від такого корму не можливо було отримати достатньої кількості молока для розвитку молочарства. Кооперативне молочарство потребувало достатньої кількості молока для переробки. Доставка молока від районних молочарень протягом року була нерівномірною. Найменшою вона була взимку та навесні, коли найбільш гостро відчувався брак кормів і, звісно, влітку спостерігалось збільшення кількості доставленого молока.

Великий вплив на зростання молочності корів мав стан їхнього здоров'я. В 1937 р. після посухи “виголоділа та виснажена худоба” захворіла на таку недугу як “прищиця”. [59] Це привело до зниження кількості доставленого молока до районних молочарень [250: с. 10].

Українське кооперативне молочарство дбало про високу якість своєї продукції. “Маслосоюз” мав свою лабораторію, в якій кваліфіковані працівники перевіряли якість продукції [250 с. 13].

Так, наприклад, після перевірки масла в спеціальних лабораторіях, через завищений в ньому відсоток води – замість дозволених не більше 16% її нерідко було 30% – вперше таке масло повернули кооперативам, а інших виробників попередили і постановили з 1930 р. поганого масла зовсім не приймати за жодних умов [273: с. 33].

В 1937 р. лабораторією “Маслосоюзу” було перевірено якість молочної продукції і здійснено оцінку масла, призначеного для внутрішньої та зовнішньої торгівлі.

При офіційній перевірці “Станцією Пробірки масла” було виявлено 48 бочок неякісного масла вагою 2448 кг через наявність “вільної води” в цьому продукті. Це становило 1,29% до всієї кількості експортованого масла. Із

загальної кількості масла (1.325.391,85 кг) доставленої до Львова було перевірено 625.452 кг, тобто 47,1%.

Результати перевірки були наступними:

До I категорії зараховано	571.245 кг – 91,33%
II	41.850 кг – 6,7%
III	12.306 кг – 1,96%
IV	51 кг – 0,01%
Разом	625.452 кг – 100%

Крім цього, лабораторія здійснювала аналіз молока, що його доставляли молочарні до Централі “Маслосоюзу” у Львові, перевіряла продукцію власної міської молочарні, сироварні і бринзарні, мед, який продавали в крамницях, та воду, яку використовували союзні молочарні при виробництві масла [250: с. 17-18].

У Галичині бракувало добрих фахівців-контролерів масла і не було можливості їх готувати і тому декілька кооператорів направили вчитися аж до Латвії та Естонії, де виробляли масло світових стандартів [101: с. 16].

Відповідно до § 11 молочарського закону 1936 р. всі молочарські заклади були зобов’язані безплатно доставляти контролюючим органам зразки молочної продукції [115: с. 13].

“Маслосоюз” намагався не лише збільшувати кількість молочарської продукції, але й розширювати її асортимент, урізноманітнювати надання послуг. З цією метою в містах створювалися цехи для виробництва різних видів сирів, пастеризації молока тощо.

Наприклад, в 1937 р. сироварня “Маслосоюзу” переробила 325.989 літрів незбираного молока і 136.527 л збираного молока. З усієї кількості молока (462.516 л) було вироблено сирів [179: с. 29]:

Едемських	8.618 шт.
Трапістів	15.649 шт.
Тильжицьких	28 шт.
Ромадурів	5.520 шт.
Десертних	3.641 шт.
Пивних	108.861 шт.
Кминових	92.452 шт.
Імперіаль	15.079 шт.
дрібних сирків	225.553 шт.

На думку Є. Храпливого “сироварство – вищий ступінь молочарства і його розвиток свідчить про вищий рівень молочарської культури народу... Сироварство ставить куди більші вимоги до: 1) якості молока; 2) вмілості праці; 3) вкладу оборотового капіталу... Сироварство вимагає однорідного, свіжого молока... При сироварстві кінцевою є відповідна вмілість й засіб знання в цьому ділі... Знання сироварства набувається не тільки вивченням, але передусім довгою працею в цій ділі. На це треба звертати увагу при оснуванні кооперативних сироварень, бо добрий сировар – це запорука доброго висліді праці сироварні... В сироварстві важною річчю є відповідний оборот капіталів... Коли в маслярстві вже після 3-4 днів маємо гроші за готовий продукт і можна їх виплатити членам за молоко, то в сироварстві за молоко членам треба заплатити, а продукт – сир є готовий до продажі аж після 1-ого до 12 місяців. Тому треба мати гроші на скуп молока... аж до продажі перших сирів.” [290: с. 161].

Поряд з виробничою діяльністю “Маслосоюз” у міжвоєнний період займався і продажем всієї молочної продукції, доставленої кооперативними молочарнями. Складність цього завдання полягала в тому, що ця продукція була різної якості та кількості. Наприклад, масла влітку було більше і кращої якості на відміну від зимової пори. Покупець на ринку завжди мав однакові вимоги. Політика “Маслосоюзу” в сфері торгівлі полягала в тому, щоб виробляти більш якісну продукцію, ніж приватний конкурент та контролювати ціни на ринку.

Торговельну діяльність “Маслосоюзу”, за яку відповідав А. Палій, здійснювали начальники відділів. Вони контролювали доставку масла, його продаж на місцевому ринку і своєчасне постачання надлишків масла до головного магазину у Львові. Начальники відділів були зобов’язані кожного тижня висилати до централі свої торговельні звіти та інформувати про важливі зміни на терені їх діяльності. На основі цих даних А. Палій формував загальну торговельну політику “Маслосоюзу”.

Варто зазначити, що “Маслосоюз” опанував внутрішній ринок таким чином, що мав можливість самостійно встановлювати ціни на масло і молоко. Це вказувало на те, що “Маслосоюз” був на той час серйозною установою і дбав про найвищі ціни для своїх членів. Ця політика цін не тільки організаційно, але й фінансово, мала добрі наслідки. Коли під час світової економічної кризи молочарське виробництво в цілій Польщі скоротилося на 50%, про що публічно заявив на Загальних зборах “Маслосоюзу” 28 березня 1933 р. Ю. Павликовський, то українська молочарська кооперація зменшила своє виробництво лише на 11% [228: с. 74].

На внутрішньому ринку “Маслосоюз” вів торгівлю молочними продуктами через свої відділи, склади та крамниці. У відділах та складах здійснювалася гуртова торгівля, а в крамницях – роздрібна. Експортом займалася централь “Маслосоюзу”, яка весь надлишок масла, що його не можна було збути в краї, вивозила за допомогою Товариства Експортерів (“Маслосоюз” був членом цього товариства) за кордон.

Українське масло експортувалося до таких країн, як Австрія, Англія, Данія, Німеччина, Палестина, Франція, Швейцарія, Чехословаччина і УСРР. Найбільше масла, в букових бочках по 50, 80 кг, вивозилось до Англії, в якій був попит на солоне масло [232: с. 77-78].

“Маслосоюз” вийшов вперше зі своїм маслом на закордонний ринок у 1926 р., висилаючи протягом року на експорт 48.472 кг масла [82: с. 141].

Для зберігання масла в своїх крамницях, особливо влітку, коли пропозиція цього продукту була велика, а попит малий, “Маслосоюз” побудував власну велику “холодильню з наймодернішим холодильним урядженням”, виробляючи одночасно в ній лід для своїх крамниць (холодильня у Львові на 140 тис. кг, а в Стрию на 30 тис. кг) [232: с. 77].

Про успіхи у внутрішній та зовнішній торгівлі “Маслосоюзу” свідчить така таблиця [39], [208: с. 410]:

Роки	Доставка масла РМ до МС (в кг)	Збут масла на внутрішні ринках	Експорт за кордон (в кг)	Торги (в золотих)
1925	164 506	164 506	200	860 000
1926	372 277	323 805	48 472	2 470 000
1927	738 458	604 056	134 402	6 800 000
1928	969 198	904 552	64 646	9 010 000
1929	1 615 374	1 216 079	399 295	16 850 000
1930	2 169 178	1 356 305	812 873	16 210 000
1931	2 428 012	1 586 214	841 798	14 690 000
1932	2 140 401	2 043 705	96 696	8 110 000
1933	2 073 132	1 909 800	163 332	7 280 000
1934	2 452 525	2 197 168	252 357	7 730 000

1935	2 809 761	2 326 740	483 021	9 300 000
1936	3 389 503	2 773 015	616 488	11 140 000
1937	2 881 771	2 695 417	186 354	11 200 000
1938	2 947 551	2 835 912	111 639	12 118 000

Різкий спад експорту та торгів спостерігався у 1932 р., хоча кількість доставленого масла порівняно з 1931 р. зменшилася на 280 тис. кг, або 12%, тоді як експорт знизився на 88,6%, а торги – на 45%. До цього привели не тільки причини зовнішнього характеру, а саме стабілізація польського злотого і зміна курсу долара з 9 до 5 зл.; а також зростання попиту на внутрішньому ринку, за опанування якого “Маслосоюз” весь час змагався, вважаючи його більш надійним і передбачуваним, ніж закордонний. Деяким чином вплинули на зменшення експорту і нові експортні вимоги, зокрема державна регламентація експорту та “премійова” система виплат, які були не під силу “Маслосоюзові” через брак більшої суми наявної готівки на виплати кооперативам, бо держава розраховувалась за експортне масло тільки через декілька місяців.

Крім цього зросли вимоги і до молочарень, а саме: масло повинно було мати 1-3% солі, до 16% води, однакову структуру та густину, відповідне забарвлення і коштувати не більше, ніж 0,50 зл. за кг [232: с. 79].

Зменшення експорту та збутову політику “Маслосоюзу” А. Палій пояснював так: “... Як довго був вільний і не обмежуваний державою експорт, то використовувано корисну кон’юнктуру на закордонних ринках і експорт Союзу зростав постійно до 1931 р., коли він становив 35% доставки. З заведенням державної регламентації експорту та премієвої системи, Союз звернув усю свою увагу на внутрішній ринок збуту. Причиною того був страх перед протекційними практиками контролерів експорту, а головне брак більшої плинної готівки на виплату кооперативам за експортоване масло до хвили розрахунку з державою за належні гроші. Премії ліквідувалися доперва по кількох місяцях і становили від 30-50% вартости експортного масла. Польські

Союзи не мали з тим ніяких труднощів, бо до їх диспозиції стояли кредити державних банків, які для нас були закриті. Незалежно від того, Союз свідомо прямував до розбудови сітки власних крамниць дрібного продажу, які давали додаткові доходи та місце для нових працівників. Вслід за цим експорт “Маслосоюзу” в останні роки перед війною становив всього 5-10% доставки, але це не було від’ємне явище, лише навпаки, воно закріплювало основи організації...” [208: с. 410].

В 1935 р. районні молочарні доставили до “Маслосоюзу” 2.809.761,42 кг масла, що більше на 14,57% ніж в минулому році. Тоді як до Малопольського союзу молочарського в 1935 р. було доставлено 1 692 кг масла [302: с.12]. Експорт українського масла обмежився двома ринками: англійським (431.000 кг) та німецьким (51.612 кг). В цілому “Маслосоюз” вивіз у 1935 р. 483.021 кг масла, що в порівнянні з 1934 р. (255.357кг) більше на 227.664 кг або 89,1%. У своїх 33-ох постійних та 7-ох сезонних крамницях було продано в роздріб 481.739,39 кг масла. В цьому році зріс збут пастеризованого молока на 19,08%. Крім того, крамниці “Маслосоюзу” продали 245.392 л сметани, 94.348 кг сиру та 26.712,64 кг твердих сирів [114 с. 4-5].

У 1938 р. експорт масла був меншим, ніж в 1937 р., оскільки спостерігався більший попит на масло в краї. Всього було експортовано 111.639 кг, в основному до Англії (91.953 кг) та Німеччини (19.686 кг) [250: с. 12]. Закордоном було продано 4 % українського масла, виробленого підприємствами “Маслосоюзу” [93: с. 12].

Районним молочарням вигідніше було виробляти масло на експорт. Хоча окремі районні молочарні відмовлялися від виробництва масла на експорт, мотивуючи це тим, що воно потребує більших затрат і є не вигідним. На сторінках журналу “Кооперативне молочарство” А. Палій спростовував твердження, що ніби “ціни за масло експортне були нарівні з цінами за масло продаване в краю...” Щоб переконати в помилковості таких думок, він наводить статистичні дані з річного звіту “Маслосоюзу” за 1936 р., в якому зазначалося, що “... протягом 1936 р. пересічна виплата Союзу для своїх членів виносила 2,57

зл. за 1 кг експортного масла, а 2,43 зл. за 1 кг масла першого класу, яке йшло на внутрішній ринок. Різниця 14 грошей на 1 кг масла. Коли від цього віднімемо 4 гроша на опакування експортованого масла, то все ж таки останеться на 10 грошей більше на кожному кілограмі експортованого масла...” [175:с.1]. В 1937 р. виплата за експортне масло збільшилася порівняно з минулим роком на 14,4% і становила 2,94 зл. Хоча в зазначеному році експорт масла помітно зменшився [39: арк.10]. Весняна посуха 1937 р. привела до зменшення виробництва масла молочарською кооперацією на 18,3% порівняно з 1936 р. [39: арк.44].

Районні молочарні з щоденним виробництвом лише 100 кг масла мали прибутку в місяць 300 зл. або 3.600 в рік. Проте кооператив з щоденною продукцією 200 кг масла, мав в місяць прибутку в 600 зл., а в рік – 7.200 зл. Краща виплата за молоко приносила не тільки матеріальний зиск селянам, але через їх зацікавленість збільшувалася доставка молока і тим самим прибутковість молочарні. Якщо візьмемо до уваги те, що надбавки за експортне масло районні молочарні вкладуть у підвищення якості експортного масла, все ж таки частина тих грошей (300-600 зл. щомісяця) буде виплачуватися поставцям молока. А. Палій пояснював, що твердження про однакову ціну масла, яке експортується і продається на внутрішньому ринку окремі керівники районних молочарень роблять на “поверхневих спостереженнях, що в деяких періодах часу є справді дуже мала різниця в ціні, а інколи її зовсім немає. Діється те в таких моментах, коли є низька продукція масла в краю і більший попит на місцевому ринку (переважно взимку), але тоді “Маслосоюз” або мало експортує або зовсім експорт припиняє і підтягує ціни на внутрішньому ринку до тої висоти, щоб виплати не були нижчі, як за експортне масло... В часи місцевого пекучого браку масла підносимо інколи внутрішні ціни виплати поверх тих цін, які рівночасно одержують інші союзи в Польщі за експорт... З того висновку, що наші експортуючі районні молочарні ще краще на цьому виходять, бо одержують помірно корисніші ціни за експортоване масло в той час коли того масла мають найбільше. І тоді різниця цін між експортованим і

неекспортним маслом вийде багато більше, якщо зважимо, що річна пересічна надвишка виносить 14 грошей...” [175: с.2].

Головними споживачами масла, молока та інших молочних продуктів “Маслосоюзу” були: дрібні купці, ресторани, готелі, кав’ярні, частково лікарні та приватні особи. Про високу якість українського кооперативного молочарського виробництва свідчило те, що 60-70% покупців молочної продукції були іноземцями [228: с. 76].

У крамницях “Маслосоюзу” продавали не тільки товар доставлений українськими кооперативними молочарнями, але на вимогу покупців, а також з мотивів прибутковості, там були побічні товари: яйця, мед, рибні консерви, а подекуди навіть хліб.

Щоб допомогти українському селянинові в подальшій організації збуту його продуктів, з ініціативи А. Палія у 1933 р. “Маслосоюз” відкрив окремий птахом’ясний відділ (заготівля для потреб ринку битих курей, гусей, качок, індиків тощо). Референтом того відділу був один з найкращих фахівців Є. Томасівський.

Через птахом’ясарню А. Палій мав конфлікт з дирекцією “Центросоюзу”, яка обстоювала своє право на всі господарські продукти, за винятком молочних, в тому числі і на домашню птицю.

Через цю суперечку на пропозицію РСУК “Маслосоюз” згодом передав цей відділ “Центросоюзу”, який почав відкривати м’ясні крамниці .

Про успішну торгівлю “Маслосоюзу” свідчать дані таблиці [228: с. 78]:

Назва товару	1928 р.	1938 р.	Зріст
масло	969 198.00 кг	2 947 551.00 кг	1 978 353.00 кг
молоко	470 256.00 кг	4086 220.00 кг	3 615 964.00 кг
сметана	54 195.00 кг	420 526.00 кг	366 331.00 кг
м’який сир	17 547.00 кг	237 278.00 кг	219 731.00 кг
тверді сири	9 664.00 кг	43 486.00 кг	33 822.00 кг

З інших продуктів в 1938 р. в крамницях “Маслосоюзу” було продано: 252,967 шт. дрібних сирків, 58.018,92 кг бринзи, 5623080 шт. яєць, 17264 кг меду, 208785 кг хліба, 1050957 булок і 22741 банку різних консервів.

Варто також зазначити про збут молока в містах. Напередодні Другої світової війни “Маслосоюз” мав 8 міських молочарень (Львів, Стрий, Дрогобич, Станіславів, Самбір, Коломия, Чортків, Тернопіль) , 2 сироварні (Коломия і Тернопіль) і бринзарню в Коломиї. У 1938 р. було доставлено 7 762 935.5 л молока, з якого продано в сирому вигляді 2 735 830 л, 1350390 л пастеризованого молока, а решту – перероблено на сметану та сир. Всі міські молочарні мали сучасне, як на той період, обладнання. Наприклад, міська молочарня у Львові мала найновішого типу сепаратор на 5000 л молока з електричним погоном, два великі алюмінієві басейни на 5000 л [228: с. 78].

Якщо порівнювати співвідношення гуртової торгівлі до роздрібної, то воно становило в 1928 р. 2:1, або в абсолютних цифрах гуртові торги за всю молочну продукцію складала 5.865.65 зл. (69%), а роздрібна торгівля складала 2.636.063,33 зл. (33%). В подальшому це відношення змінювалось на користь роздрібної торгівлі. Найбільше молочної продукції було продано у львівських крамницях. Так, зокрема, у 1928 р. тут було продано 49,5% всього молока, 50,1% сметани, 72,1% твердого сиру [232: с. 80], [6] .

Крім збуту молочної продукції, що було головним завданням “Маслосоюзу”, він доставляв своїм членам за посередництвом відділів та складів, необхідне устаткування для молочарського виробництва, а також папір, бухгалтерські книги тощо для справної роботи адміністрації. Ціни на цей товар були однакові по всіх відділах і значно нижчі від ринкових. Торги за цей товар становили біля 5% усіх торгів.

Торги в 1928 р. були наступними:

за всю молочну продукцію	8.501.233,98 зл. – 94,4%
за молочарське устаткування	509.048,25 зл. – 5,6%

Разом	9.010.282,23 зл. – 100%
-------	-------------------------

Цей відсоток дещо зріс в 1933-1937 рр., коли тривала механізація молочарень і відповідно до вимог нового молочарського закону необхідно було закуповувати холодильники [232: с. 81].

Для вдосконалення молочарського виробництва необхідні були кошти. Щоб допомогти районним молочарням придбати потужні парові машини, “Маслосоюз” укладав угоду з “Центробанком”, відповідно до якої молочарні зобов’язувались переводити всі вільні фінансові кошти у фонд “Розбудови кооперативного молочарства”. Це була значна підтримка молочарського виробництва, оскільки з цього фонду кооперативи отримували під низькі відсотки всю потрібну суму для покращення свого матеріально-технічного стану [208: с.407]. На модернізацію районних молочарень в 1936 р. “Центробанк” виділив 220 тис. злотих кредиту [192: с. 218].

З кожним роком розширювалася діяльність молочарської кооперації, якій належало провідне місце в краю щодо переробки молока. Так, 1927-1928 рр. на молочарські кооперативи Західної України припадало 73,9% загальної переробки молока, на акціонерні спілки – 12,4%, приватні молочарні селян – 10,4% і поміщицькі – 3,3%. Успішно конкуруючи з польською молочарською кооперацією, “Маслосоюз” завоював монопольне становище на західноукраїнському ринку, а частина продукції його підприємств йшла на експорт.

Постійно зростали обсяги маслосоюзної торгівлі. Якщо в 1928 р. було продано близько 1 млн. кг масла, то в 1938 р. вже приблизно 3 млн. кг. А кількість реалізованого молока за це десятиріччя збільшилася майже вчетверо.

У 1938 р. “Маслосоюз” володів 26 оптовими крамницями, роздрібна торгівля проводилася у 57 крамницях. З них 27 було у Львові, 6 – у Станіславові, 5 – у Дрогобичі й Тернополі, по три – в Перемишлі, Стрию і

Коломиї, по 2 – в Луцьку, Катовіцах, Чорткові і т.д. Крім того, “Маслосоюз” виробляв сири в Стрию, бринзу – в Коломиї, Ворохті і Шибеному.

Ефективній торговельній діяльності “Маслосоюзу” сприяла наявність власного транспорту. Якщо перший автомобіль було закуплено в 1927 р., то в 1939 р. нараховувалося вже 19 автомобілів, у тому числі – 17 вантажних та 2 легкових. За 13 років майно “Маслосоюзу” збільшилося в 17,6 разів. [228: с. 78].

Отже, в міжвоєнний період українська молочарська кооперація очолювана “Маслосоюзом” досягла вагомих успіхів у виробничій та торговельній діяльності. На кінець 1938 р. “Маслосоюз” об’єднував 136 районних молочарень, які мали по селах 1600 збірень молока та сметани, обслуговуючи 205,3 тис. селянських господарств. У 1938 р. районні молочарні виробили 3 250 000 кг масла. Тоді ж 27 молочарень мали механічне, а 4 молочарні – пастеризаційне обладнання. До кінця 1938 р. в українських молочарських кооперативах працювали понад 3 000 кваліфікованих працівників – техніків, організаторів та адміністраторів ” [119: с.6].

Молочарська кооперація захищала малозабезпечені категорії сільського населення. Галицькі селяни, а особливо жителі віддалених сіл, яким було важко добиратися на ярмарки, охоче вступали до структур “Маслосоюзу”, бо саме він гарантував збут продукції їхніх домашніх господарств. Українська молочарська кооперація стала важливою підмогою в піднесенні добробуту та економічному поступі галицького села. Ілля Витанович у монографії “Історія українського кооперативного руху” небезпідставно відзначає, що “саме молочарська кооперація у міжвоєнний період давала іншим кооперативам приклад планування праці та розбудови організації” [208 с. 417].

Українське кооперативне молочарство дбало про високу якість молочної продукції, намагалося розширювати її асортимент, урізноманітнювати надання послуг. “Маслосоюз” зумів організувати власне ефективне виробництво масла, сиру, бринзи та налагодити збут молочної продукції не

тільки на внутрішньому ринку, але і за кордоном. Вперше в історії український продукт з українською маркою пробиває собі шлях на міжнародний ринок.

“Маслосоюз” на кооперативній основі реорганізував західноукраїнський ринок молокопродуктів у самостійну мережу з прогресивним технічним устаткуванням. Це дозволило кооперативному формуванню проводити самостійну господарську та цінову політику і витримувати конкуренцію з боку Польщі та інших країн.

4.2. Співпраця “Маслосоюзу” з українськими громадськими організаціями

Важливим чинником ефективної діяльності української молочарської кооперації була співпраця його централі “Маслосоюзу” з провідними господарськими та громадськими організаціями краю, зокрема “Просвітою”, “Сільським Господарем”, “Рідною школою”, “Союзом Українок”, Українським лікарським товариством та іншими. Зміст та форми їхньої співпраці зумовлювалися необхідністю піднесення рівня господарської культури галицького селянства та переслідували економічні завдання. Слід зазначити, що “Просвіта”, по суті, виступила першим національним пропагандистом і організатором колективних форм економічної діяльності серед українців Галичини. Саме при читальні “Просвіти” було відкрито 1 жовтня 1904 р. в с. Завадів Стрийського повіту першу українську молочарську спілку [228: с.146].

“Просвіта”, на думку А. Качора, була “матір’ю не лише кооперативного молочарства, але всіх кооперативних установ і тому всі кооперативні централі й всі види кооператив з великою пошаною ставилися до товариства “Просвіта” та її читалень, допомагаючи фінансово в її відповідальній праці. “Просвіта” zorganizувала першу трирічну торговельну школу у Львові, де вчили кооперацію і організацію кооператив, як обов’язковий предмет. При тій школі відкрито однорічний торговельний курс т.зв. “Курс абітурієнтів”, звідки щороку виходило багато добрих кооперативних працівників... в т.ч. для “Маслосоюзу”, зокрема крамничних експедієнток” [232: с. 93].

Розвитку економічного просвітництва та пропаганді передового досвіду сприяли господарські виставки. Як “маніфестація економічного і культурного поступу українського народу в Галичині” оцінювалась організована “Просвітою” і “Крайовим Молочарським Союзом” у вересні 1909 р. у Стрию перша українська хліборобська виставка. Понад три тисячі представлених на ній експонатів відображали історичний розвиток та сучасний стан різних галузей господарства і культури. Її оглянуло 36 тис. відвідувачів. За загальним

визнанням, представлені тут вироби були вищої якості, ніж на подібних польських презентаціях. Також про зрушення у хліборобській галузі засвідчили організовані спільно з “Маслосоюзом”, РСУК та “Сільським Господарем” “окружні” виставки у Стрию (вересень-жовтень 1927 р.) [267: с .2] та Копичинцях (вересень 1928 р.) [266: с. 104].

Надзвичайно велике значення для розвитку українського кооперативного молочарства мала досить тісна та плідна співпраця з товариством “Сільський Господар”, метою якого було дбати про господарське та культурне піднесення українського села, зокрема розвивати інфраструктуру аграрного ринку, створювати національну сільськогосподарську освіту та дослідну науку. Згідно з рішеннями III з’їзду агрономів (2 березня 1929 р.) “Сільський господар” займався організацією селянського молочного скотарства, “Маслосоюз” – переробкою і продажем молочних продуктів. Члени секцій з годівлі та вирощування великої рогатої худоби і господарські референти районних молочарень контролювали молочність, займалися окультуренням сіножатей і пасовищ, кормовиробництвом, постачанням молока до молочарень [265: с. 187].

Господарський план районних молочарень з 1936 р. став складовою планів філій “Сільського господаря” і виконувався на місцях секціями годівлі та вирощування рогатої худоби. Інспекторат агрономічної праці зобов’язав з 1 січня 1937 р. опрацьовувати такі плани “в усіх ступенях підбудови “Маслосоюзу”. У 1938 р. спільні плани філій та гуртків “Сільського господаря” були узгоджені з 101 районними молочарнями, проведені товариством 4 конференції і 9 окружних з’їздів з представниками РСУК і “Маслосоюзу”. На вимогу молочарської кооперації “Сільський господар” забезпечував однастайність праці агрономів, її відповідність вимогам кооперації [228: с. 188].

“Маслосоюз” з “Сільським господарем” та іншими товариствами створив систему недержавного громадського регулювання поступом селянського сільськогосподарського виробництва. Молочарські кооперативи, крім організації переробки молока та збуту молочарської продукції, змушені

були займатися агрономічною допомогою селянству. І якраз в цьому найбільш ефективно виявилася співпраця з “Сільським господарем”.

У діяльності “Сільського господаря” показові заходи використовувалися для сприяння розвитку молочного скотарства селянських господарств. Праця організовувалася за методом контролю молочності – виявлення природної молочної продуктивності корів через науково унормовану годівлю, який був запозичений з багатолітнього досвіду сільськогосподарських товариств США (з 1886 р.), Німеччини (з 1897 р.), інших держав Європи по створенню високопродуктивних порід молочної худоби і вдосконалення технології виробництва молока. На початок 20-х років контролювалася молочність 23% корів у Данії, 15% – у Голландії, 10 % – у Швеції, 7% – в Англії, 7% – у Фінляндії, 5% – у Норвегії [184: с.11-13].

Датські контрольні союзи займалися продуктивністю худоби і виробництвом молочних товарів для Лондонського ринку, вимоги якого дрібні господарі могли задовольнити лише при спільній організації виробництва. Німецькі контрольні товариства були допоміжними при скотарських союзах і займалися породністю тварин. Упродовж 1908-1928 рр. їх кількість зросла з 207 до 2612 товариств, членами яких були 50888 селян – власників 924484 корів. Пересічна річна молочність становила 2724-3591 кг молока з 3,25-3,75% товщу. У Польській державі державний контроль молочності проводився у великих маєтках і господарствах заможних польських селян і передбачав лише пошук найпродуктивніших корів серед високо молочних.

Значення контролю молочності полягала в тому, що це сприяло зростанню надоїв молока. Збільшення надоїв молока, на думку М. Холєвчука, директора “Сільського господаря”, забезпечувалося двома основними способами:

- 1) раціональною годівлею великої рогатої худоби;
- 2) розведенням породи великої рогатої худоби молочного напрямку, нових порід племінної худоби.[184: с.16]

Для забезпечення ефективного розвитку кооперативного молочарства необхідна була значна кількість молока для переробки. Одним із важливих засобів збільшення молочної продукції став контроль молочності. Перша спілка контролю молочності була заснована в Данії в травні 1895 р. в с. Веєн. Вона нараховувала 13 членів із загальною кількістю 320 корів і відповідно до статуту своїм завданням вважала: надавати членам допомогу в перевірці кількості молока від кожної окремої корови, контролювати відсоток жирності молока, аналізувати кількість спожитого корму [290:с.151]. Результати праці були ефективнішими і сприяли утворенню значної кількості подібних спілок. Протягом чотирьох років в Данії було організовано 128 контрольних спілок. За добрим прикладом цієї країни пішли Німеччина (1897), Швеція, Норвегія (1898), Голландія та Фінляндія (1900), Англія (1905) та ін. [284:с.108].

Першу спілку контролю молочності Східної Галичини було засновано в січні 1913 р. в с. Підберізці на Львівщині. Її організували 11 селян, які мали 29 корів. Із 29 корів, які перебували на контролі, 19 належали до симентальської породи, 8 – до чорно-білої низинної, одна – мішаної породи. На жаль, діяльність цієї спілки після першої світової війни не була відновлена [184:с.46].

Рішення про запровадження контролю молочності у господарствах гуртківців “Сільського господаря” було прийнято III з’їздом українських агрономів 2 березня 1929 р. Ставилися завдання: виявити у селянських господарствах корів з кращою природною молочною продуктивністю для вдосконалення стада громади; наочно довести залежність удійності корів від структури раціонів годівлі, умов утримання, вирощування молодняку; навчити селян займатися кормовиробництвом.

Конференція представників “Сільського господаря”, Ревізійного союзу українських кооперативів і “Маслосоюзу” 5 листопада 1929 р. виробила план організації контролю молочності у краї, який вже 29 листопада був затверджений Міністерством сільського господарства. Було ухвалено започаткувати контроль молочності секціями годівлі та вирощування великої рогатої худоби при гуртках “Сільського господаря” на території районних

молочарень “Маслосоюзу”, забезпечити працю науково-методичними розробками та документацією, підготувати кадри контролерів-асистентів.

На конференції були прийняті наступні рішення:

1. Відповідальність за організацію контролю молочності покладено на товариство “Сільський господар” та “Маслосоюз”.
2. Контроль молочності здійснюватимуть секції годівлі та вирощування великої рогатої худоби, засновані при товаристві “Сільський господар”, а у випадку їх відсутності організувати відповідні секції при молочарських кооперативах.
3. Контроль молочності здійснювати насамперед в районах діяльності кооперативних молочарень.
4. Фахову підготовку контролерів-асистентів зобов'язані здійснювати за згодою товариство “Сільський господар” та “Маслосоюз” [184:с.48].

План зоотехнічної праці, розроблений правлінням “Сільського господаря” на 1930-1931 роки передбачав, що вже у 1930 р. 51 контролер молочності буде контролювати молочність 13 тис. корів [265:с.236].

Ініціаторами і організаторами контролю молочності були директор “сільського господаря” М. Холевчук, повітовий агроном Коломийської філії Станіславського воєводства В. Дмитренко; експериментальною базою і осередком показової праці став район молочарні с. Балинці Коломийського повіту.

Пересічна річна молочність галицьких корів становила приблизно 1300 кг молока. На думку М. Холевчука “завдяки молочарській кооперації, знайдуться у селян корови, що дають більше чим 1300 кг молока в рік, але є ще в нас багато корів, що дають ледве 600 кг молока річно, якраз стільки, що дає пересічна коза. Ми маємо можливість побільшити контролем молочність наших корів вдвічі; це залежатиме від того, чи більше або менше докладно будемо в цьому напрямі працювати...” [184:с.23].

Попередня праця включала підготовку перших двадцяти контролерів на курсах (18 листопада – 24 грудня 1929 р.) у Коршівській сільськогосподарській

школі; проведення шести пропагандистських дводенних – двотижневих курсів, у яких взяли участь понад 500 селян з двадцяти однієї громади повіту; перегляд агрономами і ветлікарями товариства тваринницьких приміщень, худоби селянських господарств із наступними консультаціями; показову годівлю корів; шеститижневий експериментальний контроль молочності десяти корів у Балинцях. Аналіз результатів свідчив, що внаслідок унормування раціонів годівлі корів надої молока зросли пересічно на 3,05 кг або 50%, вартість молока відносно вартості кормів – пересічно на 0,57 зл. У Балинцях гуртком “Сільського господаря” було засновано в жовтні 1932 р. першу секцію годівлі та вирощування великої рогатої худоби [37], [41: арк.17].

Спільне засідання 5 грудня 1931 р. членів дирекції Балинецької районної молочарні, ради гуртка “Сільського господаря”, представників споживчого і кредитового кооперативів, “Просвіти” визнало контроль молочності важливим чинником економічного відродження та загальнокультурного піднесення селянських господарств, ухвалило почати його за принципом масової участі усіх селян, які постачають молоко до районної молочарні. Були призначені три контролери-асистенти, керівником – В. Дмитренко. Дирекція районної молочарні дозволила використовувати лабораторію, зобов’язалася фінансувати працю, закупити трьох бичків симентальської породи.

Праця щодо налагодження контролю молочності велася спільними силами товариства “Сільський господар” та кооперативних молочарень і полягала в наступному:

- 1) керівництво кооперативної молочарні повинно дбати, щоб всі доставці молока стали членами секції годівлі та вирощування великої рогатої худоби при гуртку “Сільського господаря”;
- 2) управа гуртка “Сільського господаря” утримує контролера молочності, який має вести кваліфіковану діяльність в секції;
- 3) на утримання контролера молочності члени секції сплачують внесок, розмір якого схвалюють загальні збори секції;

4) ці внески керівництво кооперативної молочної буде стягувати з членів при виплаті за доставлене молоко і передавати до гуртка “Сільського господаря”.

Ці приблизні умови співпраці могли змінюватися в залежності від місцевих обставин.

Секція годівлі та вирощування великої рогатої худоби не являлася новою організацією, а була лише відділом гуртка “Сільського господаря” для здійснення певної праці на основі §3 статуту “Сільського господаря”. Тому всі рішення загальних зборів секції повинна була затверджувати управа гуртка. Секція ставила собі за мету збільшити молочність та покращити господарську та племінну вартість великої рогатої худоби. І тому була зобов’язана:

- 1) утримувати племінних бичків;
- 2) вести контроль молочних корів;
- 3) вести племінні книги;
- 4) сприяти заснуванню кооперативних пасовищ для вирощування молодняка;
- 5) дбати про санітарно-гігієнічні умови утримання великої рогатої худоби;
- 6) давати корисні поради щодо правильної годівлі худоби [184:с.50-51].

Найважливішим в роботі секції було здійснення контролю молочності корів, яку мав вести відповідно підготовлений контролер. Праця контролера-асистента полягає в наступному:

- 1) аналіз надоїв молока від корови;
- 2) простеження за процесом годівлі і визначення кількості необхідного корму для тварин;
- 3) обрахунок прибутковості вирощування великої рогатої худоби на основі детального книговодства [290: с.153].

До обов’язків контролера-асистента входило:

1. Забезпечення правильної годівлі та раціонального догляду за худобою.

2. Визначення живої ваги кожної контрольованої тварини щонайменше двічі на рік (навесні та восени).

3. Визначення контрольних днів перевірки надоїв кожної корови (кількості та якості молока).

4. Встановлення кормових паїв для корів, аналіз кормів в господарстві та підрахунок їх кількості для рівномірної годівлі тварин протягом цілого року, беручи до уваги і літній випас.

5. Ведення відповідної документації та племінних книг.

6. Ознайомлення членів зі значенням контролю молочності, заходами щодо поліпшення молочності корів, та раціональною годівлею великої рогатої худоби [41: арк.42].

Для фахової підготовки контролерів товариство “Сільський господар” вело 6-тижневі ветеринарно-годівельні курси у власній школі в с. Коршеві Станіславівського повіту. Програма курсу охоплювала найважливіші ділянки з питань годівлі та вирощування великої рогатої худоби та сільськогосподарської ветеринарії. Для практичного навчання в Коршеві при школі товариства “Сільського господаря” функціонувала племінна ферма “Маслосоюзу”, де учні отримували вміння та навички необхідні для здійснення контролю молочності [184:с.77-78].

Дослідження, проведені в Балинцях протягом року (15.05.1931 р. – 14.05.1932 р.) показали, що одна корова дала пересічно 1.869 кг молока жирністю в 3,6%. Вартість молока пересічно від однієї корови була 287 зл., а вартість корму – 235 зл. Отже, прибуток від однієї корови за цілий контрольний рік склав 52 зл.

При огляді 274 корів, які перебували під контролем, виявлено, що лише 102 корови (37%) були годовані точно за вказівками контролерів, 139 корів (51%) були годовані тільки частково по нормах, а 33 корови (13%) в силу того, що їх господарі не мали для них достатньої кількості корму, були годовані не відповідно до норм.

Зроблений підрахунок пересічної кількості молока для кожної групи контрольованих корів дав різні та повчальні результати:

Корови годовані:	Кількість молока в кг	%
відповідно до норм	2.343	100
частково до норм	1.839	78
не по нормах	1.252	53

Отже, як бачимо, корови годовані лише частково відповідно до норм дали $\frac{2}{3}$, а корови годовані не по нормах – тільки $\frac{1}{2}$ тієї кількості молока в рік, що корови годовані точно за вказівками контролерів [285:с.115-116].

Напружена та послідовна праця Балинецького контрольного району довела, що контроль молочності та точне виконання вказівок контролера може забезпечити прибутковість молочарської справи.

Контроль молочності переконував селян, що без достатньої кількості корму для корів не може бути багато молока. В 1932 р. в Балинецькому контрольному районі було засіяно кормовими культурами на 140 моргів більше ніж в 1931 р. Селяни переконалися, що санітарно-гігієнічні умови також впливають на збільшення молочності та якості молочних продуктів. Почалася реконструкція старих та будівництво нових стаєнь. Про позитивний вплив цих змін на розвиток молочарства та збут молочної продукції свідчило те, що державна комісія у червні 1932 р. визнала масло районної молочарні у Балинцях найвищої якості [285:с.116].

Початок роботи щодо організації контролю молочності не знаходив схвальних відгуків серед місцевих селян. Директор Балинецької районної молочарні згадує: “Я переконував селян, що ця праця доведе до поліпшення годівельного молочного матеріалу. Та це були тоді лише слова. Селяни слухали, але кожний думав по-своєму, а вже ціла справа втрачала значення, коли селяни довідалися, що ту працю треба самим оплатити...” [106:с.90].

Доклавши значних зусиль, “Маслосоюз” спільно з товариством “Сільський господар” зуміли налагодити роботу в ділянці контролю молочності. Пересічна продукція однієї контрольованої корови в окремих контрольних районах в 1933-1934 рр. була наступною:

Населений пункт	Кількість молока в кг	Жирність в	
		кг	%
Балинці	2.377	83,2	3,71
Княжидвір	1.960	73,0	3,72
Печеніжин	2.270	85,5	3,75
Миловання	1.734	64,9	3,75
Вікторів	1.773	77,5	3,74
Яворів	1.714	61,4	3,58

Порівнюючи продукцію молока в 1933-1934 рр. з продукцією в минулих роках слід зазначити, що в 5 контрольних районах спостерігалось збільшення молочності, а саме в Балинецькому районі на 10,1% порівняно з минулорічною, в Печеніжинському – на 8,4%, в Милованському – на 1,1%. Тільки в Княжидвірському районі відбулося зменшення кількості молока на 200 кг. У зв'язку з тим, що було взято під контроль велику кількість нових корів [284:с.87-88].

З метою налагодження питання годівлі великої рогатої худоби в 1936 р. члени зоотехнічного відділу здійснили поїздки до 25 філій та 53 районних молочарень. Для ефективної діяльності при філіях “Сільського господаря” було створено агрономічну колегію, завдання якої полягало в:

- 1) дбати про фонди для господарської праці;
- 2) складати план роботи та звітувати про виконану працю.

В 1936 р. зоотехнічний відділ працював над вдосконаленням методів праці в ділянці годівлі та плекання сільськогосподарських тварин. “Маслосоюз” надав субвенції зоотехнічному відділу товариства “Сільський господар”, крім того, районні молочарні фінансово утримували агрономів, лікарів-ветеринарів, які працювали при філіях “Сільського господаря” [27].

Робота зоотехнічного відділу в ділянці годівлі великої рогатої худоби полягала в:

- 1) покращення стану годівлі через забезпечення відповідних санітарно-гігієнічних умов та необхідної кількості корму в господарствах;
- 2) племінній годівлі з контролю молочності.

Для покращення стану годівлі великої рогатої худоби зоотехнічний відділ в порозумінні з “Маслосоюзом” розробив план роботи, який було реалізовано протягом 1936 р. в усіх районних молочарнях, а також призначено господарських референтів при всіх районних молочарнях [28]. З метою ознайомлення господарських референтів з методами праці було проведено 8 з’їздів та однотижневі курси при відділах “Маслосоюзу”.

В 1936 р. в Милуванні відбулися шеститижневі курси для контролерів молочності, які закінчили 50 випускників.

Контроль молочності охоплював все більшу кількість корів, господарств та сіл про що свідчить така таблиця:

	1934-1935 рр.	1935-1936 рр.
Села, охоплені контролем молочності	21	34
Господарства	1107	1160
Корови	1242	1460

На основі даних за 1936 р. пересічна молочність корів найбільшою була в Княжидворі – 2520 л., а найменша у Видинові – 2117 л. [27:арк.2-4].

Досвід практичної роботи дозволив розробити методику контролю молочності у селянських господарствах, яка постійно вдосконалювалася. Він організовувався на основі самоокупності секціями годівлі та вирощування худоби при гуртках “Сільського господаря” за співпрацею з районними молочарнями та “Маслосоюзом”, який зобов’язався фінансувати агроперсонал. Контроль проводили контролери-асистенти філій або господарські референти молочарень щомісяця протягом року (з 15.05 до 14.05 наступного року). Формами контролю були масова, коли зобов’язувалися усі селяни-постачальники молока до районної молочарні, групова, добровільно оголошених селян, і експериментально-тимчасово-показова [265: с.237].

Обов’язковою умовою була пропаганда та практичне навчання селян, їх активна співпраця з агрономами, фаховим персоналом, точне виконання комплексу зоотехнічних заходів: ведення книг з інформацією про кожну корову, щоденний облік надоїв, дотримання раціону годівлі, складеного контролером, створення кормової бази, організація тваринницького двору, зокрема перебудова стаєнь, гноївень. Піддослідні корови формувалися у групи: “А” – годовані точно за вказівками контролерів, “Б” – частково, “В” – по-старому, переважно через відсутність кормів. Контролери-асистенти проводили контрольні надої, визначали відсоток жиру, вели облік окупності годівлі корів через співвідношення вартості молока і кормів, були порадиниками селян, проводили огляд господарств після закінчення контрольного року, підсумовували ефективність запроваджених технологій, спільно з агрономами розробляли плани розвитку селянських господарств [265: с.237].

Контролери-асистенти перевіряли молочність корів членів секції годівлі та вирощування великої рогатої худоби один раз на місяць протягом 14 днів. Періодичність контролю мала надзвичайно важливе значення. За даними міжнародного сільськогосподарського інституту в Римі при 14-денному контролі допускається похибка в 100 кг молока, а при 3-х тижневому – ця похибка зростає до 300-400 кг в рік [17: арк.20].

Зоотехнічний відділ дирекції “Сільського господаря” планував поширити контроль молочності у районах з розвиненим кооперативним молочарством, упродовж 1931-1934 років заснувати секції годівлі та вирощування великої рогатої худоби у 188 селах (Львівське воєводство – 100, Станіславське – 47, Тернопільське – 41), двічі на рік організувати курси підготовки контролерів молочності у Коршівській сільськогосподарській школі. Лише у Станіславському воєводстві 45 контролерів повинні були охопити контролем 6750 корів.

Через організаційні труднощі, відсутність фінансування та низький стан кормовиробництва кількість контрольних секцій зменшилася з 51 у 1930 р. до 18 у 1934 р. Аналіз документів товариства дозволяє зробити висновки, що контроль молочності територіально та за кількістю учасників поширився мало. Тривалість його проведення в окремих районах також була незначною: 9 років – один, 8 років – один, 7 років – два, 6 років – два, 3 роки – п’ять, 2 роки – 4, 1 рік – десять районів. За принципом масовості контроль молочності проводився лише в Балинецькому районі, груповим – у районах двадцяти молочарень: Княздвір, Печеніжин, Коршів, Перерів, Милованне, Видинів Станіславського воєводства, Яворів, Рава-Руська, Підберізці, Белз, Ременів Львівського, Катарівці Тернопільського воєводства [30], [265: с.238].

Діяльність “Сільського господаря” з запровадженням контролю молочності давала практичні результати. Унормована годівля точно за вказівками агрономів і контролерів молочності збільшувала удійність корів. Дослідження в районі Балинецької молочарні за три роки праці (1931/1932-1933/1934) показали щорічне зростання надоїв кожної і пересічно всіх груп корів. Утримання корів групи “Б” було нерентабельним, по групі “Б” дохід становив 14-55 зл., групи “А” – 62,5-107 зл. Кількість корів групи “А” збільшилася з 37 до 62%, з продуктивністю 2000-2500 кг – до 34,1%, 2500 і вище – до 35,3%, між якими було вісім корів продуктивністю 4000-4500 кг. Господарства селян ставали відгодівельними. За 1930-1931 роки було побудовано 119 нових, реконструйовано 19 стаєнь, поширилося використання

гною і кормових культур (буряк, конюшина, люцерна, мішанка) за 1931-1934 роки збільшилася на 49,1-185,2%. Балинецький район став дороговказом для правильної організації і ведення контролю молочності [265: с.238].

У 1934 р. “Сільський господар” разом з представниками районних молочарень, повітового самоврядування і Львівської хліборобської палати провів огляд селянської худоби у 5 районах, де проводився контроль молочності (Балинецькому, Княжидвірському, Печенізькому, Коломийському, Вікторово). Переможці одержали 15 тис. зл. винагороди від Міністерства сільського господарства і аграрних реформ. Ефективність запровадження контролю молочності підтверджувалася в усіх районах.

Щоб контроль молочності став масовим, ІХ з'їзд агрономів у березні 1935 р. план співпраці районних молочарень і повітових агрономів. У 1936 р. проведено 8 окружних з'їздів агрономів і господарських референтів молочарень. Було ухвалено спрямувати зусилля, насамперед, на створенні відповідних передумов через запровадження технологій утримання великої рогатої худоби і кормовиробництва. З цією метою проводилася система освітніх, показових і загально заохочувальних заходів: курси для селян, підготовка контролерів-асистентів та господарських референтів, перегляди худоби, будівництво зразкових стаєнь і гноївень, показові годівля та доїння, конкурси, закладання зразкових пасовищ та полів кормових культур. Філіям були надіслані бланки звітності з контролю молочності.

З 1937 р. секції годівлі та вирощування великої рогатої худоби засновувалися лише у тих громадах, де були бугаї-плідники і проводилася племінна робота, під контролем було не менше ніж 150 корів. Господарів приймали до секції за згодою агрономів. У цьому ж році “Сільський господар” отримав від Львівської хліборобської палати дозвіл реєструвати племінних бугаїв і корів (з удійністю 12-16 літрів), передавав їй для контролю молочності 513 корів, які вже могли стати вихідним племінним матеріалом. Наступного 1938 р. проводити контроль молочності у рамках Львівської хліборобської палати зголосилися 154 господарі, які мали 338 корів (у Коломийській,

Снятинській і Львівській філіях). Щоб відрізнити працю хліборобської палати від “Сільського господаря”, контроль молочності у документах товариства став називатись контролем ужитковості корів. Проблеми скотарства у цьому ж році розглядалися на чотирьох спільних з “Маслосоюзом” конференціях і двох з’їздах агрономів [265: с.240].

Контроль молочності у західноукраїнських селах не став масовим, хоча планувалося це зробити у 1938 р. Однією з причин була мало освіченість селян, навіть організатори селянського господарського життя не розуміли, що поступ у скотарстві без контролю молочності і технологічних умов годівлі неможливий. Не були врегульовані фінансові проблеми. За підрахунками зоотехнічного відділу дирекції “Сільського господаря” організація контролю молочності вимагала вкладення 5 зл. на одну корову, у 1938 р. ця сума не перевищувала 3,17 зл. Оплата контролерів-асистентів (50 зл. і харчі) не забезпечувала прожитковий мінімум, кількість їх постійно зменшувалася. Кількатижневі курси не давали достатнього рівня знань для професійного виконання обов’язків. “Сільський господар” не отримував державних субвенцій, що надавалися польським товариствам.

“Сільський господар” спільно з “Маслосоюзом” займався розвитком кормової бази селянських господарств. Восени 1934-1935 рр. у 11 селах Городенківського, Зборівського, Коломийського, Рогатинського, Скалатівського, Яворівського повітів проводилися показові досліди з пасовиськами. Порівняльний аналіз продуктивності 79 корів, що випасалися почергово на показових і громадських пасовищах, показав зростання щоденних надоїв на 2,6 літрів на користь окультурених пасовищ. У серпні 1935 р. домовлено з Львівською хліборобською палатою про надання громадам позички насінням трав і мінеральними добривами на 5 років з оплатою на третій рік. У 1938 р. поліпшено природних кормових угідь на території 503 га у 24 місцевостях і 430 господарствах, змеліоровано 843 га сіножатей у 315 господарствах. Показовий характер мало травосіяння, проведене у 1935 р. у 6, в 1936 р. у 15, в 1937 р. у 53, у 1938 р. в 153 селах [265: с.241].

Господарства і гуртки “Сільського господаря”, що займалися показовим дослідництвом, стали практичною школою ознайомлення з науковими розробками, передовою агротехнікою, методикою їхнього впровадження, а селяни-господарі – “провідниками поступу сільськогосподарського на селі”.

Важливе значення мала співпраця “Маслосоюзу” з “Сільським господарем”, “Просвітою” та “Рідною школою” в культурно-просвітній діяльності. Завдяки їх спільним зусиллям в Східній Галичині функціонували однорічна хліборобська школа товариства “Просвіта” в Милованні [41,42], школа “Сільського господаря” у Коршеві, спеціальна молочарська школа “Маслосоюзу” у Стрию[36] , агрономічні курси при товаристві “Сільський господар” в Янчині.

На першому місці за значенням була молочарська школа в Стрию, яка щорічно забезпечувала кооперативне молочарство кваліфікованими кадрами. При сприянні молочарської кооперації школа в Коршеві готувала контролерів молочності [188: с.27].

Сільськогосподарську освіту давала школа товариства “Просвіта” в Милованні Станіславівського воєводства. Ця школа була заснована ще в 1909 р. за фінансової підтримки митрополита А. Шептицького. Кожного року в цій школі навчались приблизно 50 учнів з усіх куточків Галичини [35]До кінця 1938 р. її випускниками стали майже 800 фахівців. Навчання в школі велося на основі програми, затвердженої міністерством освіти та охоплювало всі галузі сільського господарства і готувало учнів не тільки до ведення власного господарства, але й до праці в хліборобських та кооперативних організаціях [25: арк.2-3].

При господарській школі товариства “Просвіта” в Милованні згідно з пропозицією “Маслосоюзу” від 20 грудня 1932 р. та рішенням Головного відділу “Просвіти” від 3 січня 1933 р. було виділено приміщення для ферми “Маслосоюзу”. Для з’ясування цього питання було створено комісію в складі Ю. Мудрака (товариство “Сільський господар”), М. Корчинського і К.

Коберського (товариство “Просвіта”) та А. Мудрика і М. Хронов’ята (“Маслосоюз”) [44: арк.7].

Умови договору передбачали:

1. Племінна ферма, яка нараховує 1 бугая симентальської породи та 5 корів цієї ж породи, є власністю “Маслосоюзу”.
2. Товариство “Просвіта” підпорядковуючи собі ферму зобов’язується вести її згідно правил годівлі так, щоб ця ферма стала джерелом племінного матеріалу та одночасно була школою практичного навчання молочного господарства для учнів сільськогосподарських курсів.

За даними станом на 1933 р. пересічна молочність корів становила 1.787 кг молока в рік від однієї корови, що на 556 кг менше пересічно від однієї корови в селянських господарствах Балинецького контрольного району і на 574 кг менше ніж в контрольних районах польських організацій. Згодом корови Милованської ферми перевищили молочність селянських корів, оскільки мали всі умови для раціональної годівлі, взірцеву стайню та фаховий нагляд на місці.[41:арк.19].

В 1929 р. “Маслосоюз” виділив 8.000 зл. для заснування племінної ферми в Коршеві. В березні 1930 р. у Винниках на Львівщині проходили годівельно-ветеринарні курси, які закінчили 23 майбутні контролери молочності, а враховуючи випускників Коршівської школи було підготовлено 60 контролерів-асистентів [11:арк.51].

Досвід діяльності “Сільського господаря” з піднесення продуктивності молочного скотарства та інших галузей тваринництва селянських господарств дозволив пропагувати та поширювати комплекс технологічних прийомів: годівлю за раціонами, створення тваринницького двору, дотримання правил догляду та утримання домашніх тварин, вибракування тварин з низькою природною молочною продуктивністю, для поліпшення місцевої породи у кожній громаді мати бугаїв-плідників, розширення посівів кормових культур, окультурення природних луків та пасовищ. Це були резерви ефективності,

доступні для усіх селян-господарів. Наполеглива праця філій та зоотехнічних секцій гуртків “Сільського господаря” з відділами та районними молочарнями “Маслосоюзу” сприяла розвитку тваринництва.

Ґрунтуючись на кооперативному законі від 29 жовтня 1920 р., що дозволяв господарську працю поєднувати з культурно-просвітницькою, наради представників українських громадських організацій у листопаді-грудні 1920 р. підтримали ідею спільної праці союзної кооперації, “Сільського господаря” і “Просвіти”, обрали центральну організаційну комісію з розбудови української кооперації. До неї ввійшли: Ю. Павликовський від “Сільського господаря”, д-р Степан Баран від товариства “Просвіта”, Іван Филипович від Крайового союзу ревізійного, Денис Корінець від Крайового союзу господарсько-торговельних спілок, Крайового союзу для хову і збуту худоби, Крайового молочарського союзу було створено керівний орган – Крайовий комітет організації кооперативів (ККОК). За статутом, затвердженим 22 лютого 1921 р., його метою було підвищити культурний рівень українського населення, для цього централізувати кооперативне життя в сильній крайовій організації, проводити заходи, що входять до статуту “Сільського господаря”.

Головна рада “Сільського господаря” на засіданні 11 лютого 1921 р. ухвалила рішення про співпрацю з кооперацією та доцільність розбудови економічного життя із двох центрів: “Сільського господаря” – головної корпорації українських селян, та Крайового ревізійного союзу як найвищого об’єднання західноукраїнської кооперації. Для досягнення економічної самостійності товариства передбачалося перебудуватися з корпоративної установи на кооперативну, а згодом об’єднатися із крайовими сільськогосподарськими кооперативами в єдину організацію. Гаслом діяльності товариства стало “творити тривке економічне і культурно-просвітницьке життя, незалежне від державних субвенцій, оперте на крицевий фундамент власної помочі нашого народу”. Керівництво товариства звернулося до членів філій і гуртків з роз’ясненням мети і значення перебудови, конкретними

порадами. У жовтні 1921 р. філії провели 9 окружних конференцій, рішення яких прискорили процес перебудови.

Обрана із членів ККОК, “Комісія п’яти”, яку очолив Ю. Павликовський, підготувала програму громадсько-економічної діяльності, затверджену на першому крайовому кооперативному з’їзді 1-2 листопада 1921 р. згідно з її положеннями, у селах Західної України на основі зразкового статуту, підготовленого ККОК, повинні були створюватися з використанням організаційної мережі “Сільського господаря” універсальні господарсько-споживчі кооперативи (ПСК і ОСК) як координаційні та посередницькі центри на периферії. Вони, відповідно до напрямів діяльності, визнавали керівними центрами крайові галузеві кооперативні союзи, одночасно повинні були стати членами Ревізійного кооперативного союзу, “Сільського господаря”, “Просвіти” та здійснювати їх статутні завдання. При кооперативі мав бути гурток для сільськогосподарської праці. Кооперативи, утворені з гуртків “Сільського господаря”, зобов’язувалися носити його назву. Філіям товариства відводилася роль ініціаторів кооперативної організаційної діяльності в повітах, засновників повітових союзів кооперативів та їх виконавчих органів. Якщо союз кооперативів проводив роботу самостійно, філії “Сільського господаря” делегували його до складу представників.

Отже, гуртки “Сільського господаря” в повоєнній реорганізації відроджувалися як відділи універсальних господарсько-споживчих кооперативів, що повинні були виконувати статутні завдання товариства і надавати агрономічну допомогу селянам, а в майбутньому стати основою єдиної сільськогосподарської організації села. Члени товариства “Сільський господар” відіграли провідну роль у створенні низових сільських і союзів кооперативів: поширювали відомості про цілі та значення кооперації, залучали селян до кооперативної праці, організовували і направляли діяльність усіх видів сільської кооперації [265:с.123].

Гуртки та філії “Сільського господаря” представляли інтереси усього українського селянства. Статутні положення зобов’язували осередки

товариства бути оборонцями прав селян, радниками та помічниками в організації господарства, керманичами господарського життя громад і повітів.

Діяльність “Сільського господаря” значною мірою залежала від взаємодії з українською кооперацією, яка впродовж 1925-1929 рр. сформувалася в чітку систему: Ревізійний союз українських кооперативів (РСУК) – ідейно-організаційний і контролюючий центр; трирівнева кооперація із загального заupu і збуту (сільські кооперативи-кramниці, повітові або окружні союзи кооперативів і “Центросоюз”); дворівневий Крайовий молочарський союз “Маслосоюз” з районними молочарнями; Крайовий союз кредитовий (сільські райфазенки, міські українбанки і “Центробанк”, який став фінансовим центром західноукраїнської кооперації); Народна торгівля як крайова гуртовня та організаційний центр міських споживчих кооперативів.

Механізм співпраці формувався з таких напрямів: створення організаційно-фінансових основ і системи координаційних органів, розробка заходів, які б сприяли піднесенню аграрної культури селянських господарств та їх включенню у ринкові відносини.

Відновлені впродовж 1925-1929 рр., філії і гуртки “Сільського господаря” допомагали заснуванню і розвитку сільських кооперативів, здійснювали громадський контроль за їх діяльністю. Керівництво товариства вважало кооперативи статутним засобом у досягненні мети і завдань хліборобської організації, якою для українського селянства Східної Галичини було товариство “Сільський господар”. Звернення його дирекції у березні 1927 р. до союзів кооперативів наголосило на необхідності спільної праці над програмою і планами громадсько-економічної діяльності. Керівники центральних, повітових і окружних союзів кооперативів ставали членами Головної та філіяльних рад “Сільського господаря”. Важливим проявом співпраці стало фінансування “Маслосоюзом” Крайової хліборобської виставки у Стрию [265:с.127].

“Сільський господар” під керівництвом Євгена Храпливого, щоб забезпечити поступ українського селянства, погодив план своєї роботи з

Ревізійним Союзом Українських кооперативів, зокрема з “Маслосоюзом”. “Сільський господар” мав обов’язок вести всю агрономічну роботу в краї, всі агрономи при кооперативах переходили також під керівництво Товариства. Зрозуміло, що плани агрономічної роботи також розробляв “Сільський господар”.

Товариство та інші центральні установи мали відповідну узгодженість щодо виробництва молочних і м’ясних продуктів, вирощування великої рогатої худоби тощо. Найбільше уваги приділив Є. Храпливий кооперації та плануванню агрономічної роботи не тільки з уваги на її важливість, але й тому, що був добре обізнаний з нею. За його ініціативою в товаристві “Сільський господар” була проведена значна реорганізація. При товаристві було створено Головну організаційну секцію, яка мала дбати про розбудову агрономічної праці в краю, про поглиблення всіх ділянок економічного життя, а зокрема сільськогосподарської кооперації. Є. Храпливий вважав, що створення Головної Організаційної Секції “є явищем корисним, а в життю і праці “Сільського господаря” явищем надзвичайно важливим” [219:с.37]. Завдяки їй вдалося об’єднати зусилля усіх центральних установ, спрямувати їх на шлях активної господарської та культурної діяльності.

Важливу роль у розвитку громадсько-економічної діяльності відіграли жіночі організації, які вбачали в ній шлях до піднесення суспільної активності українок, зокрема “Союз українок”. Ця організація розгорнула широку пропагандистську кампанію, в основу якої було покладено гасло: “Скріпимо кооперацію масовим членством”. “Союз українок” разом з “Маслосоюзом” та “Сільським господарем” сприяли підвищенню господарської культури жіноцтва. Так, наприклад, районна молочарня с. Ременів на Львівщині прийняла Марію Мацех, яка закінчила курси “Сільського господаря” при секції сільських господинь. До її обов’язків перш за все входив контроль за гігієною при доїнні корів, за чистотою рук, посуду, дійок корів, а також за гігієною стаєнь. Референтша їздила по навколишніх селах, скликала жіночі наради,

відвідувала господинь в їхніх домівках, розмовляла з постачальниками молока у збірнях [182с. 82].

Українська молочарська кооперація активно співпрацювала з Українським лікарським товариством, яке було засноване у Львові і ставило собі за мету піднести санітарно-гігієнічні умови галицького села на вищий рівень. З ініціативи районної молочарні у с. Ременів Львівського воєводства в 1937 р. було організовано перший український кооператив здоров'я, який об'єднував більш як 500 членів, переважно членів районних молочарень із восьми сіл, які сплачували по 0,5 зл. в місяць і могли користуватися послугами лікарів. Організатором та директором першого кооперативу здоров'я був Іван Фур, який очолював також районну молочарню в с. Ременів [228: с. 93].

Співпраця “Маслосоюзу” з українськими громадськими та господарськими організаціями в досліджуваний період сприяла піднесенню рівня господарської культури галицьких селян. Завдяки активній агітаційній та просвітницькій роботі цих товариств відбувалося формування економічного мислення в селян та їх прилучення до агрокультурних знань.

Громадсько-економічна співпраця української молочарської кооперації з названими організаціями стала важливим чинником внутрішньої консолідації українців під владою Польщі та сприяла підвищенню добробуту й рівня життя галицького селянства.

ВИСНОВКИ

Здійснений в дослідженні аналіз розвитку української молочарської кооперації Галичини в 1921-1939 рр. дозволяє зробити висновок, що вона стала невід'ємною частиною національного суспільно-політичного, економічного і культурного життя та розвивалася одночасно з іншими формами кооперативної організації.

Українське молочарство розвивалося найбільш динамічно з-поміж усіх галузей галицької української кооперації завдяки організаційній розбудові та невтомній праці її керівників.

Європейський досвід кооперативного будівництва засновники української молочарської кооперації прагнули пристосувати до можливостей і завдань, що стояли перед галицьким селянством. В умовах бездержавного розвитку українського суспільства кооперація розглядалася як своєрідна форма боротьби українського народу за самостійне національне існування з метою піднесення рівня добробуту українського населення. Ідеологічна спрямованість української молочарської кооперації не відповідала політиці польського уряду. Проте Польща була європейською, парламентською, порівняно демократичною державою. Її закони, а особливо кооперативний закон від 29 жовтня 1920 р., дали можливість українцям створювати кооперативні спілки та об'єднання. Разом з тим польська влада намагалася не допустити перетворення кооперативів в осередки українського національного руху.

Досліджуючи історію розвитку української молочарської кооперації Галичини, її найважливіші етапи, розквіт та успіхи, необхідно зазначити, що рушійною силою усіх кооперативних формувань України завжди було селянство, а ідейним каталізатором кооперативного руху виступала інтелігенція, яка несла свої знання, досвід, ідеї в народ. Тому насамперед важливим є моральний та соціальний аспекти розвитку сучасної кооперації. Вона сьогодні, як і в минулому, повинна ґрунтуватися на високому моральному обов'язкові перед суспільством та членами кооперативу, підпорядкуванні

власних інтересів загальним. Слід пригадати як на першому етапі своєї праці організатори кооперації спочатку були фактично мандрівними вчителями, що ходили від села до села, навчаючи людей основ молочарства, кооперативно-торгівельної роботи. Дуже часто вони працювали без жодної оплати, як і безкоштовно виділяли приміщення для молочарень.

Розвитку української молочарської кооперації у Галичині сприяли природно-кліматичні умови, до того ж тут були міцні кооперативні ідеї. Аналіз показує, що природні умови для розвитку молочарства в краї були не гірші, як у провідних молочарських країнах Західної Європи.

Досвід “Маслосоюзу” довів, що найважливішими принципами кооперації є добровільність об’єднання, взаємодопомога та мотивація спільної діяльності, котрі робили кооперативну організацію привабливою для усіх учасників. “Маслосоюз” вміло використав усі ці принципи. Селяни добровільно ставали членами кооперативу, бо знаходили у цьому переваги. Ціни на закуплене “Маслосоюзом” молоко були дещо вищими як у польських кооперативах, що було вигідно для українських селян.

Будь-яка кооперативна організація досягає успіху лише тоді, коли чітко формулює свою мету, обґрунтовує її у стратегічних планах, прораховує у бюджетах. Саме це було притаманне “Маслосоюзу”, що дозволяло йому динамічно рухатись від одного етапу розвитку до наступного, досягаючи нових успіхів.

Досвід “Маслосоюзу” свідчить, що запорукою його успішної діяльності була вміло організована робота, а також “єдина команда”, яку очолили справжні лідери, та раціонально організоване управління. Справжніми лідерами у “Маслосоюзі” були А. Палій та А. Мудрик. Вони поділили між собою роботу у відповідності до навичок, здібностей і досвіду, згуртували колектив односторонців. У централізованому порядку дирекція вирішувала усі стратегічні напрями діяльності, доручивши самостійне ведення господарських справ низовим кооперативам. Особливо слід відзначити переваги організаційної структури “Маслосоюзу”, яка була унікальною на той час. Вона мала мінімальну кількість

рівнів управління, дозволяла ефективно здійснювати інформаційний обмін, була спроектована у відповідності до стратегії організації. А це забезпечувало результативність управління та успіх діяльності низового підрозділу. Аналіз організаційної структури “Маслосоюзу” показує, що вона була добре адаптованою до тодішніх умов і мала відповідну стратегію. Організаційну структуру “Маслосоюзу” слід класифікувати як функціонально-ринкову, оскільки вона об’єднувала спеціалізовані підрозділи з виробництва, переробки, обслуговування, водночас не забуваючи про збут товару. Це дозволяло “Маслосоюзу” концентрувати зусилля на виробництві продукції високої якості для задоволення потреб кожного сегменту ринку.

Двоступенева структура “Маслосоюзу”, маючи мінімальну кількість рівнів управління, дозволяла оперативно здійснювати організацію взаємодії та делегувати повноваження, забезпечити оперативне проходження інформації каналами прямого інформаційного обміну без перешкод. Саме чітка система поділу праці і відповідальності в усіх підрозділах допомогла “Маслосоюзу” швидко вирости у фінансово стійку господарську структуру.

Важливим було те, що робота “Маслосоюзу” будувалась на наукових засадах. В цій ділянці плідно працювали агрономи і господарські референти товариства. “Маслосоюз” також здійснював селекційно-племінну роботу, організувавши розплідник симентальської породи худоби при сільськогосподарській школі у Коршеві та Милованню. У районних молочарнях існували секції “Охорони тварин”. Вони фінансували ветеринарну службу, яка дбала про гігієнічні умови догляду за худобою, навчала селян прогресивних технологій ведення тваринництва.

При “Маслосоюзі” діяли постійні молочарські курси, а згодом однорічна молочарська школа. “Маслосоюз” своєю різнобічною діяльністю сприяв поширенню серед селянства освіченості та культури ведення господарських справ, а, отже, і добробуту. У цьому напрямі “Маслосоюз” тісно співпрацював з українськими громадськими й господарськими організаціями,

такими як: “Просвіта”, “Сільський господар”, “Рідна школа”, “Союз українок” та ін.

Незважаючи на перешкоди польської влади, український кооперативний рух в Галичині у міжвоєнний період досяг значних успіхів. Напередодні другої світової війни діяло 136 районних молочарень, які об’єднували 1600 збірень молока та сметани, обслуговуючи у 1938 році близько 205,3 тис. селянських господарств.

Кооперативний рух розглядався як школа самоврядування і засіб економічного самозахисту українців. За його допомогою вдалося зміцнити господарське становище українських селян, зупинити його пролетаризацію. Важливим було й те, що українська кооперація, зокрема і “Маслосоюз”, сприяли тому, що українське галицьке селянство почало вирізнятися своєю організованістю і національною свідомістю.

Підводячи підсумки розглянутої проблеми, підкреслимо, що історичний досвід кооперативного руху в Україні – не минувшина, а нереалізований і невикористаний великий творчий потенціал, здатний за певних умов перетворитися на реальну силу забезпечення матеріальних і духовних потреб людей.

Теоретичне узагальнення цього досвіду дає можливість визначити кілька основних властивостей, характерних для української кооперації. По-перше, кооперація здатна вирішувати масштабні і багатопланові економічні завдання. По-друге, кооперативні організації можуть сприяти вирішенню складних соціальних проблем суспільства, насамперед, підвищити зайнятість населення, підтримати найменш захищені його верстви. По-третє, кооперативні організації сприяють формуванню в широкого загалу людей особистої відповідальності за результати своєї праці, відновленню кращих принципів моральності. Все це може позитивно позначитися не лише на розвитку сучасної української економіки, а й на морально-психологічній атмосфері в суспільстві.

У світлі вищезгаданого відзначимо, що сьогодні відродження і розвиток новітньої кооперації в Україні є кардинальним загальнонаціональним

завданням. Для успішного його вирішення необхідно здійснити певний комплекс організаційних заходів. Насамперед, потрібна чітко визначена державна кооперативна політика. Заслужують схвалення і підтримки заходи, спрямовані на створення сприятливих умов для розвитку кооперативного сектора економіки, забезпечення зайнятості широких верств населення та посилення їх соціального захисту, надання кооперативам пільг та гарантій, що передбачено Законом України “Про кооперацію” від 10 липня 2003 р. Для успішного розвитку кооперації в Україні необхідно також розробити та затвердити державну програму пропаганди кооперативної ідеї, переваг кооперативного способу господарювання, природи кооперативних форм самопомоги, особливостей розвитку кооперації в Україні. Кооперативним структурам слід широко залучати наукові кадри, і в першу чергу, висококваліфікованих фахівців, до проведення наукових досліджень з питань теорії і практики кооперативного будівництва, особливостей кооперативного руху в окремих регіонах країни, внесення конкретних пропозицій щодо відродження української кооперації.

Слід враховувати те, що один з визначальних факторів впливу на розвиток кооперації – політичний, оскільки в умовах зростання соціальної напруженості, девальвації демократичних принципів у свідомості певної частини населення особливого значення набуває консолідація суспільства навколо тих інституцій, які зорієнтовані на вічні загальнолюдські цінності. Українська кооперація може і повинна відіграти тут неординарну роль, як демократична організація з глибокими національними традиціями. І насамперед тому, що вона за природою призначена сприяти трудовій самореалізації широких мас простих людей і задоволенню їхніх життєвих потреб.

Кооперація повинна залишитися поза політикою, проте розмежування між цими сферами суспільного життя не виключає підтримку кооператорами політичних і законодавчих кроків, спрямованих на користь кооперативів і на задоволення інтересів всього суспільства. Що стосується держави, то вона повинна гарантувати неутручання державних органів у внутрікооперативну

діяльність і забезпечити однакову державну підтримку для всіх видів кооперації.

Ринкова трансформація економіки, у тому числі й агропромислового комплексу України, вимагає широкого втілення у життя ідей молочарської кооперації. Активне залучення до реального сектора економіки кооперативних господарських організацій значно прискорить розвиток вітчизняного виробництва, створить додаткові робочі місця, сформує соціально-побутову інфраструктуру в сільській місцевості. Організаторам та творцям новітнього кооперативного молочарства не обійтись без творчого використання багатого досвіду діяльності міжвоєнного “Маслосоюзу”.

Список джерел і літератури:

I. Неопубліковані архівні матеріали

Центральний державний архів

громадських об'єднань України м. Київ

Фонд 6, оп. 1. Центральний комітет Комуністичної партії Західної України. 1917-1936 рр.

1. Спр. 112. Статистичні матеріали про територію та населення Західної України.
2. Спр. 280. Доповідна записка та статистичні дані про польську податкову систему на землях Західної України.
3. Спр. 388. Статті по аграрних питаннях.
4. Спр. 638. Стаття про земельні відносини і сільське господарство Західної України.
5. Оп. 2., Спр. 144. Доповідні записки в Політбюро ЦК КПЗУ, відомості про стан кооперації в Західній Україні.
6. Оп. 2, Спр. 186. Стаття Криницького на тему: "Торгівля в Західній Україні".

Центральний державний архів вищих органів влади України м. Київ

Фонд 3795, Українська Господарська Академія в Подебрадах та організації при ній.

7. Оп. 1, Спр. 120. Листування з торговим представництвом ССРСР в Чехословацькій Республіці, з Педагогічним інститутом в Празі, з українською громадою в Чехословацькій Республіці, з Ревізійним Союзом

- українських кооператорів, з Центральним союзом українського студентства та іншими організаціями про призначення на посади.
8. Оп. 1, Спр. 163. Економічно-кооперативний факультет. Протоколи засідань семінару кооперативного відділу.
 9. Оп. 2, Спр. 66. Молочарство, книга 2. Кость Михайлюк.
 10. Оп. 2, Спр. 67. Гранки підручника “Молочарство”. Склав асистент К. Михайлюк.
 11. Оп. 2, Спр. 74. Боднарук Петро. Абсолювент агрономічного відділу Агрономічно-лісового факультету У.Г.А. Розвиток молочарства на українських землях. (Дипломна праця). 1931. Подебради.
 12. Оп. 2, Спр. 75. Молочарство в селянському господарстві України.
 13. Оп. 2, Спр. 107. Инж. Є. Храпливий. Погляд на плекання рогатої худоби в Східній Галичині. Нарис за час від 1880 до 1930 року. 1932.
 14. Оп. 2, Спр. 176. Гунько Данило. Абсолювент Агрономічного відділу, Агрономічно-лісового факультету, Української Господарської Академії в Ч.С.Р. Організація молочарських кооперативних підприємств на західних землях України, їх історичний розвиток і значення в майбутньому (дипломна робота). Подебради. 1929 р.
 15. Оп. 2, Спр. 194. Г. Хомичевський. Абсолювент Агрономічного відділу, Агрономічно-лісового факультету, Української Господарської Академії в Ч.С.Р. Зимова годівля сільськогосподарських тварин і заготівля кормів на зиму (дипломна праця). Подебради. 1930.
 16. Оп. 2, Спр. 269. Кооперація в скотарстві. В. Хобар.
 17. Оп. 2, Спр. 254. Стахівна Ольга, абсолювентка Агрономічно-лісового факультету Агрономічного відділу Української Господарської Академії. Фактори, які впливають на молошність корів (дипломна праця). Подебради. 1932.
 18. Оп. 2, Спр. 265. Абсолювент Кость Опадчій Агрономічного відділу, Агрономічно-лісового факультету, Української Господарської Академії в

- Чехословацькій Республіці. Годівля молочних корів (дипломна праця).
Подебради. 1929.
- 19.Оп. 2, Спр. 272. Сільсько-Господарські Спілки, їх минуле і майбутнє.
Дипломна праця абсолювента економічно-кооперативного факультету У.Г.А.
в Чехословаччині. Й. Совенко.
- 20.Оп. 2, Спр. 291. Петро Базилевич, абсолювент Агрономічного відділу
Української Господарської Академії в Ч.С.Р. Контрольні товариства, їх роля
та значення в справі поліпшення молочної худоби (дипломна праця).
Подебради. 1928.
- 21.Оп. 5, Спр. 14. Нарис з історії Академії.

Фонд 4465. Колекція документальних матеріалів українських
емігрантських націоналістичних установ, організацій та осіб.

- 22.Оп. 1, Спр. 566. Стаття Куриленко В. На вічну ганьбу Польщі.
- 23.Оп. 1, Спр. 724. Стаття Рудницького С. “Огляд національної території
України”.

Центральний державний історичний архів України у м. Львові

Фонд 206, “Рідна школа” – Українське педагогічне товариство у Львові.
1881-1939 рр.

- 24.Оп. 1, Спр. 108. Статут кооперативу “Рідна школа”.
- 25.Оп. 1, Спр. 350. Дані про умови прийому, організацію навчання
сільськогосподарських шкіл.
- 26.Оп. 1, Спр. 382. Машинопис статті невстановленого автора під назвою
“Нема зайвих надій” в справі відносин між українцями та поляками.

1Фонд 302. Крайове сільськогосподарське товариство “Сільський господар” у Львові. 1899-1944 рр.

27.Оп. 1, Спр. 157. Звіт зоотехнічного відділу товариства за 1936 рік.

28.Оп. 1, Спр. 158. Звіт про діяльність Головної Секції тваринництва за 1936 рік.

29.Оп. 1, Спр. 159. Звіт про перегляд стану худоби в с. Видинів організований філіалом в м. Коломия.

30.Оп. 1, Спр. 160. План роботи молочних ферм на 1937 р. та звіти про їх виконання.

31.Оп. 1, Спр. 91. Матеріали проектування заходів по здійсненню відбудови знищеного війною сільського господарства в Галичині (доповіді, статистичні зведення, листування та ін.)

Фонд 320. Ревізійний Союз Українських Кооперативів, м Львів.

32.Оп. 1, Спр. 5. Список кооперативів, розташованих на території Львівського, Станіславівського і Тернопільського воєводств із зазначенням їх балансів за 1935-1936 рр.

33.Оп. 1, Спр. 61. Положення про права і обов'язки службовців Крайового молочарського Союзу “Маслосоюз” в м. Стрий.

Фонд 344. Українське національно-демократичне об'єднання. 1925-1939 рр.

34.Оп. 1, Спр. 49. Статистичні дані про проведення пацифікації польськими властями на території Львівського, Станіславівського, Тернопільського воєводств.

Фонд 348. Товариство “Просвіта” м. Львів. 1868-1939 рр.

- 35.Оп. 1, Спр. 72. Звіти управи господарсько-садівничої школи в Милуванні про свою фінансову і господарську діяльність за 1930-1932 рр.
- 36.Оп. 1, Спр. 464. Листування з крайовою молочарською спілкою “Маслосоюз” в Стрию про піднайом приміщень, сплату чиншу, участь у загальних зборах з додаванням звітів.
- 37.Оп. 1, Спр. 562. Листування з підпорядкованими “Маслосоюзу” районними молочарнями в місцевостях: Балинці, Белз, Лівченці, Озерна, Улашківці, Яворів та ін. з назвами початкових літер Б-Е про сплату членських внесків і висилку літератури.
- 38.Оп. 1, Спр. 586. Список західноукраїнських молочарських кооперативів завербованих їхнею централею у Львові “Маслосоюзом” у колективні члени товариства “Просвіта” з даними про хід сплати грошових внесків першими за 1931 і 1932 рр. та передплати ними журналу “Життя і знання”.
- 39.Оп. 1, Спр. 609. Звіт діяльності “Маслосоюзу” за 1937 р.
- 40.Оп. 1, Спр. 7250. Листування з управлінням та учнями садівничої школи с. Миловання про асигнування коштів на придбання інвентаря, утримання учнів, наділення літературою тощо.
- 41.Оп. 1, Спр. 7255. Листування з “Маслосоюзом” про спільне влаштування племінної ферми при садівничій школі в с. Милуванні Товмацького повіту.
- 42.Оп. 1, Спр. 7257. Звіт про перевірку садівничої школи в с. Милованні за період від 1 липня 1930 р. – 30 червня 1931 р.
- 43.Оп. 1, Спр. 7258. Листування з головною радою та дирекцією бюро крайового товариства “Сільський господар” у Львові по питаннях племінної ферми при школі в с. Милуванні, викладання там професійних дисциплін.
- 44.Оп. 1, Спр. 7260. Справа про майновий спір “Просвіти” з “Маслосоюзом” із-за недостатньої рентабельності племінної ферми у с. Милованні.

Державний архів Львівської області

Фонд 1. Львівське воєводське управління

45. Оп.51, Спр79. Звіти Львівського воєводського управління про політичне становище на території воєводства.

46. Оп. 51, Спр. 569. Лист РСУК у Львові Раді Міністрів про матеріальний ущерб, нанесений українським кооперативам результаті погромних дій польських студентських організацій 2 листопада 1928 р.

Фонд 110. Львівське міське староство, м. Львів. 1920-1939.

47. Оп. 1, Спр. 1114. Статут Краєвого Молочарського Союзу Кооперативи з обмеженою відповідальністю “Маслосоюз” в Стрию. Накладом Краєвого Молочарського Союзу “Маслосоюз”. Ч. 25. Львів. 1931.

48. Оп.1, Спр. 1114. Спостережна справа за молочним кооперативом “Маслосоюзом” у Львові. 1929-1933 рр.

Державний архів Івано-Франківської області

Фонд 2. Станіславське воєводське управління.

49. Оп.1, Спр.724. Листування Станіславського воєводського управління з Міністерством внутрішніх справ про пацифікацію українського населення на території Станіславського воєводства. 1928-1931.

50. Оп.9, Спр.750. Звіт про роботу Львівської земельної палати щодо розведення ВРХ за 1934 р.

51. Оп. 16, Спр. 1. Відомості відділу землеробства і земельних реформ про хід парцеляції земель в Станіславському воєводстві.

52. Оп. 3, Спр.317. Листи обліку відділів «Маслосоюзу» в повітах Станіславського воєводства.

Фонд 6. Станіславське повітове староство. 1918-1939 рр.

53. Оп.2, Спр.540. План і технічний опис Галицької Р.М. та переписка з Галицьким міським управлінням про видачу дозволу на відкриття молочарні в Галичі.

54. Оп. 2,Спр. 578. Технічний опис і плани районної молочарні в Садзава Станіславівського повіту.

55. Оп. 2, Спр. 560. План і технічний опис молокозаводу в с. Вікторові Станіславівського повіту і переписка про видачу дозволу українському кооперативу на відкриття маслозаводу.

Фонд 41. Станіславський окружний сільськогосподарський інспекторат.

56. Оп. 1, Спр. 123. Протокол засідання ради Львівської земельної палати, від 31 січня 1938 р.

Фонд 91.Тлумацьке повітове староство. 1920-1939 рр.

57. Оп. 1, Спр.32. Місячні звіти повітової команди державної поліції про діяльність політичних партій, організацій і спілок, про стан безпеки в повіті.

58. Оп.1,Спр.55.Місячні звіти Тлумацької повітової команди держполіції про діяльність польських і українських буржуазно-націоналістичних партій, організацій і товариств в повіті.

Державний архів Тернопільської області

Фонд 2. Тернопільське воєводське управління. Відділ сільськогосподарсько-ветеринарний.

59.Оп. 6, Спр. 294. Циркуляри, постанови Міністерства сільського господарства про роботу всіх лікарів і санітарів, про засоби боротьби з інфекційними захворюваннями тварин.

Фонд 115. Молочарський кооператив в с. Буцневі Тернопільського повіту.

60.Оп. 1, Спр. 9. Статистичні звіти про прийом та переробку молочних продуктів молочарським кооперативом в с. Будневі.

Фонд 120. Подільський союз кооперативів в м. Тернопіль.

61.Оп. 1, Спр. 14. Циркуляри Подільського Союзу кооперативів і Львівського “Центросоюзу”, кооперативних союзів про організацію роботи в кооперативах.

Фонд 137. Тернопільський повітовий відділ самоуправління. Відділ: землеробство.

62.Оп. 1, Спр. 514. Розпорядження воєводського повітового самоуправління і відомості гмінних управ про молочні кооперативи, які знаходяться на території Тернопільського повіту.

63.Оп. 1, Спр. 459. Звіт інструктора земельного відділу про виконану роботу і стан сільського господарства в Тернопільському повіті за 1930 р.

Фонд 231. Тернопільське воєводське управління м. Тернопіль

64.Оп. 1, Спр. 336. Звіт повітових староств Тернопільського воєводства на з'їзді 1926 р. про виконану роботу.

65.Оп. 1, Спр. 2077. Переписка воєводського управління з повітовими староствами по питанню діяльності українського “Маслосоюзу” на території воєводства.

66.Оп. 1, Спр. 2904. Звіт Тернопільського воєводства про роботу відділів.

- 67.Оп.1, Спр. 17. Інформації Тернопільського і Львівського воєводських управлінь, повітових староств і управлінь поліції про діяльність українських і єврейських націоналістичних товариств.
- 68.Оп.1, Спр. 1914. Інформації і донесення повітових староств і поліції про діяльність українських кооперативів.
- 69.Оп.1, Спр. 2077. Переписка воєводського управління з повітовими староствами з питань про діяльність “Маслосоюзу” на території воєводства.
70. Оп.1, Спр. 3084. Донесення повітових староств і органів поліції про діяльність українських кооперативів і переписка з іншими воєводствами з цього питання. 12 січня 1937 р. – 26 березня 1938 р.
- 71.Оп.1, Спр. 4438. Матеріали про діяльність УНДО.
- 72.Оп.1, Спр. 4453. Інформації повітових староств про діяльність українських повітових союзів і кооперативів Тернопільського воєводства за 1934р.

II. Опубліковані документи і матеріали

73. Закон України “Про кооперацію” від 10 липня 2003 р. // Голос України. – 2003. – 28 серпня. – С. 20-21.
74. Закон України “Про споживчу кооперацію”. – К., 1992. – 15 с.
75. Конституція України. Прийнята на п’ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. – К.: Українська правнича фундація, 1996. – 54 с.
76. Кооперативная самобытность в новом тысячелетии. Материалы Российской научно-практической конференции. Ноябрь 2000. – М.: Московский университет потребительской кооперации, 2001.- 192 с.
77. Мілена Рудницька. Статті, листи, документи. Збірник документів і матеріалів про життя, суспільно-політичну діяльність і публіцистичну творчість Мілени Рудницької. / Упоряди. Дядюк М. – Львів, 1998. – 844 с.

78. На вічну ганьбу Польщі . Твердині варварства в Європі. Третє незмінене видання. Нью-Йорк: “Говерля”, 1978. – 150 с. (Серія “Документи і матеріали”, ч. 2).

79. Українська суспільно-політична думка в ХХ столітті: Документи і матеріали. В III т. – Б.м.: Сучасність, 1983. Т. 1. – 510 с.; Т. II. – 429 с.

80. Церква і суспільне питання. Документи і матеріали 1899-1944 рр. Том II. Книга 2. – Львів: Вид-во отців василіан “Місіонер”, 1999. – 1090 с.

III. Мемуари

81. Альманах Станіславівської землі. Том I. Нью-Йорк. - Торонто. - Мюнхен. 1975 .

82. Андрій Палій – будівничий і керманіч “Маслосоюзу”. Статті, спогади, листи. Укладач Матейко Р.М. Ред. Б.Мельничук – Тернопіль: “Економічна думка”, 2001. – 293 с.

83. Крайове господарське товариство “Сільський господар” у Львові. 1899-1994. – Нью-Йорк: Українська Вільна академія наук у США, 1970. – 600 с.

84. Лановик Д. Історія мого життя. Передмова Л. Сеника. – Львів, 1996. – 144с.:іл.

85. Стрийщина: історично-мемуарний збірник Стрийщини, Скільщини, Болехівщини, Долинщини, Рожнітівщини, Журавенщини, Жидачівщини і Миколаївщини. Том II. – Нью-Йорк. – 1990.

86. Панич Теодор. Із споминів першого молочаря// Господарсько-кооперативний часопис. – 1934 р. – Ч. 39. – С. 371-374.

87. Шляхами Золотого Поділля. Тернопільщина і Скалатщина. Регіональний історично-мемуарний збірник. Том III. Філядельфія, ЗСА, 1983. – 846 с.

IV. Статистичні звіти

88. Замкнення рахунків і білянс Краєвого Молочарського Союзу “Маслосоюз”, кооператива з відповідними уділами в Стрию за діловий рік 1938 // Кооперативне молочарство. – 1939. – С. 3-32.

89. Західноукраїнська кооперація в 1926 році. Огляд, статистика і звіт про діяльність РСУК. Львів, 1928. – 35 с.
90. Краєвий Молочарський Союз. Звіт з діяльності і замкнення рахунків за 1929 р. – Львів, 1930. – 30 с.
91. Statystyka rolnicza. 1938. – Warszawa, 1939.
92. Краєвий Молочарський Союз “Маслосоюз” в Стрию. Звіт з діяльності і замкнення рахунків за 1927 рік. – Львів, 1928. – 35 с.
93. Maly Rocznik Statystyczny 1937.- Warszawa, 1937.
94. Główny urząd statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej. Rocznik Statystyki Rzeczypospolitej Polskiej. Rok wydania III. 1924. Warszawa, 1925. – 289 s.

V. Періодичні видання

95. Віднова “Маслосоюзу”. Поважна економічна інституція в Галичині // Львівські вісті. – 1941. – 16 серпня. – С. 4.
96. Вісти з наших центральних культурно-просвітніх і економічних організацій // Господарсько-кооперативний часопис. – 1921. – Ч. 1. – С. 17.
97. Витанович І. Як народжувався український кооперативний рух в Галичині // Кооперативна республіка. – 1936. – Ч. 11. – С. 350-356.
98. Вчимося у сусідів // Кооперативне молочарство. - 1929. – №6.
99. Гаврилко А. Значення кооперативної свідомості і як її ширити // Господарсько-кооперативний часопис. – 1921. – Ч. 5-6. – С. 12.
100. Гелей С. Для загального добра. Вплив Української Греко-Католицької Церкви на становлення та розвиток кооперативного руху в Галичині // Дзвін. – 2003.- № 4. – с. 117-125.
101. Господарсько-кооперативний часопис. - 1936.-Ч.14. - С.9-10
102. Господарсько-кооперативний часопис. - 1936.-Ч.49. - С.4-22.
103. Господарсько-кооперативний часопис.-1936.- Ч.8. – С.11.

- 104.Гаврилко А. Як відновлювати старі і організовувати нові кооперативи // Господарсько-кооперативний часопис. – 1921. – Ч. 1. – С. 7-9.
- 105.Гречко І. Повернення подвижника із забуття // За вільну Україну. – 2002.- 17 січня. – С. 14.
- 106.Дмитренко В. Чи контролює молочність веде до поліпшення годівельного матеріалу? //Ілюстрований господарський календар «Сільський господар» .- 1935.- Львів,1934р.- с.90-91.
- 107.Голуб Г.М. З історії кооперативного руху на західноукраїнських землях у 20-30- х рр.. ХХ ст. (на прикладі молочарства) //Історія народного господарства та економічної думки України. Міжвідомчий збірник наукових праць. – К. 1994. – Вип. 26-27. – С. 87-94.
- 108.Жук А. Відтята частина від цілоти // Господарсько-кооперативний часопис. – 1935. – Ч. 3. – С. 5-8; Ч. – 7. – С. 8-10.
- 109.Жук А. До ювілею Ревізійного Союзу Українських Кооперативів у Львові // Кооперативна республіка. – 1934. – Ч. 1. – С. 29-33.
- 110.Жук А. Діточі кооперативи при школах на українських землях в Польщі // Господарсько-кооперативний часопис. – 1933. – Ч. 23. – С. 4.
- 111.Жук А. Початки українського кооперативного молочарства в Галичині //Кооперативне молочарство. - 1937.- Ч.11.- С. 2-9.
- 112.Жук А. Кооперація в Польщі і місце в ній української кооперації // Кооперативна республіка. – 1932. – Ч. 9. – С. 328-338.
- 113.Жук А. Національний склад і поділ на типи кооператив на території, заселеній українцями в Польщі // Кооперативна республіка. – 1935. – Ч. 11. – С. 325-329.
- 114.ХХVI Загальні збори Маслосоюзу // Господарсько-кооперативний часопис. – 1936. – Ч. 17. – С.4-6.
- 115.Закон про молочарство з дня 22 березня 1936р // Господарсько-кооперативний часопис. - 1936.-Ч. 21.

- 116.Звіт з діяльності і замкнення рахунків Краєвого Молочарського Союзу «Маслосоюз» в Стрию за діловий рік 1927р. // Кооперативне молочарство. - 1928. – Ч.3. – С. 1-35.
- 117.Звідомлення Дирекції з діяльності Союзу //Кооперативне молочарство. – 1939. - Ч. 4. – С. 7-20.
- 118.Качор А. Батьки й піонери українського кооперативного молочарства та їх успіхи // Календар-альманах Українського Народного Союзу на рік 1965. – Видавництво “Свобода”, Джерзі Ситі – Нью-Йорк. – С. 148-158.
- 119.Кооперативне молочарство на Західній Україні (У 40- ліття Краєвого Молочарського Союзу “Маслосоюз”) // Господарсько- кооперативне життя . – Авгсбург. – 1944. – Ч. 6. – с. 3-7.
- 120.Левицька Л. Нам би такого Палія // Голос України. – 2003. – 4 березня. – С. 14.
- 121.Луцький О. Добре ім'я // Господарсько-кооперативний часопис. – 1939. – Ч. 1-2. – С. 3-4.
- 122.Луцький О. Нова загроза – молочарський закон // Господарсько-кооперативний часопис. – 1935. – Ч.43. – С. 1-4.
123. Маслосоюз в 1936 р. // Господарсько-кооперативний часопис. – 1937. – Ч. 17. – С. 9-12.
124. Мудрик А. Значіння молочарської кооперації для населення // Календар “Сільського господаря” на 1935 рік. – С. 184-187.
- 125.Матейко Р. Зародження молочарської кооперації // Краєзн. вісн. (Стрий). – 1998. – 19 травня.
- 126.Матейко Р. Змінивши рушницю на масницю:[Штрихи до портрета подвижника укр. молоч. кооп. Андрія Палія]// Високий замок. – 2000.- 22 березня.
- 127.Матейко Р. Змінивши рушницю на масницю: З історії “Маслосоюзу” // Новий шлях (Торонто, Канада). – 1999. – Число 5 (6 лютого).
- 128.Матейко Р. З історії українського кооперативного молочарства // Тернопіль вечірній. – 1999. – 15 грудня.

- 129.Матейко Р. Колиска кооперативного молочарства: Коротка істор. довідка про виникнення та діяльність “Маслосоюзу” // Сіл. Господар. – 1997. - № 7. – С. 9-11.
- 130.Матейко Р. “Маслосоюз” Андрія Палія // Галичина (Івано-Франківськ). – 1999. – 12 січня.
- 131.Матейко Р. Молочний “наступ” Палія // За вільну Україну. – 2003. – 25 грудня.
- 132.Матейко Р. Український кооперативний рух у Галичині: сторінки історії // Тернопіль вечірній. – 2000. – 18 серпня.
- 133.Матейко Р. Фахівець в європейському стилі // Вісті. – 2003. – 27 лютого.
- 134.Матейко Р., Скакун Н. Ольга Бачинська // Вісті. – 2002. – 10 січня. Молочарська кооператива на Станіславщині // Кооперативне молочарство. – 1927. – Ч. 3. – С. 2.
- 135.Молочарська кооперація у 1938 р. // Кооперативна республіка. – 1939. – Ч. 5. – С. 1.
- 136.Мудрик А. Як оснoвувати райoнoву молoчарню // Госпoдарськo – кooпeрaтивний чaсoпис . – 1933. – Ч.1-2. – С.5.
- 137.Мудрик А. Піонерська праця «Маслосоюзу» в бринзарській ділянці. // Кооперативне молочарство. – 1937. – Ч.12. – С. 14-16.
- 138.Нужда українського селянства та податки // Кооперативна республіка. - 1929. – Травень. – С. 211.
- 139.Островерха М. Від рушниці до масниці // Кооперативне молочарство. – 1937. – Ч. 11. – С. 5-8.
- 140.Павликовський Ю. На профілях станів кооперативної думки і чину (З нагоди 30-ліття Центрального Об’єднання української кооперації – РСУК) // Кооперативна республіка. – 1934. – Ч. 1. – С. 1-5.
- 141.Павликовський Ю. Наша сільськогосподарська організація під теперішню хвилю і в майбутнім // Кооперативна республіка. – 1921. – Ч. 1. – С. 3-5.
- 142.Павликовський Ю. Питання членства в наших кооперативних установах // Господарсько-кооперативний часопис. – 1921. – Ч. 1. – С. 10-13.

- 143.Палій А. Краєва Централь Кооперативного Молочарства “Маслосоюз” // Календар “Сільського господаря” на 1929 рік. – С. 104-105.
- 144.Палій А. Значіння молочарської централі // Господарсько-кооперативний часопис. – 1925. – Ч. 7. – С. 6-7.
- 145.Палій А. Від чого буває криза в торгівлі маслом // Господарсько-кооперативний часопис. – 1925. – Ч. 23-24. – С. 8.
- 146.Палій А. Завдання нашого молочарства // Господарсько-кооперативний часопис. – 1925. – Ч. 27. – С. 3.
- 147.Палій А. Найблищі завдання // Кооперативне молочарство. – 1927. – Ч. 12.- С.1-2.
- 148.Палій А. Яким має бути наше молочарство? // Господарсько-кооперативний часопис. – 1930. – Ч. 16-17. – С. 6.
- 149.Палій А. На новий шлях організації кооперативного молочарства // Кооперативне молочарство. – 1930. – Ч. 2. – С.1-2.
- 150.Палій А. Освідомлююча праця серед членів // Кооперативне молочарство. – 1930. – Ч. 8. – С.1-2.
- 151.Палій А. Грошева скрута деяких молочарень // Кооперативне молочарство. – 1930. – Ч. 12. – С.1-2.
- 152.Палій А. Наш черговий клич на 1931 рік // Кооперативне молочарство. – 1931. – Ч. 3. – С.1-2.
- 153.Палій А. За межу // Кооперативне молочарство. – 1931. – Ч. 10. – С.2.
- 154.Палій А. Не туди дорога // Кооперативне молочарство. – 1932. – Ч. 9. – С.2.
- 155.Палій А. Одне непорозуміння // Господарсько-кооперативний часопис. – 1933. – Ч. 16-17. – С. 12-13.
- 156.Палій А. “Диктатура” чи демократія в кооперації? // Господарсько-кооперативний часопис. – 1933. – Ч. 26. – С. 1-2.
- 157.Палій А. Рентовність молочарні // Кооперативне молочарство. – 1933. – Ч. 5. – С.1-2.
- 158.Палій А. В обороні кооперативного молочарства // Кооперативне молочарство. – 1933. – Ч. 7. – С.1-2.

- 159.Палій А. Жажда творчості і особисте вдоволення // Кооперативне молочарство. – 1933. – Ч. 11. – С.1-2.
- 160.Палій А. Кріпшаємо // Кооперативне молочарство. – 1934. – Ч. 1. – С.2-3.
- 161.Палій А. Більше самодіяльності в наших кооперативах // Кооперативне молочарство. – 1934. – Ч. 2. – С.3-4.
- 162.Палій А. Тридцять літ тому... // Кооперативне молочарство. – 1934. – Ч. 10. – С.1-2.
- 163.Палій А. На один фронт // Кооперативне молочарство. – 1934. – Ч. 11. – С.1-2.
- 164.Палій А. Гартуймось у вогні праці // Кооперативне молочарство. – 1936. – Ч. 1. – С.1-2.
- 165.Палій А. Молочарський закон увійшов до життя // Кооперативне молочарство. – 1936. – Ч. 11. – С.1-2.
- 166.Палій А. До яких вислідів може довести “наукове” орудування статистикою // Кооперативна республіка. – 1937. – Ч. 6. – С. 230-238.
- 167.Палій А. Якими шляхами прямувати до поправи? // Кооперативне молочарство. – 1937. – Ч. 6. – С.1-2.
- 168.Палій А. Відповідальність завідуючих органів за матеріальний стан районних молочарень // Кооперативне молочарство. – 1937. – Ч. 7. – С.1-2.
- 169.Палій А. Чергове зусилля // Кооперативне молочарство. – 1937. – Ч. 9. – С.1-2.
- 170.Палій А. Кому це потрібно? // Кооперативне молочарство. – 1938. – Ч.10. – С.1-3.
- 171.Палій А. Аналогії і контрасти // Кооперативне молочарство. – 1937. – Ч.11. – С.17-19.
- 172.Палій А. Хто за що відповідає? // Кооперативне молочарство. – 1938. – Ч.3. – С.1-2.
- 173.Палій А. Дайте доказ!// Кооперативне молочарство. – 1939. – Ч.1. – С.2-3.
- 174.Палій А. Кінець байдужості // Кооперативне молочарство. – 1929. – Ч. 2.

- 175.Палій А. Чи «оплатиться» нашим районним молочарням виробляти експортне масло ? // Кооперативне молочарство. – 1937. – Ч. 7-8.- С.1-2.
- 176.Перша моторова молочарня в Глинянах // Кооперативне молочарство. – 1930. – Ч. 10. – С. 12.
- 177.Перший український конкурс на найліпшу молочарську кооперативу // Кооперативне молочарство. – 1930. – Ч.2. – С.4.
- 178.Плисюк В. Господар на селі // Дзвін. – 2002. - № 11-12
- 179.Сироварня Союзу // Кооперативне молочарство. – 1938. – Ч. 4. – С.29.
- 180.Статут Комітету Організації Кооператив при Краєвім Союзі Ревізіійнім у Львові // Господарсько-кооперативний часопис. – 1921. – Ч. 1. – С. 5-7.
- 181.Филипович І. Відбудова нашої кооперації по війні // Кооперативна республіка. – 1936. – Ч. 9. – С. 252-260.
- 182.Фур І. Ременів, село моєї молодості і праці: Спомини. – Нью-Йорк . – 1991.- 178с.
- 183.Холевчук М. Контроля молочності корів// Сільський господар. Календар на рік 1933.- Львів, 1932.- с. 115-118.
- 184.Холевчук М. Організація контролі молочності .- Львів,1930.-90с.
185. Храпливий Є. Погляд на кооперативне молочарство // Господарсько-кооперативний часопис. – 1925. – Ч. 50. – С. 3-4.
- 186.Храпливий Є. Ще до питання про наладження агрономічної роботи в краю // Кооперативна республіка. – 1928. – Ч. 4. – С. 182-185.
- 187.Храпливий Є. Наші молочарські кооперативи в 1925 р. – Львів, 1927.
- 188.Храпливий Є. За наше хліборобське шкільництво. Накладом Крайового господарського товариства «Сільський господар». – Львів. 1933. – 46с.
- 189.Храпливий Є. Плекання рогатої худоби у Східній Галичині. Нарис за час від 1890 до 1930. Львів, 1933.
- 190.Храпливий Є. Сільське господарство галицько-волинських земель. Львів, 1936.-346с.
191. Хронов'ят М. Кооперативне молочарство на західноукраїнських землях // Календар “Сільського господаря” на 1933 р. – С. 200-203.

- 192.Хронов'ят М. Молочарська кооперація в 1936-1937 рр. // Календар “Сільського господаря” на 1939 р. – С. 216-218.
- 193.Хронов'ят М. Організація українського кооперативного молочарства, його сучасний стан і розвиток // Календар Жіночої Долі на рік 1938. – Коломия, 1937. – С. 66-68.
- 194.Цимбал В. Им'я, повернуте із забуття // Економіка АПК. – 2003. - №5. – С. 159-160.
195. Чи молочарство може бути причиною недоживлювання населення? // Діло. – 1930. – 16 січня. – Ч. 10. – С. 3.
- 196.Янович М. Дещо про фінанси і торгівлю «Маслосоюзу» // Кооперативне молочарство. – 1929. – Ч.4.
- 197.Sprawy narodowościowe. Rocznik XI . – 1938. - №3. – S. 295-296.
- 198.Sprawy narodowościowe – 1939. - № 1-2. – S. 113.

VI. Монографії, брошури, статті, матеріали наукових конференцій

- 199.Алексієвець Л. Новітня історія Польщі (1918-1939). – Київ – Тернопіль: Астон, 2002. – 320 с.
200. Алексієвець Л. Особливості соціально-економічного розвитку Польщі у міжвоєнний період (1918-1939).// Наукові записки. Серія «Історія». – Вип. 13. – Тернопіль, 2001р. – с.184-195.
- 201.Бабенко С. Українська кооперативна ідея в загальноєвропейському контексті / С. Бабенко, С. Гелей. – К.: Редакція газети “Вісті” Центральної спілки споживчих товариств України; 2003. – 160 с.
- 202.Баран С. Земельні справи в Галичині. – Авсбург: Вид. Обеднання Українських Кооператорів на еміграції, 1948. – 20 с.
- 203.Білавич Г., Савчук Б. Товариство “Рідна школа” (1881-1939 рр.) – Івано-Франківськ: “Лілея”, 1999. – 205 с.
- 204.Бойцун Л. Тернопіль у плині літ. Історико-красознавчі замальовки. – Тернопіль: Джура, 2003.- 392с.

- 205.Бородаєвський С. Історія кооперації. – Прага, 1925. – 444 с.
- 206.Васюта І. Соціально-економічні відносини на селі Західної України до возз'єднання (1918-1939). – Львів: Вид-во ЛДУ, 1978. – 190 с.
- 207.Витанович І. Андрій Жук (Ільченко). Кооператор-громадянин. – Львів, 1938. – 16 с.
- 208.Витанович І. Історія українського кооперативного руху. – Нью-Йорк, 1964. – 624 с.
- 209.Витанович І. Українське селянство на шляху до перемоги. Історія українського селянства. Ч. III. – Львів: Самоосвіта, 1936. – 40 с.
- 210.Витанович І. Соціально-економічні ідеї в змаганнях галицьких українців на переломі XIX-XX вв. – Мюнхен: Український технічно-господарський інститут. Наукові записки. Ч. XXI. – 1970. – 74 с.
- 211.В кооперації наша сила. – Львів, 1921.
- 212.Гаврилко А. З чим бореться у нас кооперація. – Львів, 1924. – 23 с.
- 213.Гаврилко А. Роля учительства в кооперації. – Львів: Накл. Автора, 1924. – 15 с.
- 214.Гелей С. Ілля Витанович // Українська кооперація: історичні та соціально-економічні аспекти. Т. 1. – Львів: Укоопспілка, Інститут українознавства НАН України, ЛКА, 1998. – С.421-433.
- 215.Грицак Я. Нарис історії України: Формування модерної української нації XIX – XX ст. (навч. посібник для учнів гуманіт.гімназій, ліцеїв, студентів іст. фак. вузів, вчителів.). – К.: Генеза, 2000. – 360 с.: іл.
- 216.Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі: від найдавніших часів до наших днів. – Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2002.
- 217.Жук А. Українська кооперація в Польщі. Львів, 1934. – 38 с.
- 218.Зібер М. Споживчі товариства. – К., 1869.
- 219.Злупко С. На чатах рідної землі: Євген Храпливий – учений, організатор, патріот. – Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 1999. – 283 с.
- 220.Злупко С. Персоналії і теорії української економічної думки. – Львів: Євросвіт, 2002. – 528 с.: іл.

221. Ільченко А. Українська кооперація в Галичині. – К., 1913.
222. Історія кооперативного руху: Підручник для кооперативних вузів / За ред. С. Гелея. – Львів: Інститут українознавства НАН України, 1995. – 410 с.
223. Історія споживчої кооперації України: Навч. підручник / За ред. С. Гелея. – Львів: Інститут українознавства НАН України, 1996. – 383 с.
224. Качала С. Що нас губить, а що нам помочи може: Письмо до руських селян. – Львів, 1868.
225. Качор А. Борис Мартос: Коротка розвідка його науково-економічної, політичної і загально громадської праці. – Вінніпег: Накладом УВАН, 1977. – 31 с.
226. Качор А. Євген Храпливий. – Вінніпег: Вид-во УВАН, 1980. – 32 с.
227. Качор А. Михайло Туган-Барановський: на службі науки і свого народу: в 50-річчя смерті світової слави економічного і кооперативного діяча. – Вінніпег: Накладом УВАН, 1969. – 27 с.
228. Качор А. Мужі ідеї і праці: Андрій Палій і Андрій Мудрик, творці “Маслосоюзу”. – Вінніпег. – Торонто. - _Клівленд, 1974. – 344 с.
229. Качор А. Остап Луцький: пам’яті визначного українського громадського діяча. – Вінніпег: Накл. “Кооперативної громади”, 1952. – 31 с.
230. Качор А. Роля духовенства і церкви в економічному відродженні Західної України. – Вінніпег: Накл. УВАН, 1992. – 40 с.
231. Качор А. Роля “Просвіти” в економічному розвитку Західної України. – Вінніпег: Накл. тов-ва “Просвіта”, 1960. – 31 с.
232. Качор А. Українська молочарська кооперація в Західній Україні. – Мюнхен: Госп. Об’єднання і патронат української кооперації на еміграції “Унія”, 1949. – 110 с.
233. Коберський К. Буквар кооперації. Для вжитку самоосвітніх кооперативних курсів. – Львів: Бібліотека РСУК, 1939. – 158 с.
234. Коберський К. Великі проблеми сучасної господарської політики. – Львів: Вид. “Самоосвіта”, 1935. – 40 с.

- 235.Коберський К. Вільне співчачство (кооперація) – шлях до піднесення народу. – Львів: Самоосвіта, 1935. – 40 с.
- 236.Коберський К. Плани і програми кооперативних курсів. – Львів: Накл. РСУК, 1930. – 16 с.
- 237.Коберський К. Про кредит і сільські каси (райфазенки). – Львів: “Сільський господар”, 1928. – 40 с.
- 238.Коваль В. Соціально-економічна природа сільськогосподарської кооперації. – Прага, 1927. – 46 с.
- 239.Ковальчак Г. Економічний розвиток західноукраїнських земель. – К.: Наук. Думка, 1988. – 249 с.
- 240.Кооперативне право. – Львів, 1935. – 240 с.
- 241.Кооперативний буквар. – Львів, 1928. – 148 с.
- 242.Кооперативна республіка. – 1930. – Ч. 10. – С.372-373
- 243.Кооперативна республіка. – 1935. – Ч.8. – С.100.
- 244.Кооперативне молочарство .- 1928. – Ч. 12. – С.8.
- 245.Корнійчук Л. Становище трудячого селянства західних областей України під владою панської Польщі (1920-1939 рр.). – К.: Вид-во Академії наук УРСР, 1957. – 72 с.
- 246.Кузик С. Про кооперацію, її поширення і значінє для нас (З нагоди першого просвітньо-економічного конгресу у Львові). – Львів, 1909. – 79 с.
- 247.Лановик Б. та ін. Економічна історія України і світу: Підруч./ Б. Лановик, З. Матисякевич, Р. Матейко; За ред. Б. Лановика. – 4-е вид., випр. доп. – К.: Вікар, 2001. – 479 с.
- 248.Левицький К. Власна поміч. – Львів, 1899.
- 249.Левицький К. Про нові спілки господарські. Як їх закладати та вести. – Львів, 1904.
250. Кооперативне молочарство .- 1939. – Ч.4. – С.7-20
- 251.Лопатнюк В.Українська молочарська кооперація в 1932р. Львів: Накл. «Маслосоюзу», 1934. – 56 с.

- 252.Мазурок О. Альбом української молочарської кооперації “Маслосоюз”. 1902-1944. – Едмонтон, 1969. – 79 с.
- 253.Матейко Р. Андрій Палій //Українські кооператори: Істор. нариси. Кн. 1. – Львів: Укоопосвіта, 1999. – С. 393-402.
- 254.Матейко Р. Андрій Палій та західноукраїнська молочарська кооперація (20-30-і роки ХХ ст.) / Матеріали V конгресу Міжнародної асоціації українців. Історія: Збірник наукових статей. Частина 3. – Чернівці: Рута, 2005. – С. 150-155.
- 255.Мацієвич К. З минулого сільськогосподарської кооперації на Україні // Українська сільськогосподарська кооперація. – Подєбради: В-во Кооперативний Фонд імені Василя Домницького, 1926. – 130 с.
- 256.Мудрик А. Кооперативний катехизм (начерк про кооперацію). – Львів, 1939. – 112 с.
- 257.Нагірний В. Порадник для крамниць. – Львів, 1886.
- 258.Олесневич Л. Кооперативні міфи і капіталістична дійсність. Західноукраїнська буржуазна кооперація (1883-1939). – К. : Наук. думка, 1974. – 165 с.
- 259.Основи кооперації: Навч. посіб. / С.Г. Бабенко, С.Д. Гелей, Я. А. Гончарук, Р. Я. Пастушенко. – К.: Знання, 2004. – 470 с.
260. Павликовський Ю. В обороні рідної землі. – Львів, 1925. – 73 с.
261. Павликовський Ю. Під прапором самопомочи: Кілька програмних думок про устрій праці. – Львів: “Сільський господар”, 1925. – 47 с.
262. Павликовський Ю. Природа, мета і світогляд українського кооперативного руху. – Львів, 1934. – 16 с.
- 263.Пожарський П. Нарис з історії української кооперації. – К., 1919.
- 264.Прокопів І. Сільськогосподарська кооперація в Галичині. – Подєбради, 1926.
- 265.Рева-Родіонова Л. Українське товариство «Сільський господар», 1899-1944рр. Історія. Досвід. – Тернопіль: «Підручники та посібники», 2000. – 368с.

- 266.Савчук Б. Просвітницька та соціально-економічна діяльність українських громадських організацій у Галичині (остання третина XIX ст.. – кінець 30-х років XX ст.). - Івано-Франківськ: Плай, 1999. – 135 с.
- 267.Сільсько-господарська вистава. Стрий 25./X. – 2./X. 1927. – Львів: З друкарні Артура Гольдмана, 1927. – 20 с.
- 268.Сливка Ю. Боротьба трудящих Східної Галичини проти іноземного поневолення. – К., 1973.
- 269.Сливка Ю. Західна Україна в реакційній політиці польської та української буржуазії (1920-1939). – К.: Наукова думка, 1985. – 271 с.
- 270.Садовський В. Нарис економіки українських земель. Курс лекцій УТГУ. – Подебради. 1935.- 78с.
- 271.Струк З. Організація української кооперації на західноукраїнських землях у міжвоєнний період (1921-1939 рр.). – Львів: Інститут українознавства НАН України, 2000. – 137 с.
- 272.Струк З. Діяльність західноукраїнських кооперативів з підготовки фахівців для сільського господарства (1908-1939 рр.) // Вісник ЛКА. Серія Гуманітарні науки. Вип. 3. – Львів, 2000. – С. 76-81.
- 273.Струк З. Діяльність українських кооперативів у Західній Україні (1921-1939 рр.) – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2000. – 152 с.
- 274.Стрішинець М. Економічна історія Тернопільщини. Тернопіль: Астон, 2001. 369с.
- 275.Сич М. Українська кооперація в Галичині під час II світової війни. – Львів: НТШ у Львові, 2000. – 332 с.
- 276.Творецький Л. Підручник для кас Стефчика. Третє видання. – Львів, 1928. – 400 с.
- 277.Творидло М. Практичний господар. Управа ріллі і господарських рослин. З багатьма ілюстраціями. – Львів: Накладом книгарні Наукового товариства імені Т. Шевченка, 1928. – 455 с.

- 278.Туган-Барановський М. Соціальні основи кооперації. –М.: Економіка, 1989. -496с.
- 279.Туган-Барановський М. Кооперація, її природа та мета. – Львів: РСУК, 1936. – 143 с.
- 280.Українська кооперація: історичні та соціально-економічні аспекти. Т.1. – Львів: Укоопспілка, Інститут українознавства НАН України, ЛКА, 1998.– 240 с.
- 281.Українські кооператори. Історичні нариси. Кн.1. / За заг. Ред. Гелея С. – Львів: “Коопосвіта”, 1999. – 456 с.
- 282.Українські кооператори. Історичні нариси. Кн. 2. / За заг. Ред. Гелея С. – Львів: “Коопосвіта”, 2001.
- 283.Холєвчук М. Контроля молочности в селянських господарствах (праця секції годівлі і плекання рогатої худоби Краєвого господарського товариства “Сільський господар” за рр.. 1930-1933). – Львів: Накл. госп. т-ва “Сільський господар” у Львові, 1934.
- 284.Холєвчук М. Контроля молочності корів.// Ілюстрований господарський календар «Сільський господар».1935р.- Львів, 1934. – с.87-89.
- 285.Холєвчук М. Контроля молочності корів. // Сільський господар. Календар на рік 1931.- Львів. 1931.- с.105-114.
- 286.Холєвчук М. Шляхи до поліпшення годівлі сільськогосподарських тварин. – Львів, 1931.
- 287.Холєвчук М. Як організувати і вести секції охорони сільськогосподарських тварин. – Львів, 1932.
- 288.Холєвчук М. Як організувати і вести контролю молочності корів. Львів: “Сільський господар”, 1930. – 93 с.
- 289.Храпливий Є. Наші молочарські кооперативи в 1925 р. – Львів: Накл. РСУК, 1927. – 14 с.
- 290.Храпливий Є. Основи кооперативного молочарства. – Львів: Накл. РСУК, 1927. – 179 с.
- 291.Храпливий Є. Хліборобський вишкіл молоді. – Львів,1932.

292. Швагуляк М. Суспільно-політична ситуація у Західній Україні на початку 30-х років ХХ ст. // Записки наукового товариства імені Т. Шевченка. – Том ССХХІІ. – Львів, 1991. – С.111-145.
293. Шимонович І. Галичина. Економічно-статистична розвідка. – Харків, 1928. – 176 с.
294. Шимонович І. Територія і населення. Статистична розвідка. Львів. -1926. - 21с.
295. Statut spółdzielni mleczarskiej z ograniczona odpowiedzialnością w Bucniowie. – Lwow. Nakludem Patronaty. - 1931. – 16 s.
296. Torzecki R. Kwestia ukraińska w Polsce w latach 1923-1929. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1989 – 435 s.
297. Klapkowski T. Spółdzielczość w rolnictwie polskim. –Warszawa, 1929.–307 s.
298. Karnicki F. Jak otrzymać dobre mleko. - Warszawa, 1937. – 127 s.
299. Mieszczankowski M. Struktura agrarna Polski międzywojennej. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo, naukowe, 1960, - 432 s.
300. Chmielewski Z. Zarys techniki mleczarskiej. IV ponownie przerobione wydanie. – Warszawa, 1922. – 164 s.
301. Chyra-Rolicz Z. Pod spółdzielczym sztandarem. Z dziejów spółdzielczości polskiej do 1982 r. - Warszawa: Wydawnictwo Spółdzielcze, 1985. – 310 s.
302. 30 lat działalności Małopolskiego związku mleczarskiego 1909-1939. – Kraków, 1939.
303. Pawluczuk Z. Ukraińska spółdzielczość w Polsce do 1939 roku // Przegląd wschodni. Historia i współczesność Polaków na wschodzie. Tom II. Zeszyt 4(8). 1992/93. - Warszawa, 1994. – S.863-872.
304. Sowinski M. Rolnictwo Włosciańskie w Zarysie Statystyczno-terytorjalnew. - Warszawa, 1933. – 175 s.
305. “Stosunki rolnicze R.P.” Wyd. Min. roln. Warszawa, 1925.
306. Ałbert A. Historia Polski. 1914-1993. – Warszawa: Puls, 1994 T.I. – 642 s.
307. Olszański A. Histiria Ukrainy ХХ w. – Warszawa, 1994.

- 308.Sycz M. Spółdzielczość Ukraińska w Rzeczypospolitej a nowelizacja ustawy o spółdzielniach (1934 r.) // *Dzieje najnowsze. – rocznik XXIV. – 1992, 4.* – Warszawa: Polska academia nauk. Instytut Historii, 1993. – S. 37-44.
- 309.Weydlich Kazimierz. Ruch spółdzielczy w Polsce w latach 1914-1926. Zagadnienia dotyczące współdziałania grup i typów spółdzielni oraz zmiany zasze w ustroju ruchu. – Kraków. – Posnań, 1927. – 316 s.
- 310.Sycz M. Spółdzielczość Ukraińska w Galiciji w okresie II wojny światowej. – Warszawa, 1997. – 323 s.
- 311.Stepień S. W Kręgu badań nad społeczeństwem II Rzeczypospolitej. Społeczność ukraińska // *Przemyskie zapiski historyczne. R. IV-V, 1986/7.* Przemyśl, 1987. – S. 137-174.
- 312.Wrzosek S. Z historii spółdzielczości mleczarskiej w Polsce do 1939 roku. - Warszawa: Zakład wydawnictw CRS, 1965.
- 313.Twarecki L. Rola kas Stefczyka w walce z lichwa na wsi. – Lwów. – Kraków. – Warszawa. – Wilno. – Katowice. – Cieszyn. – Toruń, 1928. – 51 s.
314. Topolski J. Polska XX wieku. 1914-1945. – Warszawa, 1995. – 208 s.
- 315.Rusinski W. Zarys historii Polskiego Ruchu spółdzielczego. Cześć II 1918-1939. Warszawa: zakład wydawnictw CRS, 1967. – 335 s.
316. Zuk A. Lviv – center of Ukrainian economics in Galicia. Role of cooperative movement in the Ukrainian liberation struggle // *Lwiw: A sumposium on its 700-th Anniversary.* – New-York: Published under the sponsorship of Alumni of institutions of Higher Education in Lwiw, 1962. – 304-396.
- 317.Żuk A. Rola spółdzielczości ukraińskiej // *Biuletyn Polsko-ukraiński.* – 1934. - № 5. – S. 4-6.

VII. Автореферати дисертацій

- 318.Вісіна Т. Український кооперативний рух у Волинському воєводстві в 20-30 роках XX ст. Автореф. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.01. / Інститут українознавства ім.. І. Крип'якевича. – Львів, 2002. – 18 с.

- 319.Марочко В. Українська селянська кооперація в Україні: історико-теоретичний аспект (1861-1929рр.) : Автореф. дис. на здобуття наук. Ступеня канд.. іст. наук: 07.00.01./Інститут історії НАН України. – К., 1996.- 43с.
320. Струк З. Українські виробничо-торгівельні кооперативи в Західній Україні (1921-1939 рр.): Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.01. / Львівський національний університет імені І. Франка. – Львів, 2001. – 18 с.
- 321.Чайковський В. Сільськогосподарська кооперація у Західній Україні (1920-1939 роки): Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук: Тернопіль: Тернопільська академія народного господарства, 1995 – 24 с.
- 322.Дрогомирецька Л. Українська кооперація у громадсько-політичному житті Західної України (1920-1939 рр.): Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук. / Прикарпатський університет імені Василя Стефаника. – Івано-Франківськ, 2004. – 20 с.
- 323.Голуб Г.М. Кооперативний рух в Західній Україні (1918-1939 рр.): Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук. – К., 1994. – 17с.
- 324.Родіонова Л. Роль товариства “Сільський господар” у розвитку сільського господарства західноукраїнських земель (20-30-і роки): Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук. / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – К., 2001. – 18 с.
- 325.Шевчук Г. Фахово-господарська та культурно-освітня діяльність товариства “Сільський господар” (1899-1944): Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.01. / Львівський національний університет імені Івана Франка. – Львів, 2006. – 18 с.